

Class No. 891.256

Book No. S 13 P

Accession No 4154

(Well-known Sanskrit Scholar, Editor of the Bower Manuscript,
Author of "Medicine of Ancient India" and Professor, Oxford University)

8, Northmoore Road,
Oxford.

April 17, 1913

Dear Sir,

I have received your letter of the 13th February as well as the advance copy of your Sanskrit Osteology (प्रत्यक्ष-शारीरम्). I thank you for sending me the latter and quite appreciate the honour implied in your request that I should write an English introduction to it. But I am hardly the right person to do that. I am merely an historical student interested in the study of ancient Indian medicine. Yours is a professional book and should be judged and recommended properly only by a professional man. Still with that limitation, I have been greatly pleased with your work and congratulate you on what to me seems a very creditable performance.

The inherent difficulty, in an attempt like yours, to introduce students and practitioners of Hindu medicine, who as a rule do not know English, to a knowledge of modern Anatomy, is the necessity of making use of the old Ayurvedic nomenclature, which, in not a few respects, covers facts and ideas very different from those accepted at the present day. With this difficulty, you seem to me to have grappled with considerable skill and success. There is much that is valuable in the old Ayurvedic System of Medicine; but there is much more that modern Hindu practitioners may, with profit to themselves and to their patients, learn from the great advances made by modern Medical science. To them, your work with its re-interpretation of the old names, amplified, where necessary, with newly-coined names may be heartily recommended. Moreover, what is sure to prepare for it a welcome among them is the fine classical Sanskrit in which you have succeeded to clothe your descriptions.

Believe me,

Yours very truly,

A. F. Rudolf Hoernle.

प्रत्यक्षशारीरम्

समस्तभारतभिषक् सम्मेलनलब्ध-

‘वैद्यावतंस’ पदवौकेन

कविराज

श्रीगणनाथ सेन विद्यानिधि-कविभूषण, एम्-ए,

एल्, एम्, एस्,

इत्यनेन कृतः

प्रत्यक्षदृष्टनरदेहतत्त्व-

वर्णनपरः

शारीरग्रन्थः ।

[तस्य चायम्

अस्थिसन्धिस्रायुवर्णनीयो नाम

प्रथमो भागः ।]

तदन्तेवासिना

श्रीराखालदास सेन काव्यतीर्थेन

कलिकाता महानगरतः

प्रकाशितः ।

891.256

Sy ~~13~~ 13 P

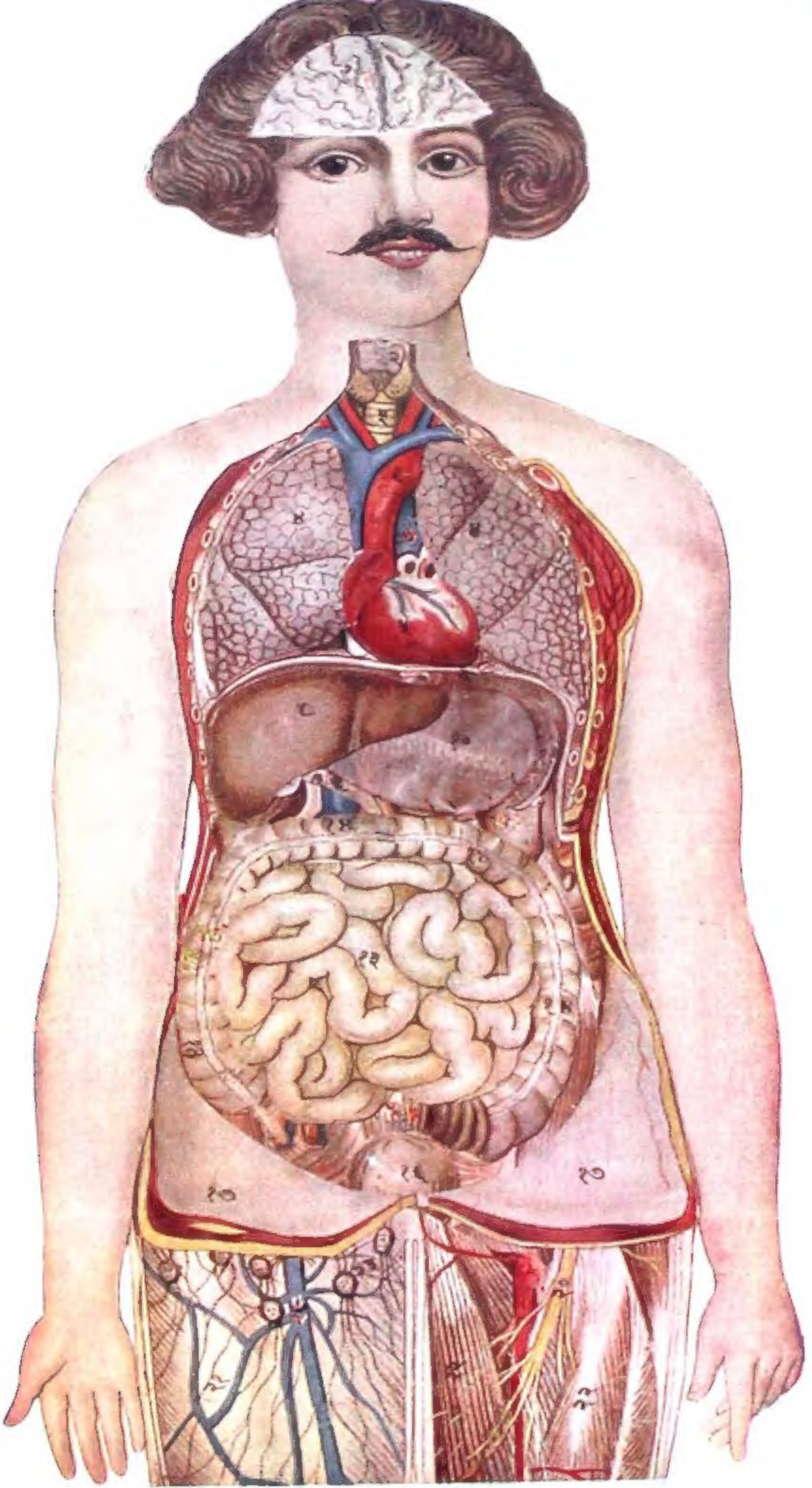
4154.

PRINTED BY GOBARDHAN PAN.

AT THE GOBARDHAN PRESS,
80/1, Mukhtaram Babu's Street, Calcutta.

and

PUBLISHED BY KAVIRAJ RAKALDAS SEN KAVYATIRTHA
From 65, Beadon Street, Calcutta.

इह वामतो दृश्यमानं—पुरश्चितम्—आशयादिप्रदर्शनार्थम् ।

चित्र-व्याख्या ।

१ । मस्तिष्कम्	१२ । वृक्कः (वामः)
२ । स्वरयन्त्रम्	१३, १३ । क्षुद्रान्त्राणि
३ । श्वासपथः	१४-१४-१४ । वृहदन्त्रम् (मलाशयः)
४, ४ । फुस्फुसद्वयम्	१५ । उत्तरगुदम्
५ । हृदयम्	१६ । वस्तिः (मूत्राशयः)
६ । महाधमनी	१७ । सदरच्छुदा कला
(विदार्य दर्शिता)
७ । फुस्फुसगा धमनी	१८ । सिराः
८ । महाप्राचीरिकाख्या पेशी	१९ । धमन्यः
९ । यकृत	२० । नाड्यः
१० । आमाशयः
(तत्पृष्ठतो दृश्यः सर्पाकारः
अग्नाशयः)	२१ । रसायन्यः
११ । ग्रीवा	२२ । पेश्यः
	२३ । रसायनीमूलस्थाः ग्रन्थयः ।

तत्रेदं विशेषतो लक्षणीयम्,—सिराः नीलाः, धमन्यो लोहिताः, नाड्यः पीताभाः, रसायन्यः सूक्ष्ममालाकाराः । ता एताः, आशयाद्येह प्रायः स्वाभाविक-वर्णैरेव चित्रिताः ।

दृश्यतां शरीरपारिभाषिकीयाध्याये आशयादिवर्णनसंक्षेपः, तद्विस्तारश्च यथास्थानम् ।

प्रथमभागस्य विषय-सूची ।

उपोदघातः		ज्ञानेन्द्रियाधिष्ठानानि ...	११
मङ्गलाचरणम् ...	१	श्रोत्रे ...	११
प्रथमोऽध्यायः ।		त्वचः ...	११
शारीरोपक्रमणीयाध्यायो नाम	३	नेत्रे ...	११
द्वितीयोऽध्यायः ।		रसना ...	११
शारीरपारिभाषिकाध्यायो नाम	५	घ्राणे ...	११
त्वचः ...	५	कर्मेन्द्रियाधिष्ठानानि ...	१२
कलाः ...	६	वागिन्द्रियम् ...	१२
पेश्यः ...	६	पाणिपादम् ...	१२
स्नायवः ...	७	पायुः ...	१२
सिराः ...	८	उपस्थः ...	१२
धमन्यः ...	८	नवद्वाराणि ...	१२
रसायन्यः ...	८	मर्माणि ...	१२
नाद्यः ...	८	शिरोऽर्धोवोपाङ्गानि ...	१२
स्त्रोतांसि ...	८	शाखोपाङ्गानि ...	१२
धातवः ...	८	तृतीयोऽध्यायः ।	
रसः ...	८	अस्थिसामान्यवर्णनीयाध्यायो नाम	१३
रक्तम् ...	८	अस्थिसामान्यस्वरूपम्—	
लसीका ...	८	अस्थिविभागश्च ...	१३-१४
मांसम् ...	८	तत्र अस्थिसंस्थाने प्राचां समन्वयः	१४
मेदः ...	१०	शाखास्यां संख्या ...	१५
वसा ...	१०	मध्यशरीरास्यां ” ...	१६
अस्थीनि ...	१०	शिरोऽस्यां ” ...	१६
मज्जा ...	१०	चतुर्थोऽध्यायः ।	
शुक्रम् ...	१०	अस्थिविशेषवर्णनीयाध्यायो नाम	१७
आश्रयाः ...	१०	तत्र शाखास्थिविज्ञानीयः परिच्छेदः	१७
शिरोगुहा ...	१०	अथ अधःशाखास्थीनि—	
उरोगुहा ...	१०	पादाङ्गुल्यस्थीनि ...	१८
उदरगुहा ...	१०	पादकूर्चास्थीनि ...	२०
		जङ्घास्थि ...	२२
		अनुजङ्घास्थि ...	२३
		जाम्बस्थि ...	२४

जम्बस्थि	...	२५	पश्चात्कपालम्	...	५८
अथोर्ध्वाशाखास्थीनि—			पार्श्वकपाले	...	६३
कराङ्गुल्यस्थीनि	...	२७	पुरःकपालम्	...	६५
करकूर्चास्थीनि	...	२८	शङ्खास्थिनी	...	६८
प्रकोष्ठास्थिनी	...	३१	शङ्खचक्रम्	...	६८
प्रगण्डास्थि	...	३४	कर्णमूलपिण्डम्	...	७०
			अस्मकटम्	...	७०
अथ मध्यकायास्थि विज्ञानीयः परिच्छेदः			जतूकास्थि	...	७२
पृष्ठवंशः	...	३७	भर्भरास्थि	...	७५
कशेरुकासामान्यलिङ्गानि	...	३७	कपालचक्रकाणि	...	७७
शीवाकशेरुकाः	...	३८	मुखमण्डलास्थीनि	...	७७
पृष्ठकशेरुकाः	...	४१	नासास्थिनी	...	७७
कटीकशेरुकाः	...	४३	ऊर्ध्वहन्वस्थिनी	...	७८
त्रिकास्थि	...	४३	अश्रुपीठास्थिनी	...	८१
अनुत्रिकास्थि	...	४४	गण्डास्थिनी	...	८१
त्रोणिफलकम्	...	४५	ताल्वस्थिनी	...	८४
जघनकपालम्	...	४७	सीरिकास्थि	...	८६
कुक्ष्यरास्थि	...	४७	अधोहन्वस्थि	...	८७
भगास्थि	...	४८	कण्ठिकास्थि	...	८०
अंसफलकम्	...	४८	समग्रकरोटिदृश्या विशेषाः	...	८२
अक्षकास्थि	...	५२	करोटिपटलम्	...	८२
उरःफलकम्	...	५३	करोटिभूमिः	...	८५
यैवेयकम्	...	५३	करोटिपीठम्	...	८५
मध्यफलकम्	...	५५	करोटितलम्	...	१००
अग्रपत्रम्	...	५५	करोटिपक्षौ	...	१०४
पर्शुकाः	...	५५	शङ्खातम्	...	१०५
सामान्यपर्शुकाः	...	५६	गण्डोत्तरखातम्	...	१०५
विशिष्टपर्शुकाः	...	५७	हनुजातूकखातम्	...	१०६
उरःपञ्जरम्	...	५८	करोटिपुरोभागः मुखमण्डलम्	...	१०८
अथ शिरोऽस्थिविज्ञानीयः परिच्छेदः			नेत्रगुहे	...	१०८
शिरःसम्पुटम्	...	५८			

नासागुहे	...	१११
समयकरोटिदृश्याः त्वाचभागाः		११४

अथ सन्धिसत्रायुखण्डम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

सन्धिसत्रायुसामान्यविज्ञानीयोनाम		११५
सन्धिसामान्यवर्णनम्	...	११५
सन्धिप्रकारभेदाः	...	११६
कोराः	...	११६
उदूखलाः	...	११७
सामुद्राः	...	११७
प्रतराः	...	११७
तुन्नसेवन्यः	...	११७
वायसतुण्डाः	...	११७
मण्डल-शङ्कावताः	...	११७
सन्धिदृश्याः विशेषाः	...	११७
सन्ध्यांशः	...	११८
तरुणास्थीनि	...	११८
स्रावः	...	११८
श्लेष्मप्रकलाः	...	११८

द्वितीयोऽध्यायः ।

सन्धिविशेषविज्ञानीयो नाम		११८
अधोहनुसन्धानम्	...	१२०
शिरोग्रीवसन्धयः	...	१२१

पृष्ठवंशसन्धयः	...	१२४
पशुकापृष्ठसन्धयः		१२४
पशुकापूर्वसन्धयः	...	१२४
अचकोरःसन्धानम्	...	१२८
श्रोणिचक्रसन्धयः	...	१२८
श्रोणिचक्रस्य पृष्ठवंशेन		१२८
श्रोणिचक्रास्थां परस्परम्		१२९
अंससन्धयः	...	१२२
अंसचक्रसन्धानम्	...	१२२
अंसोदूखलसन्धानम्		१२३
कूर्परसन्धिः	...	१२४
प्रकीष्ठान्तरीयसन्धयः	...	१२५
मणिबन्धसन्धिः	...	१२६
करकूर्चान्तरीयसन्धयः	...	१२७
करतलसन्धयः	...	१२८
कराङ्गुलिसन्धयः	...	१२८
वङ्गणसन्धिः	...	१२८
जानुसन्धिः	...	१४०
जङ्गान्तरीयसन्धयः	...	१४२
गुल्फसन्धिः	...	१४४
पादकूर्चान्तरीयसन्धयः	...	१४५
पादतलसन्धयः	...	१४७
पादाङ्गुलिसन्धयः	...	१४७

चित्र-सूची ।

पुरचित्रम्—(ग्रन्थारम्भे)

कङ्कालचित्रम् (प्रथमम्)	१४	पश्चात्कपालम् (पुरस्तलम्)	६०
कङ्कालचित्रम् (द्वितीयम्)	१६	पश्चिमकपालम् (पृष्ठतलम्)	६२
पादास्थि ...	१८	पार्श्वकपालम् (आभ्यन्तरतलम्)	६४
जङ्घास्थि ...	२२	पुरःकपालम् (बहिस्तलम्)	६६
जान्वस्थि ...	२४	पुरःकपालम् (अन्तस्तलम्)	६७
ऊर्ध्वस्थि ...	२५	शङ्कास्थि (बहिस्तलम्)	६८
पाणिपुरोभागः ...	२७	शङ्कास्थि (अन्तस्तलम्)	७०
प्रकोष्ठास्थिनी ...	३१	जतृकास्थि (ऊर्ध्वतलम्)	७३
प्रगण्डास्थि ...	३४	भ्रूभङ्गास्थि ...	७६
पृष्ठवंशः ...	३७	नासास्थिनी ...	७७
पृष्ठकशेरुका ...	३८	ऊर्ध्वहन्वस्थि (बहिस्तलम्)	७८
श्रीवाकशेरुका ...	३९	ऊर्ध्वहन्वस्थि (अन्तस्तलम्)	७९
चूडावलयः ...	३९	अश्रुपीठास्थि ...	८१
दन्तचूडा ...	४०	गण्डास्थि (बहिस्तलम्)	८२
महाकण्टकिनी ...	४१	गण्डास्थि (अन्तस्तलम्)	८२
पृष्ठकशेरुका (पार्श्वतो दृष्टा)	४१	ताल्वस्थि ...	८४
विशिष्टाः पृष्ठकशेरुकाः ...	४२	सीरिकास्थि ...	८६
त्रिकास्थि ...	४३	अधोहन्वस्थि ...	८८
अनुत्रिकास्थि ...	४४	कण्ठिकास्थि ...	८९
ओष्णिफलकम् ...	४६	करोटिपटलम् ...	८३
अंसफलकम् ...	५०	करोटिपीठम् ...	८६
अक्षिकास्थि ...	५२	करोटितलम् ...	१०२
उरःफलकमुपपर्शुकाश्च ...	५४	करोटिपक्षः ...	१०५
पर्शुका (सामान्यतः) ...	५६	मुखमण्डलम् ...	१०७
विशिष्टपर्शुकाः ...	५७	नासागुहा ...	११२
करोटिः ...	५८	अधोहनुसन्धानम् ...	१२०

शिरोघ्नीवसन्धिः (पुरस्तलम्)	१२२	मणिवन्धसन्धिः	...	१३६
शिरोघ्नीवसन्धिः (पृष्ठतलम्)	११३	वङ्गणसन्धिः	...	१४०
पर्शुकापूर्वसन्धयः	...	जानुसन्धिः	...	१४१
पर्शुकोरःसन्धयः	...	जानुसन्धेरभ्यन्तरम्	...	१४२
श्रोणिचक्रसन्धयः	...	गुल्फसन्धिः		१४४
अंससन्धयः	...	पादतलस्थाः स्नायवः		१४६
कूर्परसन्धिः	...			

प्रत्यक्षशारीरम् ।

ओं नम आयुर्वेदाचार्येभ्यः ।

कालिन्दीजलनीलिम्बो^१ नीलं ज्योतिरूपास्महे ।
यदुभासैदनुभासन्ते ज्योतीर्षि^२ च जगन्ति च ॥ १ ॥

वैद्यविद्या-महाम्बोधि-पारङ्गत-महाधियम् ।
विद्याकल्पद्रुमं तातं विष्णुनाथं गुरुं नमः ॥ २ ॥

यदन्तरगतं^३ महः परमहर्षिबोधोज्ज्वलम्
विराट्पुरुषधामजिन्निखिलरोदैसी व्यानशे ।
विलोप-परकल्पना-जलदजाल-मन्दप्रभो
न कस्य विषयः शुचां स इह वैद्यविद्यारविः ? ॥ ३ ॥

आवेयादिमहर्षिभिर्निजतपःप्रज्ञा^४नदीमेषणै-
र्दुष्प्रेयान्यपि^५ चेत्करामलकवत्तत्त्वानि संजज्ञिरे^६ ।
सुप्रेयं करणैः^७ पुरो नयनयोर्देदीप्यमानं तनोः
स्थूलं तत्त्वमपास्य^८ हन्त भिषजग्न्या न लब्धेमहि^९ ? ॥ ४ ॥

१ यमुनाजलनीलतायाः सारभूतमिति शेषः । यदा कालिन्दीजलस्य नीलिमेव नीलिमा यस्य तादृशस्य । २ श्लोकचरूपमिति फलितार्थः । ३ प्रकाशमानं । ४ सूर्यचन्द्रादीनि । तथाच श्रुतिः—
“तमेव भान्तमनुभाति सर्व्वं तस्य भासा सर्व्वमिदं विभाति ।” ५ यस्य अभ्यन्तरगतं तेजः । ६ सहस्रशीर्षो
विष्णोस्तेजःस्यर्हि, तथाचोक्तं—“ध्येयः सदा सविदमलमध्यवर्ती”त्यादि । ७ समययावापृथिव्यौ । ८ व्याप ।
९ विलोपः—अग्निवेशसुसुतोपधेनवौरभादिमहर्षिप्रणीतमुख्यग्रन्थानामनासादनं, परकल्पनाः—नानानावर्णजमोद्भातित-
प्रचिप्तमतादीनि । १० प्रज्ञानं परमज्ञानं, तपःप्रज्ञानाभ्यामुन्नीलितदिव्यदृष्टिभिः । ११ पारलौकिकान्यपि
किमुत ऐहिकानि । १२ सम्यग् आतानि । १३ इन्द्रियैः । १४ शारीरं तत्त्वमज्ञात्वेव । १५ न लब्धे-
महीति काकुः ।

प्राच्यप्रतीच्यगुरुसङ्घमुपास्य तस्मात्
तत्तद्विषग्जनवचांसि विचार्य सम्यक् ।
प्रत्यक्षदृष्टनिखिलार्थकमद्य शास्त्र-
मुद्योतयन्न भवितामि विगीतकृत्यैः ॥ ५ ॥

प्राचां गिरः गिरसि नोऽथ तदीयशैली
प्रायः पवित्रयति पङ्क्तिमम्भदीयाम् ।
भागीरथीव्यतिकरः कुरुते महिम्ना
रथ्यापयोऽतिमलिनं विमलं क्षणेन ॥ ६ ॥

प्राचां विरोधे इह नास्ति, कुतोऽथ भाति,
प्रत्यक्षवस्तुविषये सहनीय एषः ।
आर्षे निबन्धुगतकूटैवचोभिमृष्टे
शास्त्रेऽपि शस्यतुषभेदविदो विदः स्युः ॥ ७ ॥

धान्वन्तरीयमतमाकुलतामुपेतं
स्वच्छं पुनर्विदधता मृतकान् परीक्ष्य ।
अग्रन्थि सम्प्रति मया नवको निबन्धो
बोडा अमस्य यदि तं गिरसा नमामि ॥ ८ ॥

तनुमतिरपि गुरुकरुणां गणनाथः सोऽयमाश्रयन् शरणम् ।
रचयति शरीरतत्त्व-प्रत्यक्षीकरणकारणं दीपम् ॥ ९ ॥

क्षमध्वमिह दोषान्ने^१ चिनुध्वं गुणलेशकान्
आद्रियध्वञ्च यत्सत्यं प्रत्यक्षे^२ को न संशयः १ ॥ १० ॥

१ प्रथित्या प्राचाः भारतवर्षायाः, पायायाः गरीषायाः, २ शत्रुक्षेपादिना प्रत्यक्षीकृतसमस्ततत्त्वम् । ३ निन्दितकथा । ४ सम्यक् । ५ अतः अनापेक्षजनप्रमादादिजन्य एव दृश्यते लभ्यमानयन्त्रेषु शरीरवस्त्वर्थ-
व्याकलीभावाद् दृश्यतामुपोदात्तः । ६ यथा मिराभमन्यादिशब्दः । ७ निबन्धुणा गतेः प्रविष्टानि यानि व्याकु-
लायांनि वचांसि तैर्दृश्यते । ८ इदं शस्यं शास्त्रमिदं लपन्त्याज्यमिति भेदज्ञाः । ९ पण्डिताः । १० न्यरधि ।
११ कश्चित् प्रसिद्धभान्तमतविरुद्धकथनादौन्, दम्भरेऽस्मिन् शास्त्रे गवलितानि च । १२ तत्रापि सकलजन्म-
साधारणे स्थूलप्रत्यक्षे । उक्तं च केनचित् "अध्यापयन्ति यदि दर्शयन्ति क्षमन्ति शिष्यान् एव गुरुको गुरुवन्
एव" इति । अप्रत्यक्षीकृतशरीरतत्त्वाः केचन चेदतापि विवक्षितेन का गतिः ।

प्रत्यक्षशरीरम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः शरीरोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इह खलु शरीर-मनः-शरीरि-समवायः पुरुष इत्युच्यते, तद्दुःख-संयोगाच्च व्याधय इति । दुःखसंयोगश्चासौ द्वेधा समुत्पद्यते, शरीरव्यतिकारेण मनोव्यतिकारेण चेति । तत्र शरीराधिष्ठाना व्याधयः शरीरैरूपचारैरूपक्रान्ताः प्रतिनिवर्तन्ते, मनोऽधिष्ठानाश्च भूम्ना तथैव, अपरैश्च समधिधान्वादिभिरुपायैः प्रायेण शरीरद्वारप्रयुक्तैः । तस्मात् व्याध्यायतनमिति चिकित्साधिष्ठानमिति च कृत्वा शरीरमेवादौ भिषजां विजिज्ञासितव्यं भवति । आहुश्च प्राञ्चः— “शरीरविचयः” शरीरोपकारार्थमिष्यते, भिषग्विद्येयम् । ज्ञाते हि शरीरतत्त्वे शरीरोपकारकेषु भावेषु ज्ञानमुत्पद्यते । तस्मात् शरीरविचयं प्रशंसन्ति कुशलाः—इति (च. शा. ६ अ.) ।

इतश्चेदं शरीरं मातापितोरान्तरभावभाविता” दृष्टविशेषाकृष्टशुक्रशोणित-संयोगादुद्भूयमानं क्रमशस्तैस्तैरवस्था”-विशेषैरभिव्यज्यमानस्वरूपं रसादि-शुक्रान्तधातूनामनेकाशयसिराधमन्यादीनाञ्चाधारभूतमभिसम्पद्यते प्राणायतनं नाम । प्राणा हि शरीरमाश्रित्य ध्रियन्ते” । तस्मात् प्राणान् रक्षितुकामेन शरीरं ज्ञानमवश्यमन्वेष्टव्यं भवति ।

* शरीरस्त्रोपक्रमणमारम्भः तदधिकृत्य कृतम् (कृत्यार्थः) एवमग्रेऽपि । १ शरीरौ आत्मा, समवायः समष्टिः । तथाच चरकः “सत्त्वमात्मा शरीरश्च वयमेतच्चिदण्डवत् । लोकस्तिष्ठति संयोगात्तत्र सर्वं प्रतिष्ठितम् ।” २ अयं सुश्रुतस्यानुवादः (सु. सू. १ अ.) तस्मिन् पुरुषे वे दुःखसंयोगास्ते । ३ सम्पर्केण । ४ शरीराः । ५ मानसाः । ६ प्राचुर्येण । ७ समाधिशिक्तैकाग्र्यम्, सान्त्वं मधुरवचः । ८ “समं कायशिरोगीवं धारयन्नचलं स्थिरः । संश्लेषा नासिकायं खं दिशयानवलोकयन्” इत्यादिभगवदुक्तरीत्येति भावः । ९ विशेषेण ज्ञातुमीक्षितम् । १० चक्षुर्निश्चयविद्या । ११ गर्भाधानकाले यथा यथा पितोरान्तरा भावास्तथा तथा गर्भस्यापि सम्भवन्ति, अदृष्टविशेषतश्च तस्मिन्तस्मिन् काले गर्भसम्भवः । १२ कलनाद्यवस्थाविशेषैरित्यर्थः । तथाहि सुश्रुतः—“प्रथमं अग्निं कथनं जायते” (सु. शा. १ अ.) इत्यादि । १३ तिष्ठन्ति ।

द्विविधः पुनरस्य शरीरस्य विज्ञानोपायो भवति,—बाह्य आभ्यन्तरश्च । तत्र बाह्यः पञ्चभिरिन्द्रियैर्विशेषतस्तु चक्षुषा नानाविधयन्त्रादिसहकृतेन जीवच्छरीरं मृतकशरीरञ्च समभिवीक्ष्य प्रयुज्यमानो ज्ञानमुत्पादयति । आभ्यन्तरस्तूपायस्तपोज्ञानर्क्षिसमृद्धैरास्थीयमानो ज्ञानचक्षुःसाधनः स्थूलेन्द्रिय-प्रयत्नमन्तरेणैव सर्वमपि सूक्ष्मानुसूक्ष्ममपि प्रकाशीकरोति । सोऽयमुत्तर उपायो योगिभिरेव शक्यः प्रयोक्तुं नास्मादृशैरिति बाह्यमुपायमाश्रित्य वक्ष्यामः ।

तथाच सुश्रुतः—“तस्मात् समस्तगात्रमविषोपहतमदीर्घव्याधिपीडित-मवर्षशतिकं निःसृष्टान्त्रपुरीषं पुरुषमवहन्त्यामापगायां निबद्धं पञ्चरस्यं मुञ्च-वल्कलकुशशणादीनामन्यतमेनावेष्टिताङ्गमप्रकाशे देशे कोथयेत्^१ । सम्यक् प्रकु-थितश्चोद्धृत्य देहं सप्तरात्रादुशीरबालवेणुवल्कलकुर्चीनामन्यतमेन शनैः शनै-रवघर्षयंस्त्वगादीन् सर्वानेव बाह्याभ्यन्तराङ्गप्रत्यङ्गविशेषान् यथोक्तान् लक्षये-च्चक्षुषेति” (सु. शा. ६ अ.) ।

तदेतत् खलु षडङ्गं शरीरं शरीरविदो भाषन्ते । अङ्गानि चास्य “शाखा-सप्तस्रो मध्यं पञ्चमं षष्ठं शिरैस्वेति”—(सु. शा. ५ अ.) ।

तत्र ग्रहणधारणस्थूणर्नचलनादिसहायाः शाखासप्तस्रः—द्वौ बाह्व, द्वे च सक्थिनी । शोणितसंवहनखसमासविपाचनमूत्रोच्चारविभजनाद्याशयाधारो मध्यं, प्रकाण्ड इव महीरुहस्याश्रयः शिरसः शाखानाश्च । खासास्रदारयोर्मुख-मण्डलस्य चाधिष्ठानं, संज्ञावहचेष्टावहानां नाडीनां^२ बुद्धीन्द्रियाणाञ्च मूलाधिष्ठानं शिरः, तद्वि ज्ञानायतनमुत्तमाङ्गं^३ माहुः मस्तिष्काधारत्वात् । मस्तिष्कं हि

१ अणुवीक्षणदिमूलादर्शनयन्त्रसहायेन । तथाहि—सिराधमनीरसायनीनां सूक्ष्माणि जालकानि मस्तिष्क-सुषुम्णादिगता विज्ञेयाश्च अणुवीक्षणयन्त्रादिमते न सम्यक् वेत्तुं शक्याः । २ दिव्यज्ञानसम्पन्नमहर्षिभिः । ३ प्रयुज्यमानः । ४ गलितं कुर्यात् । ५ कृञ्चीति भाषायाम् । ६ स्थूलोऽयमुपायः सर्वथा सर्वानेव विज्ञेयात्र दर्शयितुं समः । पाशाव्यनये तु कोथनिवारणैरुपायैरभिरक्षिते शरीरे ते ते विज्ञेयाः सूक्ष्मानुसूच्याः स्पष्टं परिदृश्यन्ते चक्षुषा । अस्थिविशेषास्तु निर्मासकडाल एव सम्यक् ज्ञायन्ते । ७ चरके तु शितेरीश्वमिति गृह्यते, मध्यं मध्यकायः, चरकेऽस्थेयान्तराधिसंज्ञा । ८ सूक्षाः सप्ताः तत्कर्मकरणमवलम्बनम् । ९ शक्तम् । १० द्विविधा नाशः, संज्ञावहाचेष्टावहाश्च । तत्र संज्ञा-वहाः—शब्दादीन् विषयान् मस्तिष्काभिमुखं वहन्ति, येन तत्तद्विषयग्रहणं भवति । चेष्टावहास्तु—मस्तिष्कत-श्चेष्टाप्रवर्तकान् वेगानादाय पेगीः क्रियावतीः कुर्वन्ति । ११ अत एव वाग्भटः—“ऊर्ध्वं मूलमधःशास्त्र-मययः पुरुषं विदुः । मूलप्रहारिणलक्ष्मात् रोगान् शीघ्रतरं जयेत् ॥ सर्वेन्द्रियाणि येनाऽस्मिन् प्राणा येन च धृतिता । तेन तस्योत्तमाङ्गस्य रसायामाहतो भवेत् ॥” (वाग्भट. उत्तरस्थान २४ अ.) ।

नाम सर्वज्ञानाकरतया मन्यन्ते परीक्षकाः । सोऽयं षडङ्गस्य देहस्य परिचयो भवति बीजरूपो यमधिकृत्य विस्तारोऽत ऊर्ध्वम् ।

भवन्ति चात्र—

“शरीरं सर्वदा सर्वं सर्वथा वेद यो भिषक् ।
आयुर्वेदं स कार्त्तुस्त्रेण वेद लोकसुखप्रदम् ॥” (च. शा. ६ अ.)
“शरीरे चैव शास्त्रे च दृष्टार्थः स्याद्विशारदः ।
दृष्टश्रुताभ्यां सन्देहमवापोह्याचरेत् क्रियाः ॥
प्रत्यक्षतो हि यद् दृष्टं शास्त्रदृष्टञ्च यद् भवेत् ।
समासतस्तदुभयं भूयो ज्ञानविवर्धनम् ॥” (सु. शा. ६ अ.)

द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः शरीरपारिभाषिकीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ॥

त्वचः, कलाः, पेश्यः, स्नायवः, सिराः, धमन्यो, रसायन्यो, नाड्यो, धातवो रसादिशुक्रान्ताश्चेति शरीरोपादानसमुच्चयः । आशयाः खसनान्नविपाचनादिक्रियाकरा बहवः । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाधिष्ठानानि । पञ्च कर्मेन्द्रियाधिष्ठानानि । नव द्वाराणि । ललाटभ्रूगण्डादीनि चोपाङ्गानि—इति प्रत्यङ्गावयवसमासः । तत्र—

त्वचो नाम—सर्वदेहावरणरूपा भूमिः स्पर्शेन्द्रियस्य, स्रोतसाच्च स्नेदवहानां, रोम्नामपि सरोमकूपानाम् । ताः स्थूलदृष्ट्या स्तरद्वयविभक्ताः,—

१ दूरीकृत्य । २ समुच्चयतः । ३ शरीरशास्त्रे वच्यमाने या याः संज्ञाः प्रयोक्तव्याः तासां परिभाषा अवश्यमेवादी वक्तव्या, अन्यथा प्रचलितार्थेषु तेषां प्रयोगाननुसृत्य व्याकुलीकुर्युरर्थान् शिथ्या इत्यभिप्राये-
शोपक्रम्यतेऽयमध्यायः । ४ न खल्वुपादानानि उपादानकारणानि, किन्तु उपादानवत् शरीरमिषाद-
कानि । ५ श्रोत्रत्वक्नेत्ररसनाग्राणास्थानि । कर्मेन्द्रियाधिष्ठानानि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि । यानि तु लोके
निर्दिश्यन्ते इन्द्रियाणीति तानि हि इन्द्रियाधिष्ठानानि । इन्द्रियाणि त्वतोन्द्रियाणि । ६ स्पर्शेन्द्रियाधिष्ठानमित्यर्थः ।
भूमिपदेन परतोऽपि सम्बन्धः ।

बहिस्त्वग्भागोऽन्तस्त्वग्भागश्चेति । तत्र बहिस्त्वङ् नामातीव तन्वी कृष्ण-
गौरादिवर्णाधारा वङ्गिस्पर्शेण श्लोषपिङ्काव्यञ्जना च । अन्तस्त्वङ् नाम स्थूला
शरीराभिरक्षिणी स्नेहादिकर्षणी च । सैव प्रधानायतनं स्पर्शस्य स्वेदस्रुताश्च
भार्गवाम् ।

प्राक्षस्तु सूक्ष्मदृष्ट्या क्षीरस्येव सन्तानिकाः सप्त षड् वा त्वचो मन्यन्ते । तासु
प्रथमा अवभासिनी नाम, तस्या बाह्यत्वग्भागेनाभेदः । अपरासान्तु अन्तस्त्वग्-
भागेऽनुप्रवेशः ।

कला नाम — सूक्ष्मकौषेयवासःसमाकारा नानाविधसंस्थाना मांस-
स्यास्थु आशयानाञ्च सर्वेषामन्तर्बहिरावृत्य तिष्ठन्ति, यथादेशकर्म्म सञ्ज्ञाश्च
लभन्ते । ताः “धात्वाशयान्तरमर्थ्यादा” — इति पूर्वे (सु. शा. ४ अ.) ।
आहुय —

“सायु^१भिश्च प्रतिच्छन्नान् सन्ततांश्च जरायुणा ।

श्लेष्मणा वेष्टितांश्चापि कलाभागांस्तु तान् विदुः ॥” (सु. शा. ४ अ.)

कलाविशेषांस्तु तत्र तत्र वक्ष्यामः ।

पेश्यो नाम — प्राणभृतां सकलचेष्टासाधनानि । ताः मांसमय्यः

१ वङ्गिदाहिन या श्लोषपिङ्का समुदेति तथा व्यञ्ज्यते तन्वी बहिस्त्वक् पृथगेवान्तस्त्वच इति । २ षडिति
चरकमतं, सप्तेति मुश्रुतस्य (सु. शा. ४ अ.) । पाश्यात्यमनेऽप्येवमण्वीक्षण्यन्वदृश्यञ्च । सन्तानिका सरः । अव-
भासिनीति सुश्रुतोक्ता संज्ञा, चरकमते प्रथमा उदकधरा नाम । कृष्णगौरादिवर्णाधारत्वात् अवभासिनी, श्लोषपिङ्-
कायां जातायामुदकेन तां पूरयतीति उदकधरा वा । ता एतास्त्वचः षडङ्गं शरीरमवतत्य तिष्ठन्ति । ३ धातवो—
रसादीन्याधेयानि, आशया आमाशयाद्या आधाराः, तेषामन्तरे मध्ये मर्थ्यादाः व्यवधायिकाः तत्तदाशयानामन्तरा-
वरण्यः सूक्ष्मपटुरुपाः । इह धातव आशयाद्येतुगपलक्षणमाधेयाधारार्थकं पदद्वयम् । तेनामाशयादौ धियमानस्यान्नादे-
रपि बह्वणं, तथाच आमाशयान्तरावरणी या कला सैव तत्र व्यवधायिनी सेयं भृक्तधरा नाम, अस्थ्यन्तरावरणभृता
या कला साऽसौ मज्जधरा नामेति दिक् । तदेतदुच्यते—“धात्वाशयान्तरमर्थ्यादा” इति । पूर्वे—धन्वन्तरिप्रमुखाः ।
४ सायुभिः तदाख्यैः शुभमूत्रभूतैः । प्रतिच्छन्नान् परस्परानुप्रवेशेन निष्पन्नान् । जरायुः सूक्ष्मजालक^१
तेन सन्ततान् व्याप्तान् । श्लेष्मणा श्लेष्मकाख्येन तरलपिच्छिलपदार्थेन वेष्टितान् खपितान् । तथाच
सूक्ष्मकौषेयवासःसदृशाः कला इति फलितोऽर्थः । [कलाः = Membranes.] ५ सकलचेष्टासाधनानि
सकलचेष्टानां साधनभूतानि । चेष्टाप्रवृत्तिस्तु मस्तिस्कतयेष्टावङ्गनाडीराशित्य भवति, ताश्च नाड्यः पेशीरनुप्रविष्टा
नियमेन । तथाच चेष्टाप्रवृत्तेः समागतायाः साधनभूता अधिष्ठानभूता वा पेश्याः । मांसमय्यः—मांसी-
पादानाः, न हि मांसं नाम पेशीतः किञ्चित् पृथगस्ति ।

स्वरूपेण प्रायः स्थूलमध्या रज्ज्वाकाराः क्वचित् प्रच्छदाद्याकाराश्च । ताः द्विविधाः स्वतन्त्राः परतन्त्राश्च क्रियाविशेषात् । तत्र परतन्त्राणां प्रायः सर्वासामेव पेशीनामेकैकस्या द्वावन्तौ प्रायेण रजतवर्णावस्थिनिबद्धौ चोभयतः । आकुञ्चन-प्रसारणाभ्याश्च पेशीनां नानाविधचेष्टाभिर्निवृत्तिः । रज्ज्वाकाराणान्तु पेशीनां शुभ्रममृणदृढप्रान्तभागाः कण्डरा^१ इत्युच्यन्ते । ताः स्वरूपतः स्नायुनिर्मिता रजतशुभ्रा बहुभारसहाश्च । तासां पेशीष्वेव स्नायुष्वेव वाऽनुप्रवेशः । “स्नायवो वृत्ताः कण्डरा भवन्ती”ति हि प्राञ्चः (सु. शा. ५ अ.) ।

स्नायवो नाम—सान्द्रममृणशणगुच्छसमाकाराः सन्धिवन्धनार्थाः प्रायेण । स्नायुशब्देऽप्येव द्वयोरर्थयोर्दृश्यते प्रयुक्तः—स्नायुसंहतौ स्नायुव्यक्तिषु च । तत्र प्रथमः अस्थिसन्धिवन्धनरूपोऽर्थः, स मुख्यः—“प्रतानवतीभिर्हि स्नायुभिर्दृढीकृताः सन्धयः”—इति पूर्वाचार्योक्तेः । अथ द्वितीयः स्नायुव्यक्तिरूपोऽर्थः, स गौणः । सोऽयं स्नायुशब्देन शणसूत्रवत् दृढशुभ्रसूक्ष्मसूत्राण्यभिधत्ते । तथाहि कलासु कण्डरासु पार्श्वपृष्ठोरपेश्यन्तेषु आमपक्वाशयवस्त्यन्तभागेषु च दृश्यते यः स्नायुशब्दः प्रयुक्तः पूर्वैः सोऽस्मिन्नेवार्थे । आहुश्च—

“स्नायुस्तुर्विधा विद्यात्तासु सर्वा निबोध मे ।

प्रतानवत्यो वृत्ताश्च पृथ्वाश्च शुषिरास्तथा ॥

प्रतानवत्यः शाखासु सर्वसन्धिषु चाप्यथ ।

वृत्तासु कण्डराः सर्वा विज्ञेयाः कुशलैरिह ॥

आमपक्वाशयान्तेषु वस्तौ च शुषिराः खलु ।

पार्श्वीरसि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्यथ ॥

१ प्रच्छदाद्याकाराः—यथा ललाटसङ्कोचनी पेशी, सेयं प्रच्छदवदास्यता शिरःकादयति । २ क्रियाविशेषे-दृशम्—धन्नादिनिर्मापिकानां पेशीनां क्रियासु नामादिच्छायाः प्रभुता, स्वतन्त्रा हि खल्वेताः । करसञ्चालनादि-करीणां पेशीनां क्रियास्वस्यदिच्छाधीनाः अत एव ताः परतन्त्राः । ३ एकैकतः अस्थिप्रदेशविशेषे दृढनिबद्धौ, तथाच पेश्याः सङ्कोचे सति अस्थिविशेषैकदेशाकर्षणेन अवयवविशेषस्य चेष्टाविशेषः । चेष्टाभिर्निवृत्तिः—चेष्टानिष्पत्तिः । ४ कण्डराः = Tendons. ५ पेश्यवयवत्वात् पेशीषु, स्नायुनिर्मितत्वात् स्नायुषु वा । ६ इन्त तावदयं स्नायुशब्दो बहुभाषायां कदाचित् केषांचिज्ज्ञानप्रयोगदर्शनात् नास्त्यर्थे (To imply Nerves) प्रयुज्यते बहुशः । तथाच न धर्मितव्यम् । न खल्वेष स्नायुशब्दः कदाचिदपि कथंचिदपि संज्ञावच्चेष्टावहनाङ्गीकृतमर्थं प्रकाशयति । यथ तावच्छास्त्रे जातिव्यक्तिरूपो द्विविधोऽर्थो दर्शितः स युक्त एव यथा दृशशब्दस्य विशेषे दृशजातौ च प्रसिद्धौ यथा च लोहमृगादयोऽपि शब्दाः । (स्नायुः = Ligament or Fibrous tissue.)

नौर्यथा फलकास्तीर्णा बन्धनैर्बहुभिर्वृता ।

भारक्षमा भवेदसु नृयुक्ता सुसमाहिता ॥

एवमेव शरीरेऽस्मिन् यावन्तः सन्धयः स्मृताः ।

आयुर्भिर्बहुभिर्वृतास्तेन भारसहा नराः ॥” (सु. शा. ५ अ.)

सिरा नाम—अविशुद्धशोणितबद्धाः सर्वदेहगाः प्रणाल्योऽस्मिन् शास्त्रे । ताभिः शरीरप्रचारान्मलिनीभूतं शोणितमभिप्रवर्तते हृदयाभिमुखम् । निखिल-देहव्याप्तानामपि तासां मिलितानामाशयो हृदयं समुद्र इवापगानाम् ।

धमन्यो नाम—विशुद्धशोणितबद्धाः सर्वदेहगाः प्रणाल्योऽस्मिन् शास्त्रे । तासां मूलं हृदयं, तच्च धमनीद्वारेण सर्वत्र शरीरे शोणितं धमति विक्षिपति वा । ताभिर्जीवरक्तवाहिनीभिः केदार इव कुल्याभिरभिप्रीयते शरीरम् ।

रसायन्यो नाम—लसीकास्थितन्वच्छरसवाहिन्यः प्रणाल्यः । ता अपि निखिलदेहप्रसृताः, कक्षावन्क्षणगलादिषु प्रदेशेषु गुल्मानिम्बफलाद्याकारैर्यन्यभि-रनुविष्टाः ।

नाड्यो नाम—मृदुसूक्ष्मसूत्रसंघातमय्यो नीरम्भास्तन्त्र्योऽस्मिन् शास्त्रे । ताश्च समान्त्रित्य संज्ञाचेष्टयोरभिप्रवृत्तिः । तासां भगवान्वायुं रधिष्ठाता । स हि विभुरचिन्त्यशक्तिरखिलान् शब्दादीन्विषयानादत्ते प्रवर्तयति च मानाविधाचेष्टाः क्रमेण संज्ञावहाचेष्टावहाय नाडीरधिष्ठाय । तासां च निखिलानां मूलं मस्तिष्कं सुषुम्नाकाण्डश्च ।

१ सिराधमनौशब्दयोरस्मिन् शास्त्रे विशिष्टार्थयोर्निरोधः, अन्यथा लभ्यमानचरकसुसुतादिषु प्रतिसंस्कार-प्रयोगानुसृत्य व्याकुलीकुर्युरर्थानविशेषविदः । एतत्प्रासङ्गिको विचारस्तु उपोद्भाते सविसरं द्रष्टव्यः । [सिराः = Veins ; धमन्यः = Arteries] । २ शरीरप्रचारान्मलिनीभूतं हि शोणितं फुल्लसंप्रचारेण प्राणवायु-समानोत-विश्वपदान्त (Oxygen)-संयोगात् ग्रहीभूतं हृदयम् च विक्षिप्यते सर्वतो धमनीभिः । ३ [रसायन्यः—Lymphatics] रसायनीति चरककृत्यं संज्ञा (च. वि. ५ अ.) । ४ व्याप्ताः । ५ नाडीशब्दस्येह तन्त्रशास्त्रोक्तार्थ-निरोधः । ताश्च नाड्यो विद्यद्दधातुमयसूत्रवत् रम्भुहीनास्तन्त्रवः । तासु काचित् शब्दादिसंज्ञाः प्रापयन्ति मस्तिष्काभिमुखं, ताः संज्ञावहा नाम । अपरास्तु मस्तिष्कतो बहिर्मुखं गच्छन्ति चेष्टावेगविशेषान्, ता एताचेष्टावहा नाम । (नाड्यः = Nerves) ६ स आयमचिन्त्यशक्तिर्वायुर्नाम येन समुत्पाद्यको चतुर्मुखा बहिर्मुखाश्च वेगाः । अत एव चरकः “वायुस्तन्त्रयन्त्रधरः, प्राणोदानसमानव्यानापानाव्या, प्रवर्तकचेष्टानामुच्चावधानां, नियन्ता प्रवेता च मनसः, सर्वेन्द्रियाणामुद्योतकः, सर्वेन्द्रियार्थानामभिज्ञोदे”त्यादि (च. सू. १२ अ.) ।

सर्वासाक्षां विस्तरं यथास्थानं वक्ष्यामः ।

[स्रोतांसीति—तु शरीरमार्गाणां साधारणी संज्ञा । तथाहि चरकः—“स्रोतांसि खलु परिणाममापद्यमानानां धातूनामभिवाहानि भवन्त्येव नार्थे” इति (च. वि. ५ अ.) ।]

धातवो नाम—प्रीणन-जीवन चालन-स्नेहन धारण-गर्भोत्पादनादिकराणि शरीरोपादानानि । ते सप्तसंख्याः । “रसासृङ्मांसमेदोऽस्थिमज्जशुक्राणि धातवः” इति । तत्र—

रसो नाम—चतुर्विधस्य षड्रसस्य द्विविधवीर्यस्याहारस्य सम्यक्परिणतस्य तेजोभूतः सारः सौम्यः । “रस गतौ धातुरहरहर्गच्छतीति रसः ।” स खल्वाप्यो रसो भुक्तमार्गस्थैरतिसूक्ष्मैः स्रोतोभिराकृष्यमाणो यकृत्प्रीहानौ प्राप्य पाकरागावुपैति रक्तसंज्ञाञ्चानन्तरं लभते । भवति चात्र—

“रञ्जितास्तेजसा त्वापः शरीरस्थेन देहिनाम् ।

अव्यापन्नाः प्रसवेन रक्तमित्यभिधीयते ॥” (सु. सू. १४ अ.)

रक्तं नाम—सकलधातुप्रीणनः सारः शरीरस्य रस एव रञ्जकास्थेन पित्तेन तथा विपरिणमितः । तस्य च संग्रहणप्रेरणस्थानं हृदयम्, तद्धि हृदयादेव धमनीरनुप्रविश्य कृत्स्नं शरीरमहरहस्तर्पयति वर्डयति धारयति जीवयति यापयति च । मलिनीभूतञ्च तत् शरीरप्रचारात्, सिराभिः प्रविशति हृदयमेव पुनः शुद्ध्यर्थं फुस्फुसगमनाय ।

[लसीका तु—शोणितस्यैव तन्वच्छजलभागो रसायनीषु प्रचरिणुः सर्वधातुपोषणी । तस्याः शोणित एव रस एव वान्तर्भावः ।]

मांसं नाम—पेशीनामुपादानधातुर्मृदुलोहिततन्तुमयो जलोकाशरीरवत् सङ्कोचप्रसरणशीलः ।

१ “रसवहानां स्रोतसां हृदयं मूलम्” (च. वि. ६ अ.) तेन विधम्यन्ते रसात्मकमोजः (शुद्धशोणितं) सर्वत्र शरीरे । तथाहि चरकः—“तेन मूलं महता महामूला मता दृश । श्रीजीवहा. शरीरेऽस्मिन् विधम्यन्ते समन्ततः ।” (च. सू. १६ अ.) तत्र शरीरप्रचारान्मलिनीभूतं पुनरभिप्रपद्यते हृदयं शुद्ध्यर्थं फुस्फुसगमनाय । तथादुच्यते, “अहरहर्गच्छतीति” । २ तथाच सुश्रुतः—“तस्य च हृदयं म्यान”मित्यादि । (सु. सू. १४ अ.) यतुःप्रकोष्ठं च हृदयम्, तद्विवरणार्थं वक्ष्यते । ३ लसीका — Lymph

मेदो नाम—सान्द्रसर्पिसुख्यः स्नेहधातुः शरीरस्थः । तस्य स्थान-
मुदरान्तः, त्वचामधेश्च ।

[वसा तु—मांसगतः स्नेहस्तस्या मेदस्यनुप्रवेशस्तुल्योपादानत्वात् ।]

अस्थौनि नाम—स्थिरकठिनावलम्बनो धातुः कायस्य यमाश्रित्य
समग्रं शरीरमवतिष्ठते । विशेषञ्चास्थामनुपदं व्याख्यास्यामः ।

मज्जा नाम—अस्थिमध्यगतः स्नेहः । स द्विविधः पीतो रक्तश्च, तत्र
पीतो नलकास्थामन्तः, रक्तः सर्वेष्वितरेषु प्रान्तभागेषु च नलकास्थाम् । सोऽयं
स्थूलस्वरूपेण मेदसोऽभिन्नोऽपि कर्मवशेन पृथगेव धातुः ।

शुक्रं नाम—प्रजाजननार्थश्चरमो धातुः । तस्य प्रभवस्थानं मुष्को^१ ।
स्त्रोतसो चास्य द्वे मूत्रमार्गप्रतिबद्धे । तत् खल्वव्याकृतं “स्फाटिकाभं द्रवं स्निग्धं
मधुरं मधुगन्धि” चाहुः । त एते रसादिशुक्रान्ता धातवः ।

आशया नाम—श्वसनान्नपचनशोणितसंवहनादिक्रियाकरा बहवः ।
तेषां तिसृषु गुहास्त्ववस्थानम् । तासु यथा—शिरोगुहा, उरोगुहा, उदरगुहा
चेति । [दृश्यतां पुरश्चितम् (ग्रन्थारम्भे)] तत्र —

शिरोगुहायां—मस्तिष्कमनुमस्तिष्कं^२ सुषुम्नाशीर्षकञ्च^३ । तदेतत्त्रयं
निखिलसंज्ञाचेष्टामूलं, येन संबध्यते निम्नतः सुषुम्नाकाण्डः पृष्ठवंशान्तरस्थः ।
स्यं प्रथमा शिरोगुहा व्याख्याता भवति ।

उरोगुहायां—फुस्फुसद्वयं हृदयञ्च प्रधानम् । तत्र श्वसनार्थो फुस्फुसो
श्वासपथेन कण्ठाभिगतेनोरसि द्वेधाविभक्तेन प्रतिबद्धौ । शोणितसंग्रहणप्रेरणार्थकं
हृदयं पुण्डरीकाकारं फुस्फुसयोरन्तरालस्थं, तत्र प्रतिबद्धं महासिराद्वयं
महाधमनीमूलं, सिराधमन्यश्च यथास्थानं वक्ष्यमाणाः — इति द्वितीया उरोगुहा
व्याख्याता भवति ।

उदरगुहायां—भुक्तमात्रस्याधारो हतिसमाकार आमाशयः स नाभे-

१ उदरच्छदभूतायां वपाव्यम्यूलकलायां (In the Omentum) इति भावः । २ मेदोधराव्यकलायां
सर्व्वदेहभादिन्याम् । ३ “यथा पयसि सर्पिस्तु गृह्येत्ती रसो यथा” इत्याद्यभिधानन्तु पु लक्षणरसग्राहिसम्पादक-
सर्व्वशरीरचरगुक्तसारपरम् । तद्विवरणमग्रे वर्त्तते । ४ आशयास्त्रिविधाः सगर्भा अगर्भाः ईषद्वर्गाश्च । तत्र सगर्भा-
आमाशयाः । अगर्भा यकृतप्रीहायाः । ईषद्वर्गाः मलिकायाः । अगर्भेणैव मज्जासिराधमन्यादिजालकानां बाहु-
ल्यात्, अग्निरने दोषधातुमला एवैति व्युत्पत्त्याऽऽगम्यपदप्रयोगः । ५ मस्तिष्कम् — Cerebrum (Brain.) अनु-
मस्तिष्कम् = Cerebellum सुषुम्नाशीर्षकम् = Medulla Oblongata. ६ फुस्फुसद्वयम् = Lungs ७ हृदयम्
= Heart. ८ आमाशयः = Stomach.

रूढम् । पच्यमानस्य विपकस्य चाशयः पक्वाशयः स नाभेरधः परितश्च
(पक्वाशयश्चान्त्राणि च मलाशयश्चेत्यनर्थान्तरम्) । पाचकरञ्जकपित्तयोः प्रभवा
यकृतं, तत्र संलग्नः पित्ताशयः । रञ्जकपित्तप्रभवः प्लीहा । यकृतप्लीहोश्च स्थितिः
क्रमेण दक्षिणतो वामतश्चामाशयात् । पृष्ठत आमाशयात् कुठारिकाकारो-
ऽग्न्याशयः । मूत्रप्रभवौ महाशिम्बीबीजाकारौ कोषौ वृक्कौ नाम कटिपार्श्वयोः ।
वृक्प्रभवस्य मूत्रस्य मूत्रस्रोतोभ्यां समागतस्यागयो वस्तिर्नाम स नाभेरधः ।
योनेरूर्ध्वमुखप्रतिवडः शुद्रकलसाकारो गर्भाशयः, स स्त्रिया एव । सोऽयं स्वमुष्टि-
मात्राकारोऽष्टहोतगर्भायाः, षट्होतगर्भायास्तु यथागर्भमभिर्वर्द्धते । तस्य चांभयोः
पार्श्वयोः बीजकोषौ नाम, तौ बीजस्रोतोभ्यां प्रतिवडौ गर्भाशयेन—तावेव तु
पुरुषस्य बहिःस्थितौ मुष्कौ नाम शुक्रप्रभवौ । सेयं तृतीया उदरगुहा व्याख्याता
भवति ।

ता एतास्तिस्त्रो गुहा यासु निखिलाशयावरोधः ।

पञ्च ज्ञानेन्द्रियाधिष्ठानानि—श्रोत्रत्वङ्नेत्ररसनाघ्राणाख्यानि ।

तत्र—

श्रोत्रे द्वे श्रवणेन्द्रियाधिष्ठाने । तदवयवास्तु—कर्णशङ्कुल्यौ^१ कर्णकुहरौ^२
श्रुतिपट्टहादीनि^३ चेति । तेषां विस्तरो यथास्थानम् ।

त्वचौ—व्याख्याताः । ताः स्पर्शेन्द्रियाधिष्ठानम् ।

नेत्रे—द्वे दर्शनाय । तत्र प्रतिनेत्रमवयवास्तु—सपक्ष्मणी नेत्रपुटे, नेत्र-
वर्त्मनी, अक्षिगोलके चेति । अक्षिगोलकान्तर्गतविशेषास्तु यथास्थानं वक्ष्यामः ।

रसना त्वेका—पेशीमयी, तत्र स्वादग्राहिनाद्याः प्रतानमुखानि
स्वादङ्गुरेषु प्रतिवृद्धानि । वाग्यन्त्रोपकरणं च रसना । ततश्च वाग्वाहिनाद्या
अपि प्रताना रसनापेशीषु प्रतिवृद्धाः ।

घ्राणे—द्वे अस्थिप्राचीरकेण द्विभागविभक्ते । तदवयवास्तु—घ्राण-
पुटे, घ्राणविवरे, घ्राणकला, घ्राणपथश्च त्रिभूमिविभक्तः । घ्राणकलायाञ्च गन्ध-
ग्राहिनाद्याः प्रतानाः ।

१ पक्वाशयः = Intestines. अनर्थान्तरं समानार्थकम् तत्र केचिदाहुः चद्रान्त्राणि पच्यमानाशयः = (Small Intestines). वृहदन्त्रं तु पक्वाशयो मलाशयो वा (= Colon). २ यकृतं = Liver. ३ पित्ताशयः = Gall-Bladder. ४ प्लीहा = Spleen. ५ आशये यरसप्रभवत्वादग्न्याशयः = Pancreas सोऽयं क्रोमेत्यपरि । तच्चिन्त्यम्, दृश्यता-
मुपोहातः । ६ वृक्कौ = Kidneys. यत्, “वृक्कौ पुष्टिकरौ प्रोक्ता जठरस्थस्य मेदयः” इति, तत् सन्दिग्धार्थं प्रति-
भाति, प्रत्यक्षविरोधात् । ७ मूत्रस्रोतसौ वृक्काभ्यामधोमुखे बन्धिमभिप्रपन्ने = Ureters. वस्तिः = Bladder.
= गर्भाशयः = Uterus. ८ बीजकोषौ = Ovaries ९ बीजस्रोतसौ = Fallopian Tubes. १० मुष्कौ = Testicles. ११ कर्णशङ्कुल्यौ = Pinnae of the Ears. १२ कर्णकुहरम् = External Auditory Meatus. १३ श्रुतिपट्टम् = Tympanum. आदिपदान् श्रुतिशब्द-
कादीनि यथास्थानं वक्ष्यामः ।

पञ्च कर्मेन्द्रियाधिष्ठानानि—तानि वाक्पाणिपादपायूपस्यसंज्ञानि ।
तत्र —

वागिन्द्रियाधिष्ठानम्—जिह्वासमवेतस्वरयन्त्रः कण्ठस्थः । वाचो हि
कण्ठघोषेण नानाविधजिह्वापरिवृत्तिपरिणमितेनाभिनिष्पाद्यन्ते ।

पाणिपादम्—ग्रहण-धारण-स्थान-चलनादिसहायमित्युक्तपूर्वम् ।

पायुर्नाम—मलविक्षेपकर्मा वृहदन्त्रस्य प्रान्तभागे गुदसंज्ञः ।

उपस्थो नाम — जननेन्द्रियम्.—पुरुषस्य शिश्रुः, स्त्रियास्तु योनिरिति ।

नव द्वाराणि—चक्षुषी, श्रोत्रे, नासाविवरे, मुखं, पायुर्मूर्तमार्गश्चेति ।
स्त्रियास्तु त्रौण्यधिकानि—स्तनावपत्यपथश्चेति ।

[“मर्माणि नाम मांससिरास्त्रायुस्थिसन्धिसन्निपातास्तेषु स्वभावत एव
विशेषेण प्राणास्तिष्ठन्ति । तस्मान्मर्मास्वभिहतास्तांस्तान् भावानापद्यन्ते । तान्ये-
तानि पञ्चविकल्पानि मर्माणि । तद्यथा—सद्यःप्राणहराणि कालान्तरप्राणहराणि
विशत्यघ्नानि वैकल्यकराणि रुजाकराणि चेति” । समोत्तरञ्च मर्मशतमत्र काये ।
तद्विवरणमाकर्तरे द्रष्टव्यम्) ।

अथेदानीं प्रत्यङ्गावयवविशेषान् ब्रूमः ।

ललाटं, श्रुवी, शङ्खो, गण्डी, ऊर्ध्वहनुमण्डलम्, अधोहनुमण्डलम्, ओष्ठा-
धरौ, चिवुकं, शिरोधरा चेति शिरोग्रीवोपाङ्गानि स्यष्टार्थानि ।

स्तनौ, वक्षः, पार्श्वौ, पृष्ठम्, उदरं, नाभिः, वस्तिदेशः, कटिः, त्रिकश्चेति
मध्योपाङ्गानि प्रसिद्धार्थानि ।

शाखोपाङ्गानि तु—अंसः कक्षा प्रगण्डः कफोणिः प्रकोष्ठो मणिबन्धः
पाणितलं पाणिपृष्ठमङ्गुलयश्चेति प्रतिबाहु उपाङ्गानि । तत्रांसो भुजशिरः ।
भुजवक्षसोः सन्धिः कक्षा । अंसात् कफोणिं यावत् प्रगण्डः । बाहुमध्यसन्धेः
पृष्ठभागः कफोणिः स एव कूर्परोऽपि । कफोणेरधश्चोर्ध्वं मणिबन्धात् प्रकोष्ठः ।
करप्रकोष्ठयोः सन्धिर्मणिबन्धः । (मणिबन्धादाकनिष्ठं करबहिर्भागः
करभः) । अधो मणिबन्धात् पाणिः करापरपर्यायः । पाणेः सम्मुखो रेखा-
ङ्कितो भागः पाणितलम्, तद्विपरीतं पाणिपृष्ठम् । अङ्गुष्ठतर्जनीमध्यमानामिका-
कनिष्ठाख्याः पञ्च कराङ्गुलयः ।

जघनं वक्ष्ण ऊरुर्जानु जङ्घा गुल्फौ पादसन्धिः पाणिः पादतलं प्रपदं पाद-
पृष्ठमङ्गुलयश्चेति प्रतिसक्थि उपाङ्गानि । तत्र जघनं नाम ओणिपार्श्वं सक्थि-
शिरःस्थम् । मध्यकायसक्थ्योः सन्धिर्वक्ष्णः । वक्ष्णजानुनोर्मध्यमूरुः ।
ऊरुजङ्घयोः सन्धिर्जानु । जानुनोऽधस्तात् जङ्घा । जङ्घाया अधोभागे उभयतः
गुल्फौ । तदधस्तात् पादसन्धिर्गुल्फसन्धिर्वा । तदधः पादः । तदवयवास्तु - पाद-
पश्चिमो भागः पाणिः, पादाग्रं प्रपदं, रेखाङ्कितो भागः पादतलम्, तद्विपरीतं
पादपृष्ठम्, पादाङ्गुलयश्च पञ्च कराङ्गुलिवदेव नाम्नेति ।

सा खल्वियं शरीरपरिभाषा या सम्यगवगता निखिलमपि शरीरतत्त्वमग्रे
वक्ष्यमाणमवबोधयिष्यति ।

तथाचाहुः—

“अव्यक्तानुक्तलेशोक्तसन्दिग्धार्थप्रकाशिकाः ।
परिभाषाः प्रकथ्यन्ते दीपीभूताः सुनिश्चिताः ॥”
“शरीरसंख्यां यो वेद सर्वावयवशो भिषक् ।
तदज्ञाननिमित्तेन मोहेन स न युज्यते ॥” (च. शा. ८ अ.)

तृतीयोऽध्यायः ।

अथातः अस्थिसामान्यवर्णनीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

अस्थीनि नाम—स्थिरकठिनावलम्बनधातुः शरीरस्येत्युक्तं प्राक् । तानि
प्रथमतः परिच्छेयानि, तेषां प्रधानालम्बनत्वात् कायस्य । तथाह्युक्तम्—

“अभ्यन्तरगतैः सारैर्यथा तिष्ठन्ति भूरुहाः ।
अस्थिसारैस्तथा देहा भ्रियन्ते देहिनां ध्रुवम् ॥
तस्माच्चिरविनष्टेषु त्वङ्मांसेषु शरीरिणाम् ।
अस्थीनि न विनश्यन्ति साराण्येतानि देहिनाम् ॥” (सु. शा. ६ अ)

तान्युपादानद्वितयसंयोगादभिनिष्पद्यन्ते । उपादानद्वितयञ्च—कोमलः स्नायु-
संघातभागः, कठिनः सुधाभागश्चेति । कोमलस्नायुतन्तुजालकेषु कठिनसुधांश-
संयोगाच्च सर्वास्थ्यामभिसम्भवः ।

अथास्यां द्विरूपमावरणम्—बाह्यमाभ्यन्तरञ्च । तत्र या बहिरावृणोत्यस्थीनि, सा अस्थिधरा नाम कला जीवभूमिरस्याम् । यात्वन्तरावृणोत्यस्थिविवराणि अन्तर्वेष्टनीभूय, सा मज्जधरा नाम खनामव्याख्याता ।

द्विविधस्यास्य सुपादानसङ्घातविशेषः—घनसङ्घातः शुषिरसङ्घातश्चेति^१ । तत्र घनसङ्घातः सर्वास्यां बहिर्भागेषु, विशेषतश्च नलकास्याम् । शुषिरसङ्घातः क्षुद्रास्यां कपालास्याञ्चाभ्यन्तरतः, प्रान्तेषु च नलकास्याम् ।

एष पुनरस्यां पोषणप्रकारः । धमन्यः सर्वास्थिषु स्फुटानि विवरार्ण्या-
श्रित्य प्रविशन्ति, प्रसरन्ति चानेकधा सूक्ष्मानुसूक्ष्मैः प्रतानैः—एवं पोषणार्थं शुद्धरक्तागमः । सिराश्च तैरेव विवरैरविशुद्धरक्तं बहिर्नयन्ति—एवमविशुद्ध-
रक्तविसर्गः ।

अथैषां सर्वेषामेवास्यां बाल्ये तारुण्ये^२ संख्याबाहुल्यञ्च ; वयःपरिणामेन कठिनीभावः संख्याल्पत्वञ्च परस्परसंयोगेर्नापञ्चविंशवर्षात् । श्वासपथादि-
गतानान्तु नियतमेव तारुण्यमन्यत्र वार्द्धकात् । वार्द्धके तु नियततरुणानामपि केषाञ्चित् काठिन्यसम्भवः ।

आकृतितः पुनः पञ्चविधान्याहुरस्थीनि प्राञ्चः । तानि—“कपालरुचक-
तरुणवलयनलकसंज्ञानि ।” तत्र कपालाकृतीनि कपालानि यथा शिरसि ।
दशनास्तु रुचकानि^३ । घ्राणकर्णादिषु तरुणानि । पार्श्वपृष्ठोरःसु वलयानि ।
शाखासु नलकानि ।

इतरान्यपि सन्ति क्षुद्रकठिनान्यस्थीनि येषां नैतेष्वन्तर्भावः सुकरः । तानि
विषमार्णि^४ नाम यथा—पाणिपादकूर्चास्थीनि ।

१ मेयं कला (Periosteum) चेदभिहिते, तदा तदावृतमपि गौर्यते, अतएवेयं जीवभूमिरस्याम् ।
२ मध्यांशधिक्ये सति घनसङ्घातः, स्यादंशधिक्ये शुषिरसङ्घातः (Compact tissue and Cancellous tissue). ३ कपालास्यामपि बहिरावरणफलकद्वयं घनसङ्घातमयमेव । ४ नलकास्यामिकैकस्य दावन्ती, ती चान्तः शुषिरसङ्घातमयी । ५ परिदृश्यमानानि । ६ Nutrient Foramina. ७ हृदयाभिमुखं गच्छतीति भावः । ८ कीमलत्वम् । तरुणास्थीनि हि कीमलास्थीनि । ९ वृद्धः खल्वन्यवयवाः प्रीदावस्थारम्भे परस्परं संयुज्यन्ते । १० रुचकानि, रुचकाकारत्वात् । रुचकं नाम कडुतिका (कंकही, चिरुणीति भाषा) । ११ नन्यप्रायाकारत्वात् । १२ विषमाकारत्वात् ।

संख्यातस्तु त्रीणि सषष्टौन्यस्थिशतानि वेदवादिनो भाषन्ते । त्रीणि शतानि शल्यतन्त्रविदः । द्वे शते प्रतीच्याः । आपातविरुद्धवादिनोऽपि सर्व एवैतेऽवितथमाहुः । गणनाप्रकारभेदात् । तथाहि वेदवादिनो नखदन्तादीनस्थिगणनायामन्तर्भावयन्ति नैवमितरे । तरुणास्थीनि दशनांश्च गणयन्ति शल्यतन्त्रविदः प्राच्याः, नैवं प्रतीच्याः । पृथग्वयोग्रहणाच्च । प्राञ्चो हि यौवनप्रविष्टस्य सञ्चक्षतेऽस्थीनि, प्रौढस्य तु पञ्चविंशतिवर्षदेशीयस्य प्रतीच्याः । ये खलु तावदस्थ्यवयवाः पृथक् सन्ति यूनस्त एव एकीभूय बहुधा सम्पूर्णास्थीनि स्वल्पसंख्यानि निष्पद्यन्ते प्रौढस्येति हि संख्याभेदः ।

इह तु प्रौढकाये प्रत्यक्षदृष्टानि कठिनास्थीन्येव संचक्ष्महे—गणनासौकर्याल्लाघवाच्च । तरुणास्थिनखदशनानान्तु नेह ग्रहणम् । तरुणास्थ्यामसंख्येयप्रायत्वात् । नखदशनानाञ्च त्वग्विपरिणाममात्रत्वात् । एवञ्च कठिनास्थीनि चतुर्विधानि,—कपालानि, वलयानि, नलकानि, विषमाणि चेति ।

अथैषां सङ्गणनम् । तत्र

शाखाऽस्थीनि—यथा [दृश्यतां कङ्कालचित्रद्वयम्]—एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि, द्वे अङ्गुष्ठे इति चतुर्दश अङ्गुलीषु । पञ्चानामङ्गुलीनां मूलतः शलाकाः पञ्च । पादकूर्चास्थीनि सप्त । जङ्घायां द्वे । जानु^१न्येकम् । एकमूर्^२ाविति । त्रिंशदेवमेकस्मिन् सक्थि भवन्ति । तथा द्वितीये । बाहौ तु अङ्गुलीषु चतुर्दश । शलाकाश्च^३ पञ्च पूर्ववत् । पाणिकूर्च^४स्थीनि अष्टौ । प्रकोष्ठ^५

१ चरकयाज्ञवल्क्यादयः । २ सुश्रुतभेलाद्याः । ३ यूरोपीयाः । ४ कश्चित्कावयवादीनां पृथक्-संख्यानात् स्फुटमनुमीयते खर्वेतत् । चरक-सुश्रुत-नयमतानां संख्यानादितुलना तु उपोदघातप्रकरणे दर्शयिष्यते । ५ त्वच एव विपरिणामेन निष्पद्यन्ते नखा दशनाश्च शैशवे । तेषामस्थिषु गणनं वेदवादिनामेव युज्यते, दशनादीनामपि गङ्गाजलादौ निःक्षेपे फलस्वीकारात् । ६ यत् सुश्रुते "एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणीति पञ्चदश"—इति तत् कस्यचित् प्रमादजन्यं पत्यक्षविरोधात् स्तोत्रिविरोधाच्च । तथा हि सन्धिगणनायां "एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि द्वे अङ्गुष्ठे" इति अङ्गुलीसन्धीनां चतुर्दशैव संख्या निर्दिष्टा (सु. शा. ५ अ.) । अङ्गुल्यस्थीनि = Phalanges. ७ पादाङ्गुलिशलाकाः = Metatarsals ८ पादकूर्चास्थीनि = Tarsal Bones. ९ जङ्घास्थिनी = (Leg Bones) Tibia and Fibula. १० जान्वस्थि = Patella. ११ कूर्चस्थि = Femur. १२ कराङ्गुलिशलाकाः = Metacarpals. १३ पाणिकूर्चास्थीनि = Carpal Bones. १४ प्रकोष्ठास्थिनी = Radius and Ulna.

हे । प्रगण्डे^१ एकम् । त्रिंशदेवमेकस्मिन् बाहौ भवन्ति । तथा द्वितीये । एवं शाखासु सविंशमस्थिशतं द्रष्टव्यम् ।

अथ मध्यशरीरे अस्थीनि—तत्र मध्यालम्बनभूते पृष्ठवंशे कण्ठादारभ्य कटिं यावत् चतुर्विंशतिः कशेरुकाः । तदनुबन्धेन त्रिकसंख्यमेकं त्रिकास्थि नाम (तदस्थिपञ्चकसङ्घातमयम्) । तदनुबन्धेन च गुदपश्चिममेक-मनुत्तिकं^२ नाम (तदपि तथैव) । श्रोण्योर्द्वे कपालास्थिनी^३ श्रोणिफलके नाम । उरसि पुरो मध्यफलकमेकम् उरःफलकं नाम (तदस्थित्रयसंयोगजम्, अस्थि-षट्कसंयोगजं वा) । अक्षके^४ द्वे तदुभयतः । अंसफलकं^५ द्वे अंसपृष्ठतः । पार्श्वयोरेकैकस्मिन् द्वादशेति चतुर्विंशतिः पर्शुकाः^६ । ग्रीवायां पुरो रसना मूलगमेकमर्धवलयाकारं कण्ठिकास्थि^७ नाम । एवमष्टपञ्चाशदस्थीनि मध्य-काये भवन्ति ।

अथ शिरसि—चत्वारि शिरःकपालानि, पुरःकपालम्,^८ पश्चात्कपालं^९ लं-पार्श्वकपाले^{१०} द्वे चेति । शङ्खयो^{११} द्वे शङ्खास्थिनी नाम । द्वे शिरोभूभिभूतं—तयोरेकं जतूकाकारं^{१२} कण्ठताल्वादिच्छादनं जतूकास्थि नाम, अपरं भूर्भ-राख्यं^{१३} लघुशुषिरं नासामूलगम् । द्वे गण्डयोः^{१४} । द्वे जङ्घा^{१५} द्वे नौ^{१६} । एक मधोह्नौ^{१७} । द्वे ताल्वस्थिनी^{१८} । द्वे नासामूलतः^{१९} पार्श्वयोः नासास्थिनी नाम । द्वे नासाभ्यन्तरतः^{२०} शुक्तिके नाम । एकं नासामध्यप्राचीरभूतं^{२१} सीरिकास्थम् । द्वे अचिकोटरपार्श्वयोरशुमार्गाश्रये अशुपीठे^{२२} नाम । वीणि सूक्ष्मास्थीनि^{२३} प्रति-कर्णमभ्यन्तरत इति कर्णयोः षट्, तानि श्रुतिधन्वोपकरणानि । एवमष्टाविंशति-रस्थ्यां शिरसि ।

तदिदं समुदायेन षडधिकं शतद्वयं कठिनास्थ्यामवगन्तव्यम्, शतद्वयं वा कर्णास्थिवर्जम् ।

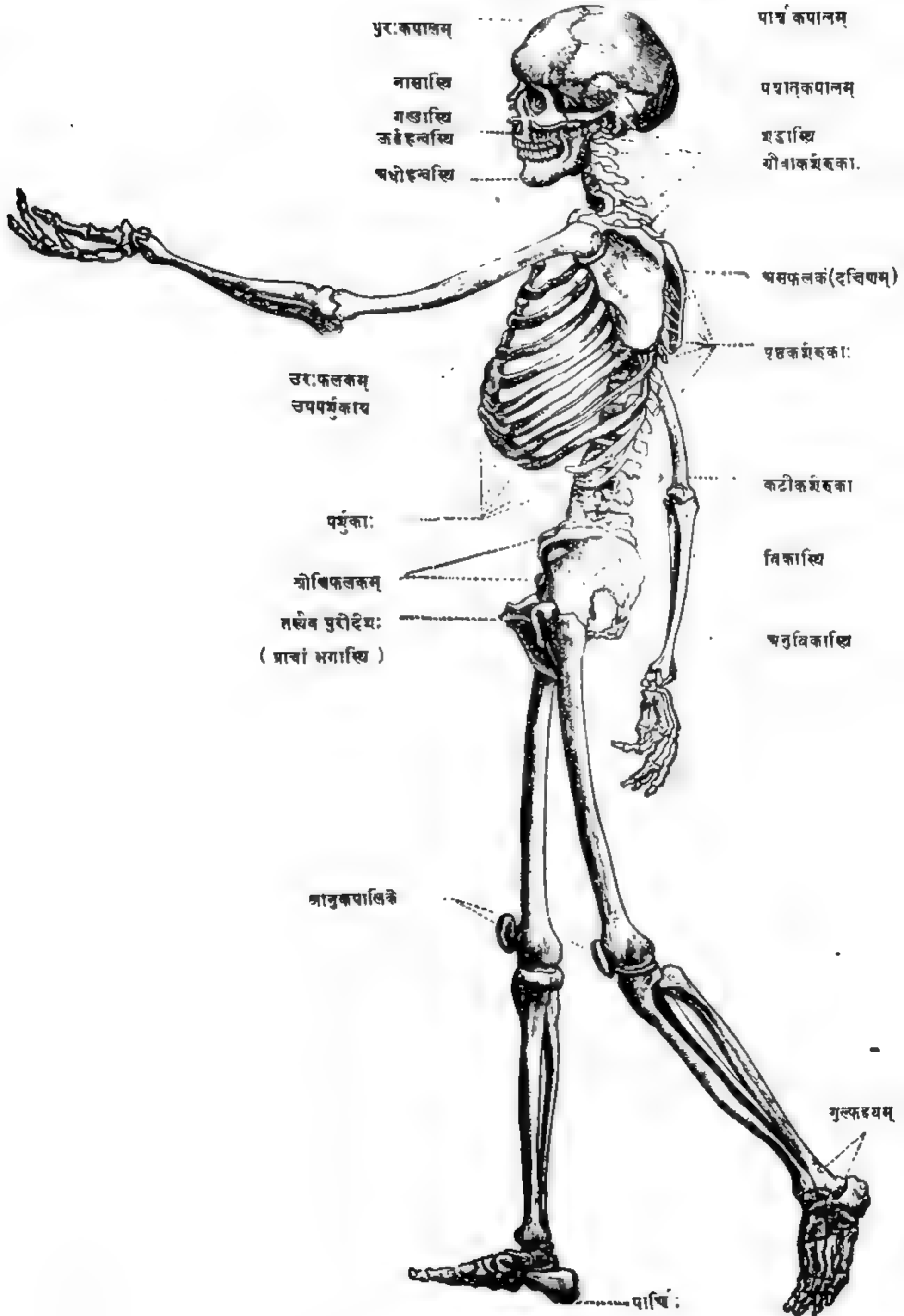
केषुचित् कण्ठरान्तेष्वपि प्रायश्चणकाकाराणि दृश्यन्ते क्षुद्रास्थीनि^{२४} । नेह तेषां पृथक् संख्या, अनिश्चितावस्थानात् ।

तरुणास्थ्यां^{२५} च नेह गणनेति प्रागवोचाम, दिग्दर्शनार्थं तु कानिचिच्चिः

१. प्रगण्डास्थि—Humerus. २ Vertebrae. ३ Sacrum ४ Coccyx. ५ Os Innominatum (Hip-bone). ६ Sternum. ७ Clavicles. ८ Scapulae. ९ Ribs. १० Hyoid. ११ Frontal. १२ Occipital. १३ Parietal १४ Temporal. १५ जतूका चर्मचटिका (चामचिके इति बह्वभाषा) । जतूकास्थि=Sphenoid. १६ Ethmoid. १७ Malar Bones. १८ Superior Maxillary. १९ Inferior Maxillary २० Palate Bones २१ Nasal Bones २२ Inferior Turbinate. २३ Vomer. २४ Lachrymal Bones. २५ Ossicles of the Ear. २६ कण्ठराचणकास्थीनि=Sea-
moid Bones. २७ तरुणास्थि=Cartilage.

द्वितीयचित्रम् ।

मरकटपालम् (पार्श्वतो दृष्टम् ।)

द्दिश्यन्ते । तानि यथा पृष्ठवंशे, कशेरुकान्तरालेषु, सम्यन्तरालेषु, पर्शुकान्तेषु, नासाप्राचीरयोः, कर्णपाल्योः, श्वासपथे तच्छाखाप्रशाखासु चेति ।

दशनासु द्वात्रिंशत् । तेषु चतुर्णां पञ्चिमानां यौधने समुद्भेदः कटाचिच्चिरेण वा । त्वग्विपरिणाममात्रत्वादशनानामिह नास्थित्वमित्युक्तपूर्वम् ।

सोऽयं सर्वास्थिप्रविभागः संक्षेपेण व्याख्यातः । विशेषोऽत ऊर्द्धम् ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अथातोऽस्थिविशेषवर्णनीयाध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इह खलु सामान्यतः परिज्ञानेऽप्यस्यां विशेषा अवश्यं ज्ञातव्या भवन्ति सूक्ष्मप्रतिपत्तये पेशीक्रियाविज्ञानार्थं भग्नादिप्रतिसंन्धानार्थञ्च । तानवेदानीं विशेषान् प्रविभज्य समाचक्ष्महे ।

आदौ चेह तावत् पुरुषस्योत्तानकरयुगलस्यालम्बितहस्तपादस्य ग्रहणम् । तदपेक्षया च ऊर्द्धमधः-पुरः-पश्चादिति व्यवहारः सर्वावयवेषु । तस्य च नाभेरनुक्रमेण कल्प्यते ऊर्द्धाधोगामिनी रेखा—सेयं मध्यरेखा नाम । तस्याः सन्निकृष्टः सीमा—अन्तःसीमा, विप्रकृष्टश्च बहिःसीमा नाम ।

अथ प्रथमः

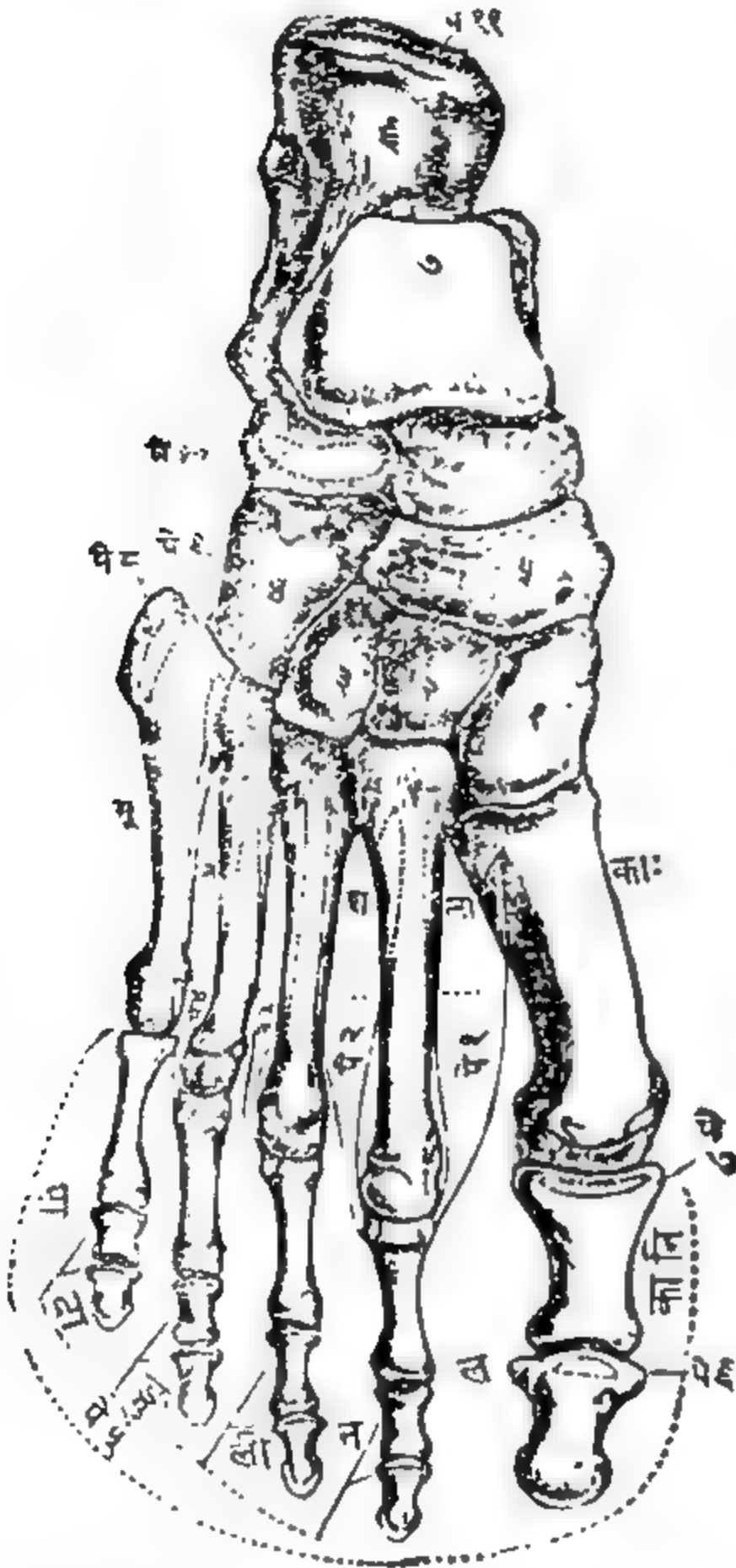
शाखास्थिविज्ञानीयः परिच्छेदः ।

तत्र ग्रहणधारणस्थूणनचलनादिसहायाः शाखाश्चतस्रो—द्वौ बाह्वे च सक्थिनी । तत्र प्रतिसक्थि त्रिंशदस्थीनि । तदयथा—पादाङ्गलीषु चतुर्दश, पादमध्ये मूलशलाकाः पञ्च, पादमूले पादकूर्चास्थीनि सप्तेति प्रतिपादं षड्विंशतिः, जङ्घयोर्द्वे, जानुन्येकमेकमूराविति ।

१ पेशी हि अस्थिनिवद्धाः प्रान्तभागे रित्युक्तपूर्वम्, पेशीक्रियाय करचरणादिमञ्चालनानेकविशेष-
रूपाः, अस्थिसन्निवेशविशेषतश्च पेशीनां क्रियाविशेषाः । ते नु पेश्यध्याये वक्तव्याः । २ पेशीमन्निवेशज्ञानादस्थि-
विशेषज्ञानाच्च विना भग्नास्यां यथायथं सन्निवेशनं दुष्करमिति भावः ।

तत्रादौ पादास्थौनि ब्रूमः ।

[चतुर्थं चित्रम्]

चतुर्थचित्र-व्याख्या । १-७ कूर्चास्थौनि । पे-
इत्यङ्गिनेषुस्थानेषु निविशन्ते पेश्यः तद यथा—पे १ पे २
पे ३ पे ४, पादप्रज्ञान्तरालाः । पे ५—पादाङ्गलिप्रसार-
ण्यो दीर्घाः । पे ६—पादाङ्गुष्ठप्रसारणी दीर्घा, पे ७
पे १०—पादाङ्गलिप्रसारणी इत्था (प्रान्तद्वयम्) पे ८
पे ९ पादविवर्तनी पेश्यौ । पे ११, पिण्डिकाकण्ठरा ।

१ अङ्गुलीनलकानि = Phalanges. २ अङ्गुष्ठे मध्यश्रेणीस्थनलकाभावान् । ३ पुरोऽपश्चिमनलकैः पश्चात्
पश्चिमनलकैः । ४ उभयतः सम्भिमन्तीत्यर्थः । सम्भिय कनिष्ठाङ्गुलीचतुष्टये पुरो मध्यनलकैराङ्गुष्ठे
पुरोऽपश्चिमनलकैः, पश्चात् पश्चिमपि अङ्गुलीमूलशलाकाभिः । ५ पादाङ्गुलीमूलशलाकाः = Metatarsals.

पादाङ्गुल्यस्थौनि—

एकैकस्यां पादाङ्गुल्यां त्रीणि त्रीणि
इति अङ्गुष्ठे ; तान्यङ्गुलीनलकानि
नाम प्रतिपादं चतुर्दश । तानि
तिसृषु श्रेणीषु विभक्तानि । तत्र
अग्रिमश्रेण्यां पञ्च, मध्यमश्रेण्यां
चत्वारि, पश्चिमश्रेण्यां पञ्च । तेष्व-
ग्रिमाणि पञ्च पुरतो मुक्तवित-
ताग्राणि नखधारणाय ; सम्भियन्ते
चैतानि पश्चिमतोऽङ्गुलीनलकै-
र्मध्यश्रेणीस्थैरन्यत्राङ्गुष्ठात्, अङ्गुष्ठे
तु पश्चिमनलकाग्रेण सम्भिः मध्य-
नलकाभावात् । मध्यश्रेणीस्थानि
चत्वारि तूभयतः सम्भिमन्ति ।
पश्चिमश्रेणीस्थानि पञ्च, तान्यप्येवम् ।

पादाङ्गुलीमूलशलाकाः—

अङ्गुलीनां मूलतः प्रतिपादं
पञ्च नलकास्थौनि पादाङ्गुलीमूल-
शलाका नाम, तैरालम्ब्यते प्रपदम् ।
मूलतश्च तानि यथायथं कूर्चा-
स्थिभिः सम्भियन्ते, अग्रतश्च
पश्चिमाङ्गुलीनलकैः । (अतएव
कूर्चास्थ्यां शलाकाधिष्ठानसंज्ञा)
तत्रेमे विशेषाः ।

प्रथमा—अङ्गुष्ठमूल-

शलाका नाम, सा स्थूलतमाऽङ्गु-
तमा च पाद-शलाकास्थ्याम् । तथा

निर्मयिते प्रपदस्यान्तःसीमा, सन्धीयते चासौ मूलतः आन्तरकोणकारख्येन कूर्चास्था । अस्याश्च मुण्डं स्थूलं पादतलप्रदेशे मध्यतः स्वातड्याङ्कितञ्च — अनयोश्च स्वातयोर्विवर्त्तते ह्रस्वायाः पादाङ्गुष्ठसङ्कोचन्याख्यपेश्याः कण्डुरान्तर्गते चणकास्थिनी । सन्धीयते चेदमङ्गुष्ठपश्चिमनलकेन ।

द्वितीया—तर्जनीमूलशलाका नाम—सा पादाङ्गुलिशलाकासु दीर्घतमा मूलतश्च त्रिभिः सन्धिलक्ष्मभिरङ्किता कोणकारख्यकूर्चास्थित्रयेण सन्धिसूचकैः । मुण्डञ्चास्याः सन्धीयते तर्जनीपश्चिमशलाकामूलेन ।

तृतीया—मध्यमामूलशलाका नाम—तस्या मुण्डं मध्यमाङ्गुली-पश्चिमनलकामूलेन सन्धिमत्, मूलतश्चासौ चतुर्भिः सन्धिलक्ष्मभिरङ्किता । तेषु आन्तरसीम्नि सन्धिलक्ष्मद्वयं तर्जनीमूलशलाकापार्श्वेन सन्धिसूचकम्, बाह्यसीम्नि त्वेकं सन्धिलक्ष्म अनामिकामूलशलाकापार्श्वेन सन्धानाय, मध्यतश्चैकं लङ्घत्तरं बाह्यकोणकारख्येन कूर्चास्था सन्ध्यर्थम् ।

चतुर्थी—अनामिकामूलशलाका नाम—सा मूलतः सन्धीयते घनाख्येन बाह्यकोणकारख्येन चेति दाभ्यां कूर्चास्थिभ्यां, तत्रैव बाह्याभ्यन्तर-पार्श्वयोश्च यथाक्रमं कनिष्ठातर्जनीमूलशलाकयोर्मूलपार्श्वभ्याम् ।

पञ्चमी—कनिष्ठामूलशलाका—नाम, सा मूलतो वह्निःसीम्नि स्थूलवुदेनोपलक्षिता । द्वे चास्या मूलतः सन्धिलक्ष्मणी, एकं त्रिकोणं घना-ख्येन कूर्चास्था सन्ध्यर्थमपरमनामिकामूलशलाकापार्श्वेन ।

तदेवं पञ्च पादाङ्गुलीमूलशलाका व्याख्याताः । [तासां नानास्थिभिः सन्धि-प्रकारस्मरणार्थमिमे श्लोकाः—

सन्धीयन्ते पादमूलशलाका मुण्डतः पुरः ।
अङ्गुलीपश्चिमनलैरथ कूर्चास्थिभिः क्रमात् ॥
प्रथमा संहितैकेन द्वितीया संहिता त्रिभिः ।
तृतीयैकेन तुर्था तु दाभ्यामेकेन पञ्चमी ॥
अन्योन्यमथ मूले तु सन्धिस्तिष्ठेषु पार्श्वयोः ।
एकतस्तु कनिष्ठायामङ्गुष्ठे क्वचिदेव तु ॥]

१ Flexor Hallucis Brevis २ चणकास्थि—Sesamoid Bone. ३ सन्धिलक्ष्म सन्धेयिङ्ग मसृणप्रदेशरूपम् (Facet). ४ कुत्रचित् कदाचि चङ्गुष्ठमूलशलाकापि मूलतस्तर्जनीमूलशलाकया सन्धिमती, नत्वेवं प्राय इत्यर्थः ।

अथ कूर्चास्थौनि—कूर्चास्थौनि नाम पादपश्चिमभागनिर्मापकाणि स्थूलह्रस्वविषमाणि प्रतिपादं सप्त । तान्येव मूलशलाकाधिष्ठानानि नाम ।

तानि क्रमेण कूर्चशिरः—पार्णि—नौनिभ—घन—आन्तरकोणक—मध्यकोणक—बाह्यकोणक—संज्ञानि । तत्र—

कूर्चशिरौ नाम—(४र्थ चित्रे ७) सर्वेषां कूर्चास्थामुपरिस्थितं वृत्त-
प्रायमस्थि जंघापादयोः संयोजकम् । [अस्य मुण्डं वर्तुलाकारं न्युन्नपृष्ठं सन्धि-
लाङ्घनयुतञ्चोपरिष्ठात् जङ्घास्थोऽधःप्रान्तेन सम्यर्थम् । अधःप्रदेशे चास्य गम्भीरा
सीता सन्धि-स्त्रायुरज्जुप्रवेशाय, द्वे च सन्धिलक्ष्मणी पार्णिशिरसा सम्यर्थम् ।
आन्तरबाह्यसीम्नोस्तु सन्धिलक्ष्मणी गुल्फाभ्यां सन्धानार्थम् । पुरोमुखेऽप्यस्यैकं
सन्धिलक्ष्म, तत् नौनिभेन कूर्चास्था सन्धानार्थम्] ।

पार्णि नाम—(४र्थ चित्रे ६) हृत्तमं कूर्चास्थि । तत् पार्णिनिर्मापकं
सर्व्यदेहभारसहञ्च । [अस्योर्ध्वप्रदेशे सन्धिलक्ष्मणोर्मध्ये गम्भीरा सीता सन्धिस्त्रायु-
रज्जुप्रवेशाय, सन्धिलक्ष्मणी च कूर्चशिरसा सम्यर्थम् । अस्य पुरोमुखं विषमं
ह्रस्वञ्च । पश्चाद्भागस्वीपदविषमो दीर्घश्च, स एव पार्णिमूलं निष्पादयति ।
अस्यान्तरसीम्नि ओष्ठाकारं प्रवर्द्धनकं पार्णरीष्ठं नाम ; तस्योपरि स्फुटं सन्धि-
लक्ष्म कूर्चशिरसा सम्यर्थम् । अधश्चास्य प्रवर्द्धनकस्य गम्भीरा सीता पादतलस्थ-
शिरा-धमनी-नाडी कण्ठरामुखानां धारणाय । अष्टौ तु पेश्योऽस्मिन् कूर्चास्थि
संयुक्तास्तासु सप्त तलदेशे, एका पृष्ठतः पिण्डिकाकण्डरा नाम । ता यथास्थानं
वर्णयिष्यन्ते ।]

नौनिभं नाम—(४र्थ चित्रे ५) पादान्तरसीम्नि नावाकारं कूर्चास्थि ।
[तस्य पुरोभागः स्वातोदरः, त्रिभिः सन्धिलक्ष्मभिरुपलक्षितश्च क्रमेण कोणकाख्य-
कूर्चास्थित्रयेण (४र्थ चित्रे १, २, ३) सम्यर्थम् । अस्य पश्चिमभागोऽपि
द्विषत्स्वातोदरः कूर्चशिरसो मुखेन सम्यर्थम् । अस्य बहिःसीम्नि एकं सन्धि-
लक्ष्म घनाख्येन कूर्चास्था संधानाय । अन्तःसीम्नि चास्य शुद्रमर्बुदम्, तत्र जङ्घा-
नुगाख्यपेशीनिवेशः ।]

१ कूर्चास्थौनि = Tarsal Bones. २ Astragalus. ३ सीता नाम गम्भीरस्वातम् । अस्मिन् शब्दे
सीतादिशब्दाः पारिभाषिकार्थेन निरुद्धाः ज्ञेयाः । ४ Calcaneum or Os Calcis. ५ प्रवर्द्धनकं
नाम प्रहदागोऽप्यवयवः । ६ Navicular. ७ Tibialis Posticus muscle.

घनं नाम—(४र्थ चित्रे ४) घनाकारं पादबहिःसीम्नि स्थितं कनिष्ठानामिकामूलशलाकयोरधिष्ठानभूतं कूर्चास्थि । [अस्य पुरोभागे द्विभाग-विभक्तं सन्धिलच्छनं कनिष्ठानामिकामूलशलाकामूलाभ्यां सन्ध्यर्थम् । अस्य पश्चिमो भागः सन्धीयते पार्श्वमुखेन, तदर्थं चात्र स्फुटं सन्धिलक्ष्म । अस्यैवान्तः-सीम्नि सन्धिलक्ष्म बहिःकोणकाख्येन कूर्चास्थ्या सन्धानार्थम् । प्रायशस्तत्रैवा-परमपि सन्धिलक्ष्म दृश्यते पश्चिमतः, तत् नौनिभेन सन्ध्यर्थम् । अधःप्रदेशे चास्य स्फुटा सीता दीर्घायाः पादविवर्त्तन्याख्यपेश्याः कण्ठरान्तधारणाय ।]

अन्तःकोणकं नाम—(४र्थ चित्रे १) अङ्गुष्ठमूलशलाकामूलस्थं कूर्चास्थि त्रिकोणप्रायम् [अस्य चान्तरसीमा त्वङ्मात्रावरणा, बहिःसीम्नि चास्य द्वे सन्धिलक्ष्मणी तर्जनी-मूलशलाकामूलेन मध्यकोणकपार्श्वेन च सन्ध्यर्थम् । अस्य पुरोमुखस्थं सन्धिलक्ष्म शिखीबीजाकारं अङ्गुष्ठमूलशलाका-मूलेन सन्धानाय । अस्य तलदेशे क्षुद्रमर्बुदम् जङ्घापुरोगा-जङ्घानुगा-ख्यपेशीद्वयस्य कण्ठरान्तसंयोगाय ।]

मध्यकोणकं नाम—(४र्थ चित्रे २) तर्जनीमूलस्थं क्षुद्रतमं कूर्चास्थि त्रिकोणप्रायम् । [अस्य पुरोभागे सन्धिलक्ष्म तर्जनीमूलशलाकया सन्ध्यर्थम् । पार्श्वयोः सन्धिलक्ष्मणी क्रमेण अन्तःकोणकबहिःकोणकाभ्यां सन्धानाय । पश्चिमतश्च क्षुद्रं सन्धिलक्ष्म नौनिभेन सन्ध्यर्थम् ।]

बहिःकोणकं नाम—(४र्थ चित्रे ३) मध्यमामूलशलाकामूलस्थं त्रिकोणप्रायं कूर्चास्थि [तत् सन्धीयते पुरो मध्यमामूलशलाकामूलेन तर्जन्य-नामिकामूलशलाकामूलाभ्याश्च, यदर्थं तथा तथा सन्धिलक्ष्माणि । पार्श्वभ्याञ्चेदं सन्धीयते मध्यकोणकेन घनेन च यदर्थं स्फुटे सन्धिलच्छने । पश्चिमतस्तु सन्धिलक्ष्मैकं नौनिभेन सन्धानाय ।]

चरमोक्ताणां त्रयाणां कूर्चास्थ्यां कोणकत्रयसंज्ञया निर्देशः ।

तदेवं पादास्थीनि व्याख्यातानि । [पादास्थिपृष्ठे पेशीसन्निवेशास्तु चित्राधो व्याख्यायां द्रष्टव्यः, विस्तरः पुनः पेश्यध्याये ।]

१ Cuboid. २ घनं=कूटम् (Anvil). ३ Peroneus Longus muscle. ४ Internal Cuneiform. ५ Tibialis Anticus. ६ Tibialis Posticus. ७ Middle Cuneiform. ८ External Cuneiform.

[पञ्चम चित्रम्—जङ्घास्थिनी]

[कर्णम्]

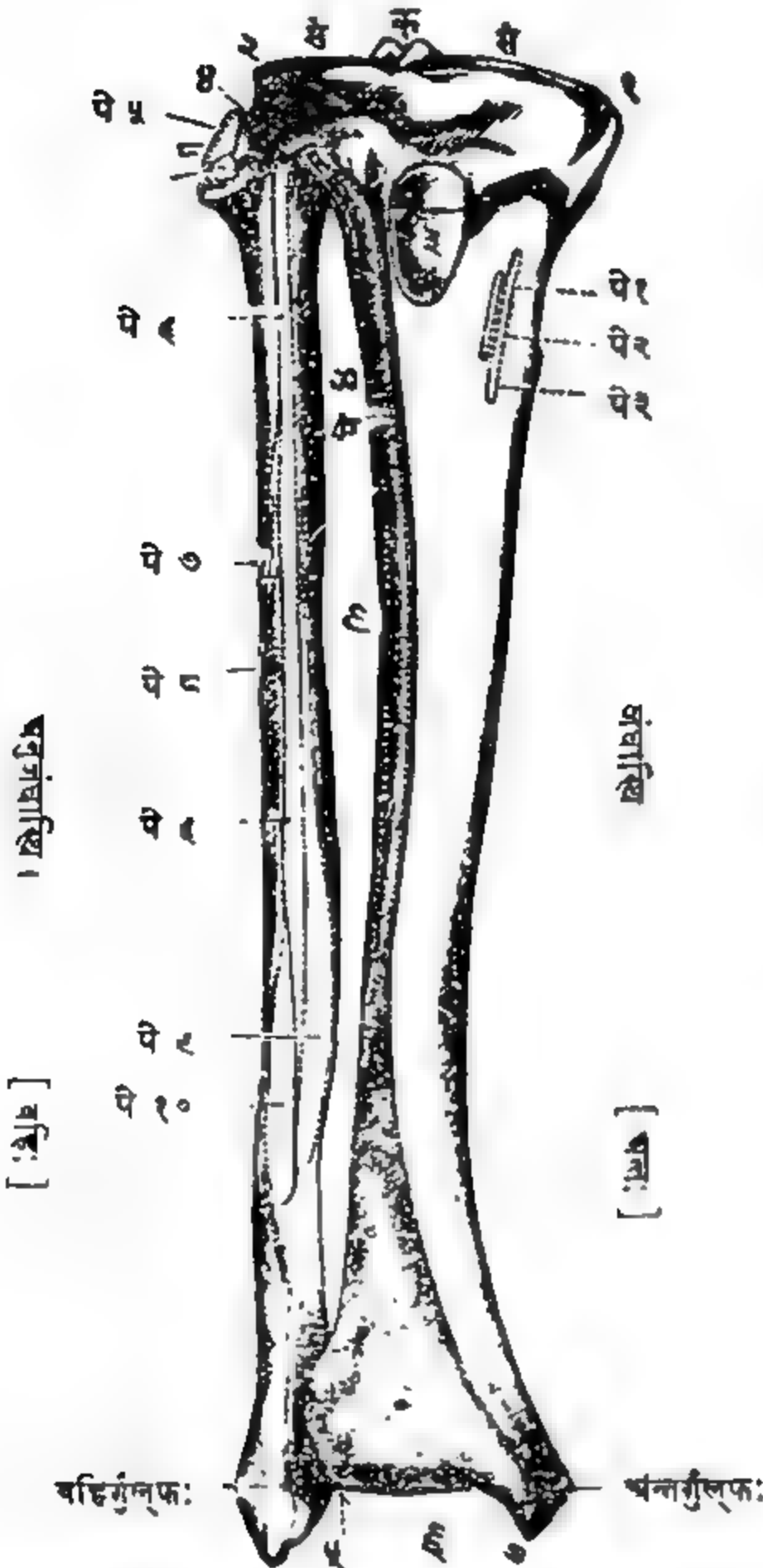
अथ जङ्घास्थिनी ।

जङ्घास्थिनी—तु द्वे,
जङ्घास्थि अनुजङ्घास्थि चेति ।
जान्वस्थि चैकं शुद्रकपालाकारं
जङ्घास्थ्योरुपरि जानुसन्धेः पुरस्तात् ।

तत्र जङ्घास्थि नाम—

(५म चित्रे) ऊर्वस्थुः परं दीर्घतमं
नलकास्थि । तस्य द्वौ प्रान्तौ मध्य-
नलकश्चेति त्रयो भागाः ।

तस्योर्ध्वप्रान्तो—द्व्याभ्यामुत्से-
धाभ्याभ्यामुपलक्षितः पार्श्वयोः
(५म चित्रे १, २), तयोरुपरिष्ठात्
स्फुटे सन्धिलक्षणी ऊर्वस्थोऽधः-
प्रान्तस्थिताभ्यां कन्दाभ्याम् सन्ध्य-
र्थम् (५म चित्रे सं सं) ।
अनयोऽयं सन्धिविह्वयो मध्यस्थं
(तत्रैव क) द्विमुखं कण्टकम्—
येन संयुज्यते सन्ध्यन्तरस्थमर्द्ध-
चन्द्राकारं तरुणास्थिद्वयम्, यस्य
च पुरः पश्चाच्चाधीयते सन्ध्यन्तर-
स्थस्वस्तिकस्रायोः प्रान्तद्वयम् ।
पुरयोर्ध्वप्रान्तस्य स्फुटमर्बुदं (५म
चित्रे ३) यत्र संयुज्यते (३ पङ्क्ति-
परितः) जानुकपालबन्धनी स्रायुः ।
अस्यैव चोपरि पुरः सन्धिलक्ष्म
जान्वस्थ्या सन्धानाय । पश्चात्तुर्ध्व-
प्रान्तस्य जानुपश्चिमः स्वातः, तत्र

[पञ्चः]

५म चित्रव्याख्या । अर्धेताः निविशन्ते पेश्यः । पे १
दोर्वायामा (Sartorius). पे २ ऊर्वन्तःपार्श्विका (Graci-
lis). पे ३ कलाकम्पा (Semimembranosus).
पे ४ जङ्घापुरोगा (Tibialis Anticus). पे ५ द्विशिरस्का
(Biceps). पे ६ पादाङ्गुली प्रसारणी दीर्घा (Ext. Long
Digitorum). पे ७ पादविवर्तनी दीर्घा, पे ८ सैव
क्रस्वा पे ९ सैव कनिष्ठा (Peroneus Longus, Bre-
vis and Tertius) पे १० पादाङ्गुलप्रसारिणी दीर्घा (Ext.
Hallucis Longus). ६ इत्यद्वितेऽवकाशे जङ्घान्तराला
नाम्ना ।

सम्धीयते पश्चिमः स्वस्तिकस्रायुः । तस्यैवोर्ध्वप्रान्तस्यान्तःसीम्नि पश्चात् लक्ष्यते सीता, तत्राधीयते कलाकल्पाख्यपेश्याः कण्ठरामुखम् । अस्य बाह्यसीम्नि पश्चाद्भागे च सन्धिलक्ष्म क्षुद्रं (५म चित्रे ४) तदनुजङ्घास्थूः शिरसा सम्यर्थम् ।

अधःप्रान्तसु जङ्घास्थूः—जङ्घाप्रान्तात् ङ्ख्वाकारः । अस्य पश्चात् दृश्यते सीता दीर्घाङ्गुलसंकोचन्याः पेश्याः कण्ठरान्तसंयोगाय । बहिःसीम्नि चास्य त्रिकोणप्रायं सन्धिलक्ष्म (५म चित्रे ५) अनुजङ्घास्थूः अधःप्रान्तेन सम्यर्थम् । अस्य चाधःप्रान्तस्य निम्नप्रदेशे खातोदरं सन्धिलक्ष्म (५म चित्रे ६) कूर्चशिरसा सम्यर्थम् । अस्यैव पुनरधःप्रान्तस्यान्तःसीम्नि प्रवर्द्धनकमन्तर्गुल्फभूतम्, तदन्तःस्थञ्च सन्धिलक्ष्म कूर्चशिरसो बहिःसीम्ना सम्यर्थम् । अस्य चान्तर्गुल्फप्रवर्द्धनकस्य पश्चात् दृश्यते सीताजङ्घानुगायाः पादाङ्गुलिसंकोचन्या दीर्घायाश्च पेश्याः कण्ठरान्तविवर्त्तनाय । अत्र च प्रवर्द्धनके संयुज्यते गुल्फसन्धिवन्धनी स्रायुः ।

मध्यनलकं (काण्डं) तु जङ्घास्थूः—ईषद्वक्राकारं बहिःसीम्नि खातोदरञ्च । तिस्रश्चास्मिन् परिस्फुटाः धाराः, तासां पुरोवर्त्तिनो त्वचोऽधस्तादनुभवनीया । बहिःसीमस्थायां धारायां संयुज्यते अस्थिद्वयमध्ववर्त्तिनी जङ्घान्तरालाख्या कला (५म चित्रे ८ अङ्कितेऽवकाशे) । पश्चिमायां पुनर्धारायां जंघाधश्चिमपेशीनां निवेशः ।

अनुजङ्घास्थि नाम—(५मं चित्रम्) दीर्घयष्ट्याकारं जङ्घास्थूः अनुगतं द्वितीयं जङ्घानिष्पादकमस्थि । अस्यापि द्वौ प्रान्तौ मध्यनलकश्चेति त्रयो भागाः ।

तस्योर्ध्वप्रान्तः—जङ्घास्थू जङ्घाप्रान्तेन सम्धीयते तद्बहिः पश्चिमतः (५म चित्रे ४) । बहिः सीम्नि चास्योत्सेधो (५म चित्रे ८) जानुसन्धिवन्धन्या दीर्घस्रायोः संयोगाय । अस्यैव पश्चिमतश्चुङ्काकारं प्रवर्द्धनकं हिशिरस्कौख्यपेश्याः, जानुसन्धिवन्धन्या ङ्खस्रायोश्च संयोगाय ।

अधःप्रान्तसु—अनुजङ्घास्थूः बहिर्गुल्फनिष्पादकम् । तस्यान्तःप्रदेश-स्त्रिकोणेन सन्धिलक्ष्मणाऽङ्कितः कूर्चशिरसा सम्यर्थम् । अन्यच्चात्रैव सन्धि-

लक्ष्म जङ्घास्थोऽधःप्रान्तस्य बहिःपार्श्वेण सन्धानाय । पश्चिमतश्चास्य सीता पाद-
विवर्त्तन्याख्यपेशीद्वयस्य कण्ठरान्तविवर्त्तनाय । परितश्चास्य प्रान्तस्य सम्बध्यते
बहिःसीमरथा गुल्फसन्धिवन्धनी स्रायुः ।

मध्यनलकम्—पुनरनुजङ्घास्थुः किञ्चिद्विष्टत्तकायं, धारात्रयाङ्कितञ्च,
तत्रान्तःसीम्नि या रेखा तस्यां सम्बध्यते जङ्घान्तरालाख्या कला । अत्र
संयुज्यन्ते अष्टौ जङ्घापेश्यः । तद्विस्तरः पेश्यध्याये द्रष्टव्यः ।

जान्वस्थि नाम—(षष्ठं चित्रम्) वृत्तप्रायं जानोः पुरःस्थं कपालास्थि ।
तदिदं सक्थिप्रसारणीपेशीनां सन्धिलितायाः कण्ठरायाः प्रान्तस्थं बृहदाकारं
चणकास्थीति केचित् ।

[षष्ठं चित्रम्]

(पश्चिमभागः)

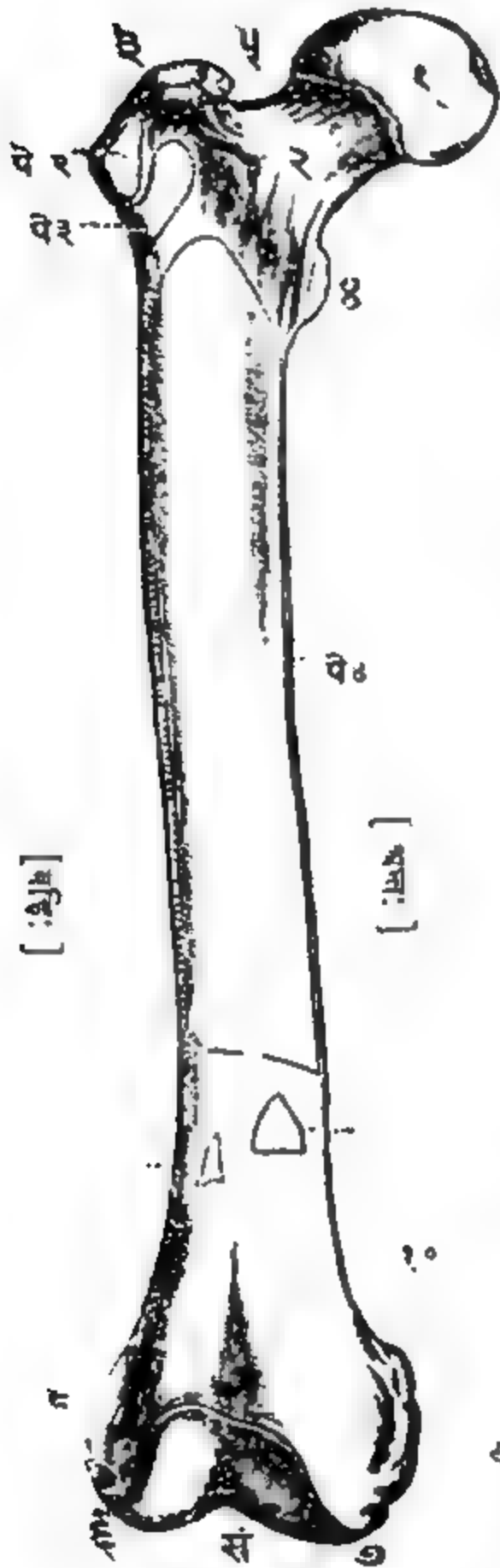
(पुरोभागः)

अस्य च जान्वस्थुः पुरोदेशः ईषदुच्चावचः, तत्र संयुज्यते सक्थिप्रसारणीपेशीनां
कण्ठरा सन्धिलिता (षष्ठचित्रे पे) । पश्चिमप्रदेशस्तु मध्योन्नतः सन्धिलक्ष्मणोप-
लक्षितश्च (षष्ठचित्रे सं) । तस्य च ऊर्ध्वार्धः सन्धिलक्ष्मण ऊर्ध्वस्थो निम्नप्रान्त-
पुरोभागेन सन्धयर्थम्, अधोऽर्धः पुनर्जङ्घास्थु ऊर्ध्वप्रान्तपुरोभागेन सन्धानाय ।
समन्तात् पुनरस्य जानुकपालस्य सम्बध्यते जानुसन्धेः पुरश्चादकः स्रायुप्रच्छदः ।

[७म चित्रम्]

ऊर्ध्वस्थि ।

पे १ [ऊर्ध्व]

[मणिः]

[मणिः]

[अधः]

ऊर्ध्वस्थि नाम—(७म चित्रम्) दृढ-

दीर्घबृहत्तमं शरीरास्थाम् बहुभारमहञ्च । तत् प्रायःसुवृत्तवृंशाकारमीषद्वक्त्रञ्च कङ्काले श्रोणि-
पार्श्वज्जानुसन्धिं यावत् तिर्य्यगभिगतम् । इतर-
नलकास्थिवदस्यापि त्रयो भागाः—ऊर्ध्वप्रान्तोऽधः-
प्रान्तो मध्यनलकञ्चेति ।

तत्राङ्गप्रान्ते लक्षणोपानि—वर्त्तुनप्रायं मुण्डं
(७म चित्रे १), तदधःस्था ग्रीवा (तत्रैव २),
तदधःस्थे शिखराकारे प्रवर्द्धनके पश्चान्मुखे
महाशिखरकं लघुशिखरकञ्च नामतः (तत्रैव ३, ४) ।

तत्र मुण्डं नाम—(७म चित्रे १) वर्त्तुनाङ्ग-
व्यापिना सन्धिलक्ष्मणापलक्षितम्, विवर्त्तते च तद्
वक्षणासन्धावुन्मुखलास्थे । मध्यतो गतयुतञ्च
तत् वक्षणासन्धिमध्यस्थायाः स्नायुरज्ज्वाः प्रवेशाय ।

ग्रीवा नाम (७म चित्रे २)—ऊर्ध्वस्थ ऊर्ध्वप्रान्त-
पार्श्वत् वक्रं ससुदुगतमूर्ध्वान्तर्मुखं प्रवर्द्धनकम् ।
स्यं वयःपरिणामेण क्रमादृजुप्राया भवति भङ्गुरा च ।
अत्र च दृश्यन्ते अस्थिधमर्नाहाराणि बहुशः ।

महाशिखरकन्तु (७म चित्रे ३)—मध्यनलकस्य
शिखरभूतं चतुष्कोणकल्पं विषमवह्निःपार्श्वं प्रव-
र्द्धनकम् । तस्य च विषमपार्श्वैकदेशाश्रयेण विवर्त्तते
महती नितम्बपिण्डिकाख्या पेशी श्लेष्मधरकलापुट-
कव्यवधानेन । संयुज्यन्ते चात्रैव षट् नितम्बपेश्यः ।

७म चित्रव्याख्या । १ मुण्डं, २ ग्रीवा, ३ महाशिखरकं, ४ लघुशिखरकम् । १—४ मध्यतो
रेखा पुरःस्था शिखरान्तराला नाम । ५ महाशिखरायस्थं कोटरम् । ६, ७ उपार्धद्वयम् । सं—जानुसन्धिलक्ष्म
८, ९—महावर्द्धनकम् । पेशीनिवेशास्त—पे १ इत्यत्र मुण्डिका, अस्त्रैवाधः श्रोणिगवाक्षिणी अन्तःस्था
यमलाहयञ्च । पे २ मध्यमा श्रोणिपिण्डिका । पे ३ ऊरुप्रसारणी अन्तःस्था । पे ४ ऊरुप्रसारणी मध्यस्था ।
१० गरिष्ठा ऊरुव्यूहिनी ।

१ Femur. २ Nutrient foramina. ३ Trochanter major ४ Gluteus Maximus
५ Synovial Bursa.

अन्तःसीम्नि पुनर्महाशिखरस्याङ्गुल्यग्रप्रवेशार्हं कोटरम् (७म चित्रे ५)
तत्र बहिःस्थायाः ओणिगवाचिणी^१ पेश्याः निर्वंशः ।

लघुशिखरकं^२ नाम—(७म चित्रे ४) ऊर्वस्थिग्रीवाया अधो मूलतः पश्चिमस्थं
ह्रस्वं प्रवर्द्धनकम् । तत्र निविशते (तत्रैव ४ अङ्गं परितः) दीर्घा कटिलम्बिनी^३
नाम पेशी । अधश्चास्य शिखरकस्य ओणिपचिणी^४ नाम पेशी ।

अनयोश्च शिखरकयोर्मध्ये पुरः पश्चाच्च द्वे रेखे शिखरान्तराले नाम ।
तयोः सम्बध्यते वंक्षण-सन्धिच्छादनस्य स्नायुकोषस्य पूर्वपश्चिमौ भागौ ।
पश्चिमशिखरान्तराला तु रेखा निम्नतो मध्यनलकं समनुगता, तत्र सम्बध्यते
ऊरुचतुरस्रा नाम पेशी ।

मध्यनलकन्तु ऊर्वस्थुः—पुरस्तादनुर्वक्त्रमुभयोरन्तयोरायतं मध्ये त्रिधार-
प्रायश्च । अस्य पुरोभागादुदभवति (७म चित्रे पे ४) मध्यस्था ऊरुप्रसारणी^५ नाम
पेशी । मध्यभागे पश्चिमतो दृश्यते प्राकारिकौ नाम रेखा ऊर्वमधश्च द्विधारा ।
तत्रोर्ध्ववर्त्ति यद् धाराद्वयं तत् प्रसरति महाशिखरकं लघुशिखरकश्च
यावत् । अधोवर्त्ति रेखाद्वितयं तावदूर्ध्वस्थुः अधःप्रान्तस्थाभ्यां महावु^६दाभ्यां
सङ्गतम् । अस्या एव चतुर्भुजायाः प्राकारिकाख्यरेखायाः प्रान्तभागेष्वन्तरालेषु
च सम्बध्यन्ते निखिला ऊरुपश्चिमस्थाः पेश्याः । तद्विवरणं पेश्याध्याये ।

अधःप्रान्ते—पुनरूर्ध्वस्थो लक्षणीयानि—द्वे महावु^६दे (कन्दद्वयम्)
(७म चित्रे ८, ९), अवु^७दान्तरालं, द्वे उपावु^८दे (तत्रैव ६, ७) चेति ।

तत्र महावु^६दे द्वे कन्दापरपर्याये बाह्यमाभ्यन्तरश्च जानुसन्धिनिर्माणाय ।
तयोः पृष्ठतः कोटरं जानुसन्धिमध्यस्थायाः स्वस्तिकाख्यस्नायोः प्रवेशाय ।
तत्रैवोर्ध्वमुभयतः सम्बध्यते जंघापिण्डिकाख्यपेश्याः शीर्षद्वयम् । तन्मध्यतो
जानुपृष्ठस्थधमन्याः स्थानम् । बाह्यावु^६दस्य तु पार्श्वतः सम्बध्यते जानुपृष्ठिकाख्यं^९
पेशी । अवु^७दयोर्मध्यतः पुरस्त्रिकोणप्रायं सन्धिलक्ष्म (७म चित्रे सं)
तदाश्रित्य सन्धीयते जानुकपालम् ।

उपावु^८दे द्वे, तयाः संयुज्येते जानुसन्धिवन्धन्यौ स्नायुरङ्गौ । तत्रान्तरमुपा-
वु^६दं कलायकाकारेणोत्सेधेनोपलक्षितं तत्र (७म चित्रे १०) निविशते गरिष्ठा
ऊरुशूहिना^{१०} नाम पेशी । त्रिंशदेवमेकस्मिन् सक्थि वर्णितान्यस्थीनि ।
एवमपरेऽपि ।

१ Obturator Externus. २ Trochanter minor. ३ Psoas Magnus ४ Iliacus
५ Quadratus Femoris. ६ Crureus or Vastus Intermedis. ७ Linea Aspera.
८ Condyles. ९ Gastrocnimius. १० Popliteus. ११ Tuberosities. १२ Adductor
Magnus.

अथ बाह्यस्थीनि ।

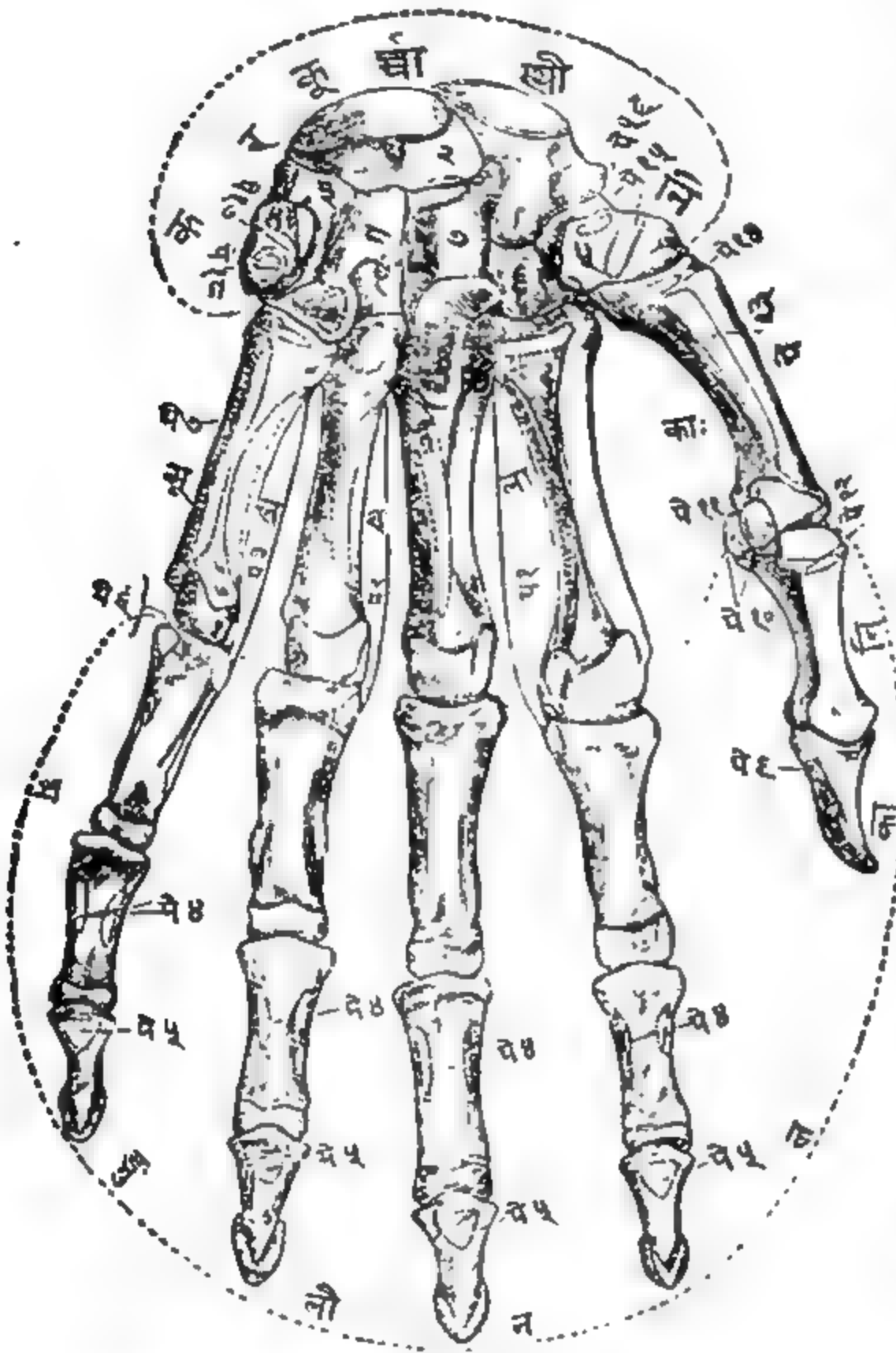
अथेदानीं बाह्यस्थीनि ब्रूमः । तत्र प्रतिबाहु त्रिंशदस्थीनि । तद्यथा—
(अष्टमचित्रम्—पाणि-पुरोभागः ।)

कराङ्गुलीषु चतुर्दश, कर-
मध्ये मूलशलाकाः पञ्च,
करमूले कूर्चास्थीन्यष्टौ—
(इति प्रतिकरं सप्तविं-
शतिः) । प्रकोष्ठे द्वे,
प्रगण्डे चैकमिति ।

तत्रादौ करास्थीनि ।

कराङ्गुल्यस्थीनि—

एकैकस्यां कराङ्गुल्यां
त्रौणि त्रौणि द्वे अङ्गुष्ठे ;
तानि कराङ्गुलीनलकानि
नाम प्रतिकरं चतुर्दश ।
तानि तिसृषु श्रेणीषु विभ-
क्तानि । तत्र अग्रिमश्रेण्यां
पञ्च, मध्यमश्रेण्यां
चत्वारि, पश्चिमश्रेण्यां
पञ्च । तेष्वग्रिमाणि पञ्च
पुरतो मुक्तवितताग्राणि
नखधारणाय ; सम्भूयन्ते
चैतानि पश्चिमतोऽङ्गुली-
नलकैर्मध्यश्रेणीस्थैरन्य-

अष्टमचित्र-व्याख्या—१ नीलिभम् २ अर्धचन्द्रम् ३ उपलकं ४ वसुलकं ५ पर्याणक ६ कटकं
७ मध्यकूटं ८ फणधरम्—इत्यष्टौ करकूर्चास्थीनि । अथ पेशीनिवेशाः—पे १ पे २ पे ३—इत्यत्र अङ्गुली-
संवाहिन्यः पेश्याः । पे ४ अङ्गुलीसंकोचन्यः मध्यपर्शिकाः । पे ५ अङ्गुलीसंकोचन्यः अग्रपर्विकाः ।
पे ६ कनिष्ठापकर्षिणी, इत्या कनिष्ठासंकोचनी च । पे ७ कनिष्ठामूलकर्षिणी । पे ८ अङ्गुष्ठमूलकर्षिणी
पे ९ अङ्गुष्ठसंकोचनी दोषा । पे १० अङ्गुष्ठसंकोचनी इत्या । पे ११ अङ्गुष्ठमूलकर्षिणी । पे १२ पे १३
अङ्गुष्ठपकर्षिणी । पे १४ पे १५ अङ्गुष्ठजापिनी । पे १६ अङ्गुष्ठविकारिणी । पे १७ पाणिसंकोचनी
अन्तःस्था । पे १८ कनिष्ठापकर्षिणी ।

१ अङ्गुलीनलकानि = Phalanges. २ अङ्गुष्ठे मध्यमनलकाभावात् ।

वाङ्गुष्ठात्, अङ्गुष्ठे तु पश्चिमनलकाग्रेण सन्धिः मध्यमनलकाभावात् । मध्य-
श्रेणीस्थानि चत्वारि तूभयतः सन्धिमन्ति । पश्चिमश्रेणीस्थानि पञ्च
तान्यप्येवम् ।

कराङ्गुलीमूलशलाकाः—कराङ्गुलीनां मूलतः प्रतिकरं पञ्च शला-
कास्ताः कराङ्गुलीमूलशलाका नाम, ताभिरालम्ब्यते करतलम् । मूलतश्च तानि
यथायथं कूर्चास्थिभिः सन्धीयन्ते, अग्रतश्च पश्चिमाङ्गुलीनलकैः । अतएव
कूर्चास्थां “शलाकाधिष्ठान”-संज्ञा । तत्रैमे विशेषाः ।

प्रथमा—अङ्गुष्ठमूलशलाका नाम, सा मूलशलाकासु ह्रस्वतमा
मूलतश्चैकेन सन्धिलक्ष्मणोपलक्षिता पर्याणकाख्येन कूर्चास्था सन्ध्यर्थम् ।

द्वितीया तर्जनीमूलशलाका नाम, सा मूलतश्चतुर्भिः सन्धिलक्ष्म-
भिरुपलक्षिता पर्याणक-कूटक-मध्यकूटाख्यैस्त्रिभिः कूर्चास्थिभिः मध्यमामूल-
शलाका-मूलपार्श्वेन च सन्धानाय ।

तृतीया—मध्यमामूलशलाका नाम, सा त्रिभिः सन्धिलक्ष्मभिर-
ङ्किता मूलतः, मध्ये मध्यकूटाख्येन कूर्चास्था, उभयतश्च तर्जन्यनामिकयोः मूल-
शलाकामूलपार्श्वभ्यां सन्ध्यर्थम् ।

चतुर्थी—अनामिकामूलशलाका नाम, सा सन्धिलक्ष्मचतुष्टये-
णाङ्किता मूलतः । तत्र मध्यस्थे सन्धिलक्ष्मणी मध्यकूट-फणधर-संज्ञाभ्यां कूर्चा-
स्थिभ्यां सन्धानाय । पार्श्वगे तु सन्धिलक्ष्मणी तर्जनीकनिष्ठयोः मूलशलाका-
मूलपार्श्वभ्यां सन्धिसूचनाय ।

पञ्चमी—कनिष्ठामूलशलाका नाम, तस्याः मूलतो द्वे सन्धिलक्ष्मणी,
तत्रैकं फणधरेणापरमनामिकामूलशलाकामूलपार्श्वेन सन्ध्यर्थम् ।

ता एताः कर-मूलशलाका व्याख्याताः । तासां नानास्थिभिः सन्धिप्रकार-
स्मरणार्थं श्लोकासु पादास्थिवदेव, केवलं तैत्रैव “पादमूलशलाका” इत्यत्र “करे
मूलशलाका” इति पाठपरिवृत्तिः ।

१ पुरोऽङ्गुलीनलकैः पश्चात् पश्चिमनलकैः । २ उभयतः सन्धिमन्तीत्यर्थः । सन्धिश्च कनिष्ठाङ्गुलीचतुष्टये
पुरो मध्यनलकैरङ्गुष्ठे पुरोऽपश्चिमनलकैः, पश्चात्, पञ्चस्यपि अङ्गुलीमूलशलाकाः । ३ कराङ्गुलीमूलशलाकाः =
Metacarpals. ४ १८ ३४ ।

अथ करकूर्चास्थीनि—कर-कूर्चास्थौनि नाम मणिवन्धनिर्मापकाणि तनुह्रस्वविषमाणि प्रतिकरमष्टौ । तान्येव कर “शलाकाधिष्ठानानि” नाम । तानि श्रेणोदयविन्धस्तानि । तत्रोर्ध्वश्रेण्यां चत्वारि, क्रमेण नौनिभार्धचन्द्रोपलकवर्तुलकाख्यानि । अधःश्रेण्यां चत्वारि, पर्याणक-कूटक-मध्यकूट-फणधरसंज्ञानि । तत्रोर्ध्वश्रेणीस्थाणां चतुर्णां मध्ये प्रथमानि त्रीणि मणिवन्धसन्धौ प्रविष्टानि । वर्तुलकाख्यन्तु बहिः सन्धितः, तत् कण्ठरान्तरीयं चणकास्थीति केचित् । तत्र—

नौनिभं नाम—(८म चित्रे १) नावाकारं कूर्चास्थि, तुल्यसंज्ञेन पाद-कूर्चास्था सदृशम् । तद्वहिःस्थेन चुद्रार्बुदेनोपलक्षितं, ऊर्ध्वं सन्धिलक्ष्मयुतञ्च प्रकोष्ठास्थुः अधःप्रान्तेन सन्ध्यर्थम् । अस्य पार्श्वतः स्वातोदरं सन्धिलक्ष्म अर्धचन्द्रमध्यकूटकयोः पार्शाभ्यां सन्धानाय । निम्नमीम्नि च सन्धिलक्ष्म पर्याणक-कूटकयोरूर्ध्वप्रान्ताभ्यां सन्ध्यर्थम् । पश्चिमतश्च नौनिभस्य उच्चावचा रेखा मणिवन्धस्रायुसूत्राणां संयोगाय ।

अर्धचन्द्रं नाम—(८म चित्रे २) तादृशकारेण सन्धिलक्ष्मणा बहिरुपलक्षितं कूर्चास्थि, तत्रार्धचन्द्रलक्ष्मणा नौनिभेन सह सन्धिः । अपरञ्चास्य शिरसि सन्धिलक्ष्म बहिःप्रकोष्ठास्थिप्रान्तेन सन्ध्यर्थम्, इतराणि तु सन्धिलक्ष्माणि उपलक-फणधर-मध्यकूट-संज्ञैः कूर्चास्थिभिः सन्धिसूचकानि ।

उपलकं नाम—तृतीयं कूर्चास्थि न्युज्जष्टं सन्धिलक्ष्माङ्कितञ्चोपरिष्ठात् मणिवन्ध-सन्धि-मध्यवर्तिना त्रिकोणतरुणास्था सन्धानाय । त्रीण्यत्र चापराणि सन्धिलक्ष्माणि क्रमेण अर्धचन्द्र-फणधर-वर्तुलकाख्यैः कूर्चास्थिभिः सन्ध्यर्थम् ।

वर्तुलकं नाम—प्रायेण वर्तुलाकारं क्षुद्रतमं कूर्चास्थि । सन्धिलक्ष्म चात्रैकमुपलकेन सन्धिव्यञ्जनाय ।

८ Carpal Bones. १ नौनिभं = Scaphoid. २ अर्धचन्द्रम् = Semilunar. ३ उपलकं = Cuneiform. ४ वर्तुलकं = Pisiform.

पर्याणकं^१ नाम—पृष्ठतः पर्याणकाकारेण सन्धिलक्षणा चिह्नितमङ्गुष्ठ-
मूलशलाकामूलेन सन्धानाय । त्र्योणि चात्रापराणि सन्धिलक्ष्माणि क्रमेण
नौनिभ-कूटक-तर्जनीमूलशलाकामूलैः सन्ध्यर्थम् । गभीरा चास्य मध्यतः
सीता बहिःस्थायाः पाणिसङ्घाचन्याख्यपेश्याः कण्ठरान्तविवर्तनाय ।

कूटकं^२ नाम—कूटाकारं क्षुद्रं कूर्चास्थि । तत्र चत्वारि सन्धिलक्ष्माणि ।
तेषामूर्ध्वतनं नौनिभेन, बहिःसीमस्थं पर्याणकेन, अन्तःसीमस्थं मध्यकूटकेन,
अधःसीमस्थं तर्जनीमूलशलाकामूलेन सन्धिमत् ।

मध्यकूटं^३ नाम—बृहत्तमं कूर्चास्थि, तद् ऊर्ध्वतः सन्धिलक्ष्माद्वितेन
सुण्डेनोपलक्षितमर्धचन्द्राख्यकूर्चास्थ्या सन्ध्यर्थम् । बहिःसीम्नि चास्य द्विभाग-
विभक्तं सन्धिलाच्छनं क्रमेण नौनिभ-कूटकाभ्यां सन्धिसूचकम्, अन्तःसीम्नि
चात्रैकं सन्धिलक्ष्म फणधरपार्श्वेण सन्ध्यर्थम् । अधस्तु सन्धिलाच्छनं तर्जनीमध्य-
मानामिकानां मूलशलाकामूलैः सन्धानाय ।

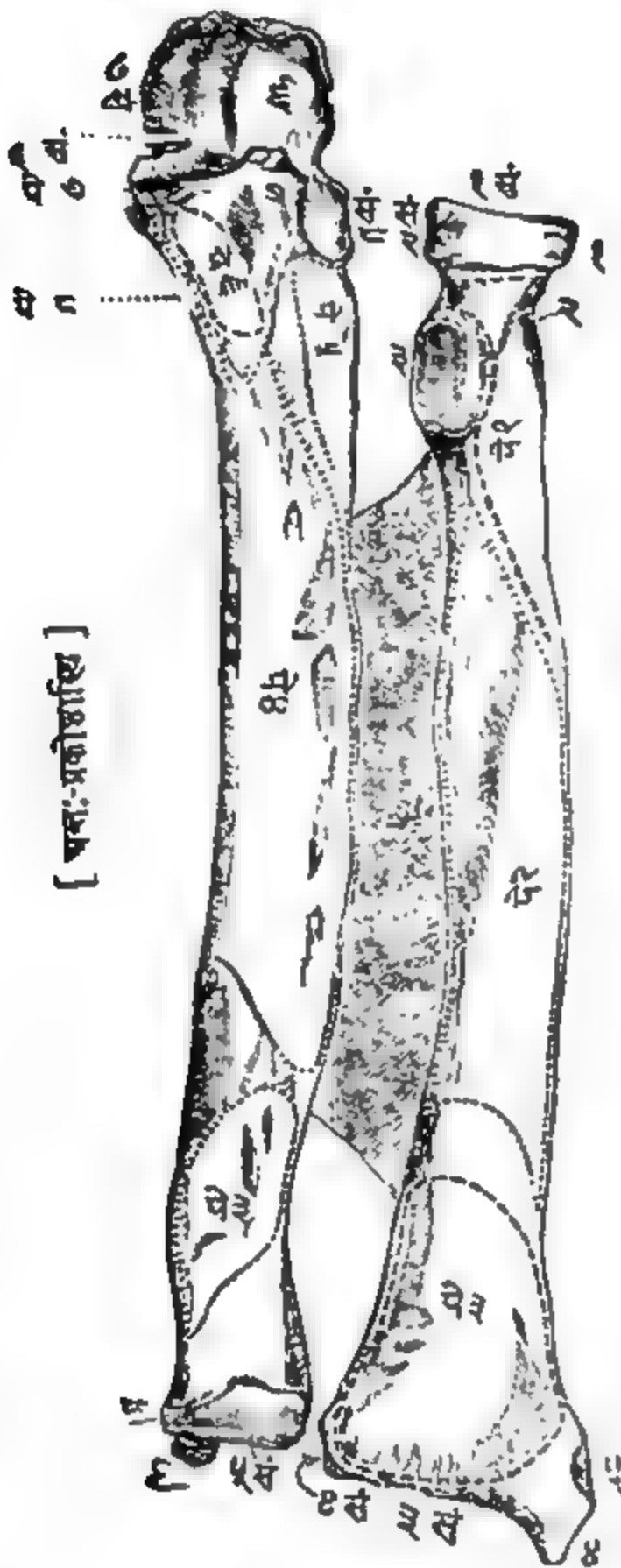
फणधरं^४ नाम—सर्पफणाकारेण प्रवर्द्धनकेनोपलक्षितं त्रिकोणप्रायं
कूर्चास्थि । तद् ऊर्ध्वतः कोणाकारं मध्यकूटकोपलकयोरन्तरालप्रविष्टम्, पार्श्व-
योश्च ताभ्यामेव सन्धिमत् । निम्नतश्चात्र द्विभागविभक्तं सन्धिलक्ष्म अनामिका-
कनिष्ठामूलशलाकामूलाभ्यां सन्ध्यर्थम् । अस्य च फणोदरे विवर्तन्ते अङ्गुली-
सङ्घोचनीपेशीनां कण्ठराः ।

सर्वाणि च कूर्चास्थीनि सन्धिलक्ष्मवर्जमन्यत्र उच्चावचानि मणिवन्धस्त्रायु-
सूत्राणां संयोगाय । तदेवं करास्थीनि व्याख्यातानि ।

१ पर्याणकं = Trapezium. २ Fexor Carpi Radialis. ३ कूटकं = Trapezoid. ४ मध्यकूटं =

O₃ magnum. ५ फणधरं = Unciform.

[कर्मम्]

[अधः]

[अथः]
 ८ मचित्र-व्याख्या — बहिःप्रकोष्ठास्थि — १ चक्रमुखः, २ योवा, ३ सं उर्ध्वस्थिकन्दल्या सन्धि-
 मत कीरं, ४ सं अन्तःप्रकोष्ठास्थि-पार्श्वेन सन्धिमत् ५ अर्बुदोत्सेधः — द्विशिरस्काख्यपेशीनिवेशाय । बहि-
 र्मणिकः ६ सं अन्तःप्रकोष्ठास्थि सन्धिसूचकम् ७ सं मणिवन्धसन्धिलक्ष्णम् । ५ सोता (कण्डराविवर्तनाय ।) अन्तः
 प्रकोष्ठास्थि — १ कूर्परकुटम् २ चक्षुप्रवर्धनम् ३ मणिमुखं ४ अन्तर्नणिकः । ५ सं बहिःप्रकोष्ठास्थि सन्धिसूचकं
 ६ सं, चक्रनेमिखातस्थं सन्धिलक्ष्णम् । ७ सं, प्रगल्भास्थ्यो डमरुप्रवर्धनकेन सन्धिमत् । अवेत्यं निविशन्ते पेश्याः —
 पे १ पे ५ इत्यनयोः — करोत्तानिनी । पे २ अङ्गुलीसंकोचनी दीर्घा । पे ३ करविवर्तनी उत्तरा (कण्डणिका) ।
 पे ४ अङ्गुलीसंकोचनी अग्रपार्श्विका । पे ५ कूर्परहारिका । पे ७ अङ्गुलीसंकोचनी मध्यपार्श्विका । पे ८ कर-
 विवर्तनी अधरा । ९ इत्यङ्गं परितः, द्विशिरस्का । क — प्रकोष्ठान्तराला कला ।

प्रकोष्ठास्थिनी तु द्वे प्रायस्तुल्यपरि-
णाहे । तत्रैकं बहिःसीमस्थमङ्गष्ठानु-
पूर्व्या स्थितं, तद् बहिःप्रकोष्ठास्थि
नाम । अपरमन्तःसीमस्थं कनिष्ठानु-
पूर्व्या स्थितं तद् अन्तःप्रकोष्ठास्थि
नाम । तयोः प्रथमं प्रधानतो मणिवन्ध-
सन्धिधारकमधःप्रान्तेन । द्वितीयं कूर्पर
सन्धिनिष्पादक मूर्धप्रान्तेन । उभयोरपि
क्वचित् 'अरत्नि'-संज्ञयापि व्यपदेशः ।

तत्र—वहिःप्रकोष्ठास्थि^१ नाम
प्रकोष्ठवहिर्भागनिष्पादकं नलकास्थि ।
तस्य त्रयो भागाः—ऊर्ध्वप्रान्तोऽधःप्रान्तो
मध्यनलकश्च ।

तस्योर्ध्वप्रान्तस्तावत् चक्राकारेण
कोरमध्येन मुण्डेनोपलक्षितः (८ म
चित्रे १) । कोरे चात्र (तत्रैव १ सं) विव-
र्तते । प्रगण्डास्थोऽधःप्रान्तीयो कन्दली ।
अन्तःसीम्नि च मुण्डस्यार्धचन्द्राकारं
सन्धिलक्ष्म (तत्रैव सं २) तद् अन्तःप्रको-
ष्ठास्थो ऊर्ध्वप्रान्तेन (तत्रैव ८ सं) सम्य-
र्थम् । तदाश्रित्य च विवर्तते तदस्थि-
मुण्डं कूर्परसन्धिमध्यतः ।

१ प्राचा यन्त्रे पु (यथा च० शा० ७ च.) २ बहिःप्रकोष्ठाणि = Radius.

मूलतश्चास्य मुण्डस्य ग्रीवेव ग्रीवा, तदधश्चार्जुदाकार उक्तोधः (तत्रैव क्रमात् २, ३) द्विशिरस्काख्यपेश्याः कण्ठरान्तसंयोगाय ।

अधःप्रान्तस्तु वह्निःप्रकोष्ठास्थुः—स्त्रिकोणेन कोरोदरेण च सन्धिलक्ष्मणोपलक्षितो निम्नतः अर्धचन्द्र-नौनिभाख्यकूर्चास्थिद्वयेन सम्यर्थम् । अन्तःसीम्नि चात्रापरं सन्धिलक्ष्म (८म चित्रे ४ सं०) तदन्तःप्रकोष्ठास्थुः अधःप्रान्तपार्श्वेन सन्धिं सूचयति । वह्निःसीम्नि चात्र त्रिकोणकं प्रवर्द्धनकं बहिर्मणिको नाम (८म चित्रे ४) मणिवन्धसन्धेर्बाह्यस्नायुरज्जुसंयोगाय । तदेतत् त्वचोऽधस्तादनुभवनीयम् । अस्य वह्निः पश्चिमतश्च दृश्यन्ते सीताः (८म चित्रे ५) अङ्गुष्ठप्रसारणीनां पेशीनां कण्ठरान्त गतागताय ।

मध्यनलकं पुनर्वह्निःप्रकोष्ठास्थुः—स्त्रिधारमोषद्वकमन्तःसीम्नि खरधारश्च । खरधारायाश्च संयुज्यते प्रकोष्ठास्थून्तरालस्था कला (८म चित्रे क) ।

पुरश्च मध्यनलकस्य दृश्यते स्फुटमस्थिधमनोविवरम् ।

मध्यनलके चेह निविष्टाः प्रकोष्ठास्थिपेशीनां द्वादशानां मध्ये अष्टौ यथास्थानम् । तद्विवरणमग्रे ।

अन्तःप्रकोष्ठास्थि नाम—प्रकोष्ठस्यान्तःसीम्नि स्थितं नलकास्थि । तस्य त्रयो भागाः—ऊर्ध्वप्रान्तोऽधःप्रान्तो मध्यनलकश्चेति ।

तत्रोर्ध्वप्रान्तः—स्थूलतरः प्रवर्द्धनकाभ्यामुपलक्षितश्च । तयोरुर्ध्वप्रवर्द्धनकं कूर्परकूटं नाम (तत्रैव ६) । तदिदं सर्पफणाकारं पुरःस्थितेनोन्नतमध्येन सन्धिलक्ष्मणोपलक्षितञ्च । तस्य च चूडाग्रं निविशते प्रगण्डास्थोऽधःप्रान्तस्य पश्चिमस्थे खाते, सन्धिलक्ष्म तु प्रगण्डास्थोऽधःप्रान्तवर्त्तिना डमरुकाकारेण सन्धिलक्ष्मणा सन्धिं सूचयति । पश्चिमतः पुनरस्य प्रवर्द्धनकस्योत्सेधः कूर्परनिष्पादकः त्वचोऽधस्तादनुभवनीयश्च । अस्यैव प्रवर्द्धनकस्य पार्श्ववर्त्तिन्योः रेखयोः संयुज्यते त्रिशिरस्काख्यः पेशो । कूर्परकूटमेव जानुकपालसादृश्यात् कूर्परकपालिकेति प्राञ्चः ।

अत्रैवाधःस्तनं प्रवर्द्धनकं चञ्चुकारम् चञ्चुप्रवर्द्धनं नाम । तदिदं पुरस्त्रिकोणाग्रं शिरसि सन्धिलक्ष्मयुतञ्च । विवर्त्तते चैतत् प्रगण्डास्थोऽधःप्रान्तीयं डमरुकाकारं सन्धिलक्ष्म समाश्रित्य । अग्रश्चास्य प्रवर्द्धनकस्य निविशते तस्यैव डमरु-

सन्धिलक्ष्मणः पुरःस्थे खाते (८म-१०म चित्रयोर्द्रष्टव्यम्) । अधस्यास्य विषमः प्रदेशः, तत्र संयुज्यते कूर्परदारिकाख्या पेशी (८म चित्रे पे ६) ।

बहिःसीम्नि पुनरन्तःप्रकोष्ठास्थु ऊर्ध्वप्रान्तस्य दृश्यते कीरमध्यमपरं सन्धिलक्ष्म (तत्रैव सं ८) यदाश्रित्य विवर्तते बहिःप्रकोष्ठास्थु ऊर्ध्वप्रान्तीया चक्रनेमिः स्वेन सन्धिलक्ष्मणा (तत्रैव सं २) । तदिदं चक्रनेमिखातं नाम ।

अनयोश्च प्रवर्द्धनकयोश्चक्रनेमिखातस्य च परिधौ संयुज्यते कूर्परसन्धिवन्धनः स्नायुकोषः । ओष्ठप्रवर्द्धनकस्यान्तःसीम्नि चोत्सेधो मूलतश्च रेखा, क्रमेण 'अङ्गुलीसंकोचनी अग्रपर्विका', 'करोत्तानिनी' च—इत्याख्ययोः पेश्योः कण्डरा-निवेशाय ।

मध्यनलकान्तु तावदन्तःप्रकोष्ठास्थुस्त्रिधारं बहिःसीम्नि तीक्ष्णधारश्च, तस्य पुरोभागे मध्यतः अस्थिधमनीविवरदारम् । तत्र बाह्यसीमस्थायां तीक्ष्णधारायां संयुज्यते प्रकोष्ठान्तरालस्था कला (नवम चित्रे क) ।

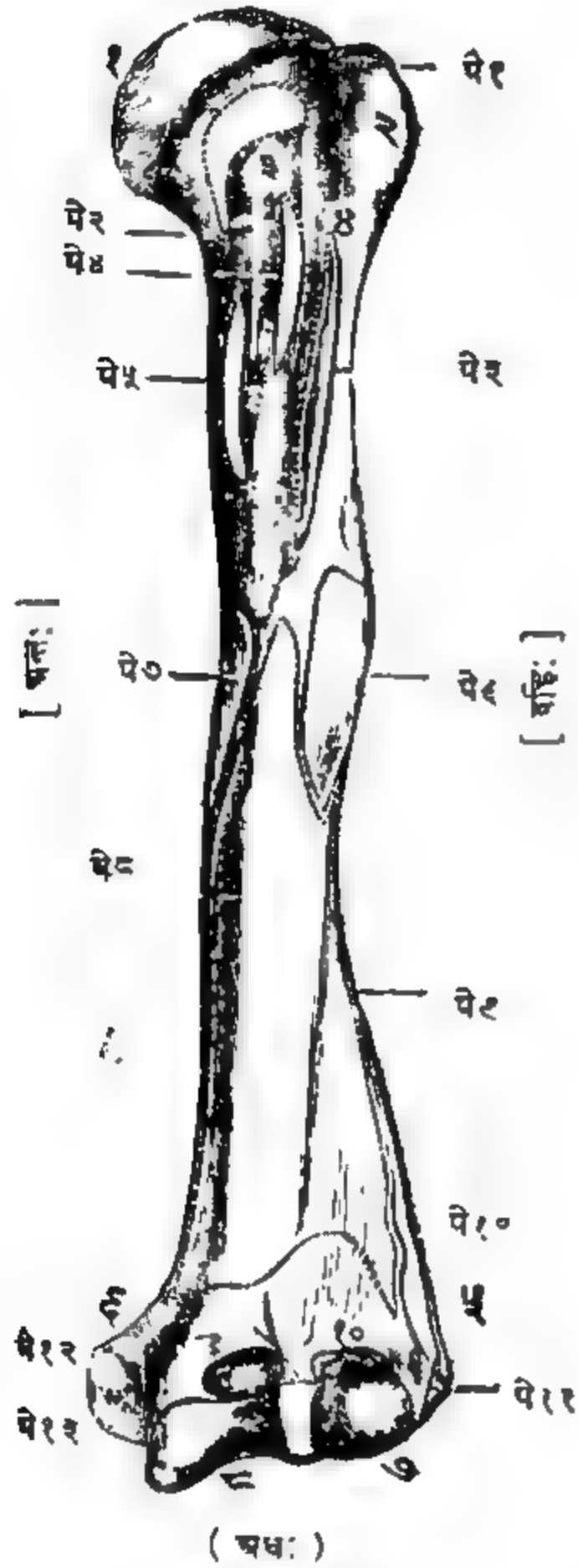
अत्र च मध्यनलके संयुज्यन्ते द्वादशानां प्रकोष्ठपेशीनां मध्ये नव पेश्यो यथा-स्थानम् । [तद्विवरणं चित्रे पेश्यध्याये च द्रष्टव्यम्] ।

अधःप्रान्तस्तु अन्तःप्रकोष्ठास्थो—वर्तुलप्रायेणान्तःसीम्नि प्रवर्द्धनकवता मणिमुण्ड^१ इत्येन वर्तुलेनोपलक्षितः (नवम चित्रे २) । तच्च प्रवर्द्धनकमन्तर्मणिको^२ नाम (तत्रैव ८), तत्र संयुज्यते मणिवन्धसन्धेरन्तःसीमस्था स्नायुरज्जुः । तस्य च पश्चिमस्थायां सीतायां विवर्तते 'अन्तःस्थायाः करप्रसारणी' पेश्याः कण्डरा । मणिमुण्डश्च सन्धिलाञ्छनाद्भितं पार्श्वतः बहिःप्रकोष्ठास्थोऽधःप्रान्तेन सन्ध्यर्थे (तत्रैव ४सं), तदधश्च सन्धीयते मणिवन्धसन्ध्यन्तरालस्थं त्रिकोणं तरुणास्थि (तत्रैव ५सं इत्यत्र) ।

१ Brachialis. २ Flexor Sublimis Digitorum & Pronator Radi Teres. ३ मणि-
काख्यप्रवर्द्धनधारणात् मणिमुण्ड-संज्ञा । मणिकमन्ता तु चक्रकृता (च. शा. ७ अ०) । ४ Styloid Process.
५ Extensor Carpi Ulnaris.

[१०म चित्रं—प्रगण्डास्थि]

(ऊर्ध्वम्)

(अधः)

अथ प्रगण्डास्थि ।

प्रगण्डास्थि नाम—(१०म चित्रम्)

बाह्यस्थां स्थूलतमं नलकास्थि । तस्य त्रयो भागाः—ऊर्ध्वं प्रान्तोऽधः प्रान्तो मध्य-मलकश्चेति ।

तत्रोर्ध्वं प्रान्तः—अर्धवर्तुलाकारेणा-न्तर्मुखेन मुखे नोपलक्षितः (१०म चित्रे १) । तदिदं मुखमंसपीठस्थे खाते सम्भूयते श्लक्ष्णेन सन्धिलक्षणा, तत्परितश्च निबध्यते अंससन्धिवन्धनः स्नायुकोषः ।

अधस्यास्य मुखस्य दावुत्सेधौ बाह्यसौमि पुरःसौमि च क्रमात् महापिण्डक लघुपिण्डक—संज्ञौ (१०म चित्रे २, ३) । तत्र महापिण्डकस्य शिखरतः पृष्ठतश्चोद्भवन्ति तिस्रः पेश्यः क्रमेण 'अंसपृष्ठिका उत्तरा' (तत्रैव पे १) 'अंस-पृष्ठिका अधरा', 'अंसाधरिका लघ्वी' च । लघुपिण्डके तु निविशते 'अंसान्तरिका' नाम पेशी (तत्रैव पे २) । मध्ये च

१०म-चित्रव्याख्या—

१ मुखं २ महापिण्डकं ३ लघुपिण्डकं ४ पिण्डकद्वयमध्यागा परिखा । ५ बाह्यामुन्दम् ६ आन्तरामुन्दं ७ कन्दली ८ डमरुकं ९, १०, पुरःखातद्वयम् । अधावेता निविशन्ते पेश्यः ।—

पे १ अंसपृष्ठिका उत्तरा । पे २ अंसान्तरिका । पे ३ उरःप्रच्छदागरिष्ठा । पे ४ कटिपार्श्वप्रच्छदा । पे ५ अंसाधरिका वृद्धी । पे ६ अंसपिण्डिका । पे ७ काकोष्ठिका । पे ८ कूर्परहारिका । पे ९ दीर्घा बाहुसंकोचनी । पे १० दीर्घा करप्रसारणी । पे ११ करप्रसारणी-पेशीचतुष्टयं, करोत्तानिनी च । पे १२ दीर्घा करविवर्तनी । पे १३ पाणिसंकोचनीपेशीद्वयम्, अङ्गुलीसंकोचनी मध्यपर्मिका, करतलप्रसारणी च ।

१ प्रगण्डास्थि = Humerus. २ अंसपीठं नाम अंसकपालस्य प्रदेशविशेषः । तद्विवरणं यथास्थानं द्रष्टव्यम् । ३ Supraspinatus. ४ Infraspinatus. ५ Teres minor. ६ Subscapularis.

पिण्डकयोः परिखा (तत्रैव ४) 'द्विशिरस्का'ख्य-पेश्याः कण्ठराधारणाय । तद्वह्नि-
स्तटे निविशते 'मरिष्ठा उरःप्रच्छेदा'ख्या पेशी (तत्रैव पे ३), तदन्तस्तटे च 'कटि-
पार्श्वप्रच्छेदा' (तत्रैव पे ४), तदधस्तात् 'अंसधारिका वृहती' च (तत्रैव पे ५) ।

मध्यनलकन्तु—प्रगण्डास्थु उपरिष्ठाद्गण्डाकारमधस्तात् त्रिधारप्रायश्च ।
तत्र मध्यतो बहिःसीम्नि ईषदुन्नतः प्रदेशः (१०म चित्र पे ६) 'अंस-
पिण्डिका'ख्यपेश्या निवेशाय । अस्याधो पश्चिमतो नातिगभीरा सीता गर्भ'राख्य
धमन्यादिधारणाय । तस्याश्च तटयोः 'द्विशिरस्का'ख्यपेश्याः प्रभवस्थानम् । अन्तः-
सीम्नि च मध्यतः 'काकोष्ठिका'ख्यपेश्या निवेशः (तत्रैव पे ७) । निम्नार्द्ध-
पुरस्तलात्तु मध्यनलकस्य 'कूर्परद्धारिका'ख्य-पेश्याः (तत्रैव पे ८) समुद्भवः ।

अधोभागे पुनर्मध्यनलकस्य बाह्यान्तःसीम्नोर्ध्वे धारे । तयोर्बाह्यधारायां
क्रमात् 'दीर्घाया बाहुसंकोचन्या'ः (तत्रैव पे ८) 'दीर्घायाः करप्रसारणी'श्च' पेश्याः
(तत्रैव पे १०) संयोगः । अमू च बाह्यान्तरीये धारे क्रमेण बाह्यान्तरीयाभ्या-
मर्बुदाभ्यां सङ्गते अधस्तात् ।

अधःप्रान्ते—पुनः प्रगण्डास्थो लक्षणीयानि क्रमादेतानि नाम । अर्बुदे द्वे
बाह्यमाभ्यन्तरश्च, कन्दली, डमरुकं, कूर्परखातं, पुरःखातद्वयश्च । तत्र—

बाह्यार्बुदं—नाम (१०म चित्रे ५) बहिःसीमस्य उत्प्रेषः । तत्र सम्ब-
ध्यते बहिःस्था कूर्परसन्धिवन्धनी स्नायुः । प्रभवस्थायं चतसृणां 'करप्रसारणी'-
पेशीनां सम्मिलितमूलानां, 'करोत्तानिन्या'श्च' पेश्याः (तत्रैव पे ११) । अस्यैव
पृष्ठतः 'कूर्परपृष्ठिका'ख्य-पेश्याः समुद्भवः ।

आन्तरार्बुदं—नाम (१०म चित्रे ६) अन्तःसीमस्य स्फुटतरं त्रिकोण-
प्रायमर्बुदम् । तत्र सम्बध्यते कूर्परसन्धेरन्तःसीमस्था स्नायुरज्जुः । प्रभव-

१ Biceps. २ Pectoralis major. ३ Latissimus Dorsi. ४ Teres major.
५ Deltoid. ६ Superior Profunda Artery & Musculo-spiral Nerve. ७ Triceps.
८ Coraco-Brachialis. ९ Brachialis. १० Supinator Longus. ११ Extensor Carpi
Radialis Longior. १२ Common origin of Extensor Carpi Rad. Brev., Ext. Communis
Digit., Ext. Minimi Digiti & Ext. Carpi Ulnaris. १३ Supinator Brevis १४ Anconeus.

सायमुपरिष्ठात् (तत्रैव पे १२) 'दीर्घायाः करविवर्त्तन्यास्थ'-पेश्याः ; तदधश्च (तत्रैव पे १३) 'पाणिसंकोचन्यास्थ'-पेशीद्वयस्य, 'मध्यपर्विकाया अङ्गुली-संकोचन्याः' 'करतलप्रसारण्या'श्च पेश्याः ।

कन्दली—नाम (१०म चित्रे ७) बाह्यार्बुदस्य पुरोवर्त्ती सन्धिलक्ष्मा-
हितो भागः, यमाश्रित्य विवर्त्तते कूर्परसन्धिमध्यगं वह्निःप्रकोष्ठास्थः कोरमध्य-
मुखम् (८म चित्रे १) ।

डमरुक—नाम (१०म चित्रे ८) डमरुसमाकारो निम्नमध्यः सन्धि-
लक्ष्मायुक्तो भागः । सन्धीयते चेदमन्तःप्रकोष्ठास्थ ऊर्ध्वप्रान्तस्थाभ्यां प्रवर्द्धन-
काम्याम् (८ म चित्रे ६, ७) ।

पुरःखातद्वय—(१०म चित्रे ८, १०) नाम सन्धिलक्ष्माहितभागस्योर्ध्वं
पुरस्तादन्तर्बहिःसीम्नोः स्फुटं गतद्विनयं, तयोः क्रमान्विवेशेते (बाहुसंकोचे
सन्ति) अन्तःप्रकोष्ठास्थ ऊर्ध्वप्रान्तस्थं चक्षुप्रवर्द्धनं (८म चित्रे ७) वह्निःप्रको-
ष्ठास्थो मुख्दाग्रश्च ।

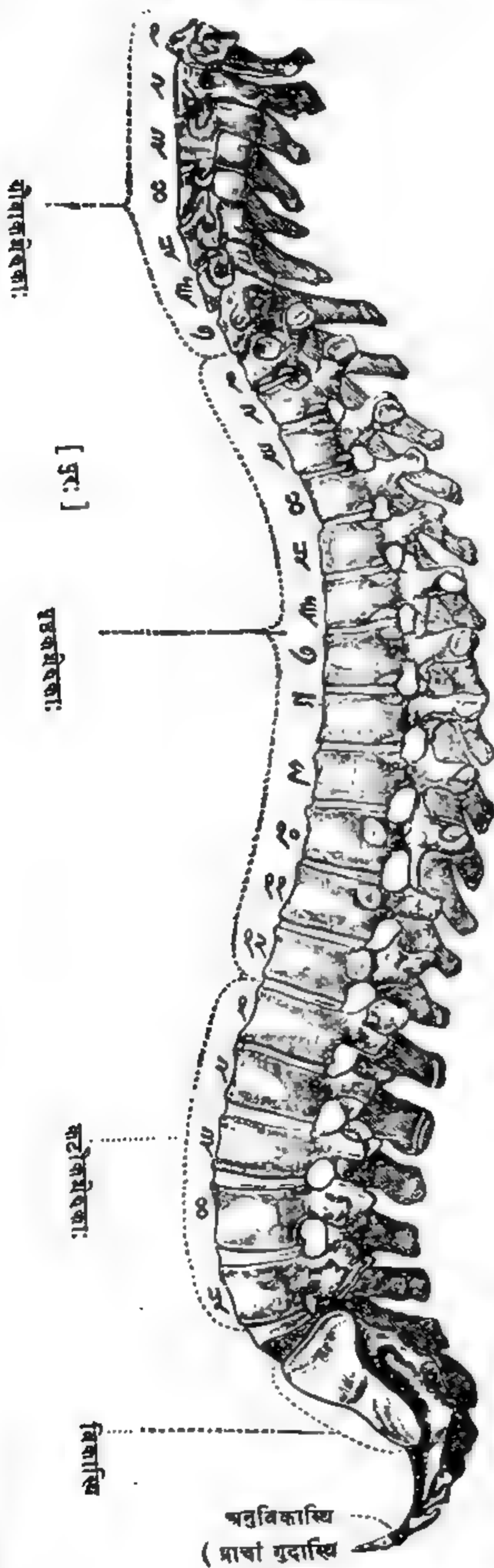
कूर्परखातं—नाम प्रगण्डास्थोऽधःप्रान्तस्थं पश्चिमखातं, तत्र धार्यते प्रसा-
दितबाहोः कूर्परकूटायम् ।

त्रिंशदेवमेकस्मिन् बाह्यावस्थीनि व्याख्यातानि एवमपरेऽपि । तदेतत्
सविंशमस्त्रिंशत् शाखासु व्याख्यातम् ।

[इति शाखास्थिविज्ञानीयः प्रथमः परिच्छेदः]

१ Pronator Radii Teres. २ Flexor Carpi Radialis & Ulnaris. ३ Flexor Sub-
limis Digitorum. ४ Palmaris Longus. ५ कूर्परकूटं नाम अन्तःप्रकोष्ठास्थ ऊर्ध्वतनं प्रवर्द्धनक-
र्मियुक्तपूर्वम् (८म चित्रे ६) ।

[११३ चित्रम्—पृष्ठवंशः]

अथ द्वितीयो

मध्यकायास्थिविज्ञानोयः

परिच्छेदः ।

तवादी पृष्ठवंशं ब्रूमः ।

पृष्ठवंशो हि मध्यालम्बनं
कायस्य यमाश्रित्य वर्तन्ते शाखा-
स्रतस्तः शिरस्य । स च कशे-
रुका संज्ञैरुपर्युपरिसंहितैरोषच्चलै-
श्चतुर्विंशति-संख्यकैरस्थि-वलये-
निर्मितः पर्वभिरिव वंशदण्डो-
न्तःशुषिरः स्थूलस्याधोऽधः ।

स चायं सम्धीयते ऊर्ध्व शिरसा
अधस्त्रिकास्थ्या । [दृश्यतां द्वितीय-
कङ्काल चित्रम् १६ पृष्ठस्य पुरः]
सम्मुखतो दृष्ट्य कंकाले प्रति-
भाति त्रिधा धनुर्वक्रः, तत्र ग्रीवायां
कव्याश्च कूर्मपृष्ठवदुत्सङ्गः, पृष्ठे
तु खातोदरता (११ श चित्रम्) ।

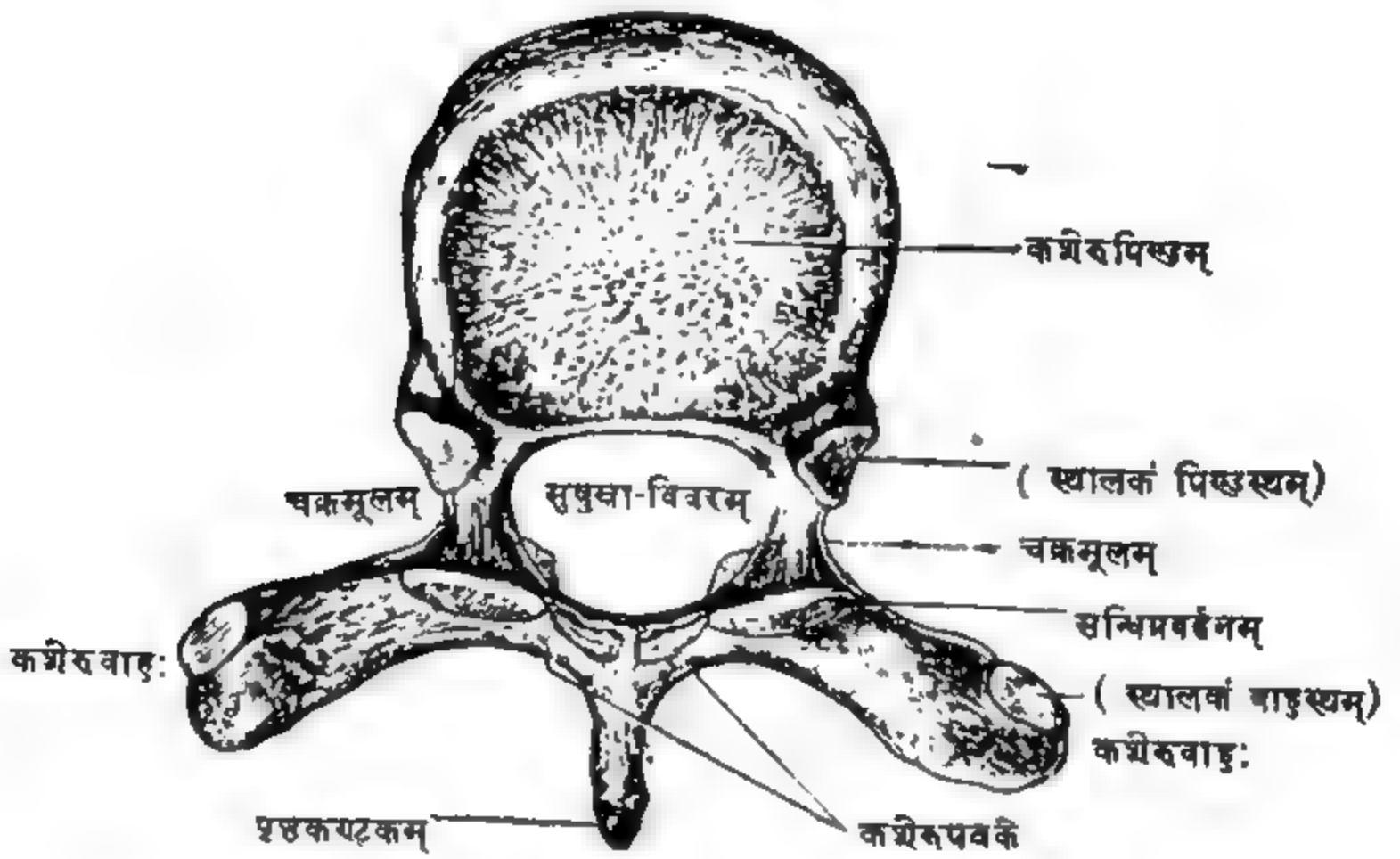
तत्र ग्रीवायां कशेरुकाः सप्त,
पृष्ठे द्वादश, कव्यां पञ्चेति साक-
ल्येन चतुर्विंशतिः । त्रिकास्थि
चानुत्रिकास्थि चेति द्वयमानुपूर्व्या
स्थितमपि पृथगेव व्याख्यास्यते ।

कशेरुकाः नाम पृष्ठवंश-
निर्मापकान्यस्थिवलयानि । तत्र
सामान्यतः प्रतिकशेरुकं द्वौ भागौ
प्रधानभूतौ—कशेरुपिण्डः, कशेरु-
चक्रश्च सह प्रवर्धनकैः (१२ श
चित्रम्) ।

१ Vertebral Column or Spine.

२ Vertebrae.

[१२ श चित्रं—पृष्ठकशेरुका]
[पुरः]

[पश्चात्]

तत्र कशेरुपिण्डं—नाम पिण्डाकारो नातिघनसंघातः कशेरुपुरोभागः ।

कशेरुचक्रं—नाम खनामव्याख्यातः कशेरुकापरार्द्धः पश्चिमस्थः । तन्मध्ये सुषुम्नाविवरम् । तदिदं कशेरुचक्रं संसज्यते कशेरुपिण्डे नोभयतो चक्रमूलाभ्याम्, निर्मीयते च पत्रकाभ्याम् । उपर्यधश्च प्रतिचक्रमूलमेकैकं छिद्रार्द्धं, तथा च प्रति-कशेरुचक्रं चत्वारि छिद्रार्धानि । तानि ऊर्ध्वमधश्च संहितयोः कशेरुकयोश्छिद्रार्द्ध-र्मिलित्वा सम्पद्यन्ते तावन्ति पूर्णच्छिद्राणि सुषुम्नाप्रताननिर्गमाय । अथात्र कशेरुचक्रे संगतानि सप्त प्रवर्द्धनकानि, तदयथा—

पृष्ठकण्टकं—नामैकं पश्चिमस्थं प्रवर्द्धनं त्वचोऽधस्तादनुभवनीयम् ।

कशेरुबाहु-संज्ञे द्वे पार्श्वयोः, त एव बाहुप्रवर्द्धन-संज्ञे ।

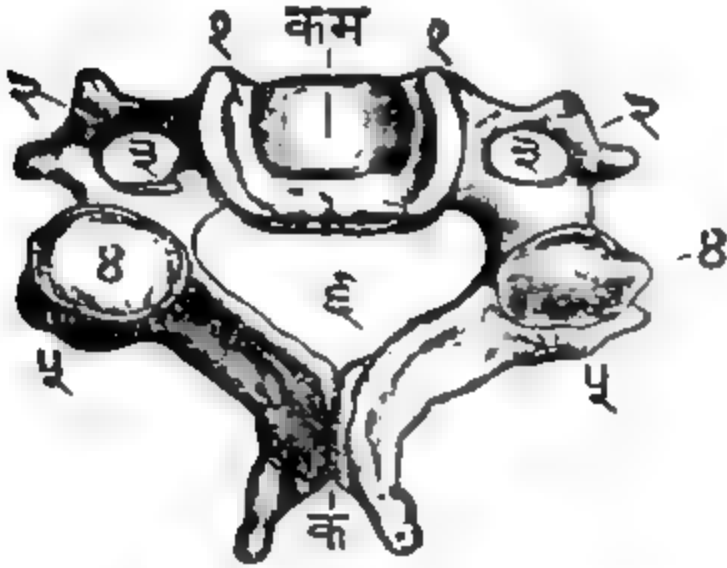
सन्धिप्रवर्द्धनकानि—चत्वारि, द्वे उपरिष्ठात् द्वे चाधस्तात् सन्धिलक्ष्णा-ङ्गितानि, तानि ऊर्ध्वधः कशेरुकासंयोजकानि । (तदेतदखिलं १२ श चित्रे स्फुटम्) ।

तान्येतानि सर्व्वकशेरुका-साधारणानि लिङ्गानि । विशेषोऽत ऊर्ध्वम् ।

१ कशेरुपिण्डम् = Body of a Vertebra, २ कशेरुचक्रम् = Arch. ३ पत्रके = Laminae. ४ पृष्ठ-कण्टकम् = Spinous process. ५ कशेरुबाहुः (बाहुप्रवर्द्धनकम्) = Transverse Process. ६ सन्धि-प्रवर्द्धनकानि = Articular Processes. ७ सर्व्वकशेरुका-साधारणत्वेऽपि लिङ्गानां पृष्ठकशेरुकासु स्फुटतमत्वात् चित्रे पृष्ठकशेरुकैव प्रदर्शिता ।

[१३श चित्रं—ग्रीवाकशेरुका]

[पुरः]

[पश्चात्]

१३श-चित्रव्याख्या—कम, कशेरुपिण्डं १, १, तस्यैव शोष्ठद्वयम् । २, २ बाहुप्रवर्द्धनके । ३, ३ मातृकाच्छिद्रद्वयं ४, ४ सन्धिप्रवर्द्धनकद्वयमूर्धतनं, ५, ५ तदेवाधस्तनम् । ६ सुषुम्नाविवरं, क—पृष्ठकण्टकम् ।

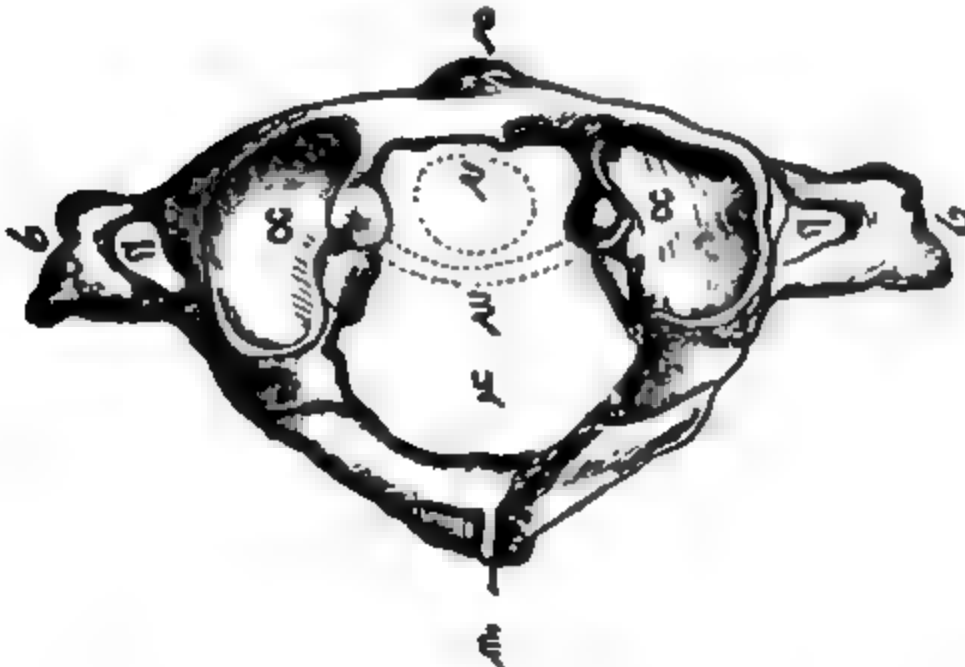
प्रवेशाय । अत एवैषां छिद्राणां (तत्रैव ३, ३) 'मातृकाच्छिद्र' संज्ञा ।

(५) सन्धिप्रवर्द्धनकानि ह्रस्वतमानि उत्तानानि च । (तत्रैव ४, ४ ; ५, ५)

[१४श चित्रं—प्रथमा ग्रीवाकशेरुका—

चूडावलया नाम]

[पुरः]

[पश्चात्]

१४श-चित्र-व्याख्या—१ कशेरुपिण्डं २ दन्तप्रवर्द्धनकेन सन्धिसूचकं ३ मध्यरज्जुकाव्यसायोः संस्थानसूचकं ४, ४, पश्चात्कपाल-मूलकोटिभ्यां संस्थानाय सन्धिलान्छने ५ सुषुम्नाविवरम् ६ पृष्ठकण्टकम् ७, ७ बाहुप्रवर्द्धनकद्वयम् ८, ८ मातृकाच्छिद्रद्वयम् ।

अथ ग्रीवाकशेरुकाः—

ग्रीवाकशेरुकाः सप्त । तास्वेतान्यवच्छेदक लिङ्गानि—

(१) कशेरुपिण्डानि ह्रस्वानि घना-यतपार्श्वान्योष्ठवन्ति च (१३श-चित्रे कम) ।

(२) पत्रकाणि तनुह्रस्वानि अधोऽधः पत्रक-च्छादानि च, सुषुम्नाविवरञ्च त्रिकोणप्रायम् (तत्रैव ६) ।

(३) पृष्ठकण्टकानि द्विधाभिन्नाग्राणि, दीर्घतराणि च क्रमादधोऽधः (तत्रैव क) ।

(४) बाहुप्रवर्द्धनकानि ह्रस्वानि द्विधाभिन्नानि (तत्रैव २, २), सच्छिद्राणि च 'मस्तिष्क-मातृका'ख्ययोर्धमन्योरनु-

सप्तसु च ग्रीवाकशेरुकासु, प्रथमा द्वितीया सप्तमी चेति तिस्रः पृथक् लक्षणीयाः इतरवैलक्षण्यात् । तत्र—

प्रथमा ग्रीवा-कशेरुका चूडावलया नाम । सा पृष्ठवंशचूडायां वलयाकारेति तथासंज्ञा । संहिता चेयमूर्ध्वं पश्चिम-कपालेनाधश्च दन्तचूडा-ख्यया द्वितीय-ग्रीवाकशेरु-कया । तत्र विशेषाः—

(१) कशेरुपिण्डं क्लृप्तं गुटिकाकारम् (१४ श चित्रे १), तत् पृष्ठतश्च सन्धिलक्ष्म दन्तचूडाख्याया कशेरुकाया दन्तप्रवर्द्धनेन (तत्रैव २—इत्यङ्गिता-वकाशस्थितेन) सन्ध्यर्थम् ।

(२) चक्रमूलयोरुपरिष्ठात् शिखीबीजाकारे सन्धिलक्ष्मणी (तत्रैव ४, ४) पश्चिमशिरःकपालस्य मूलकोटिभ्यां सन्धानाय । अभ्यन्तरतश्चानयोः कलायके मध्यरज्जुकाख्यायाः स्नायोः (तत्रैव ३ इत्यङ्गितस्थानस्यायाः) कोटिद्वय-संयोगाय ।

(३) पृष्ठकण्टकश्च तनुगुटिकाकारम् (तत्रैव ६) ।

द्वितीया ग्रीवाकशेरुका—

[१५ श चित्रम्—द्वितीया
ग्रीवाकशेरुका दन्तचूडा नाम]
(पार्श्वतो दृष्टा)

[ऊर्ध्वम्]

(अधः)

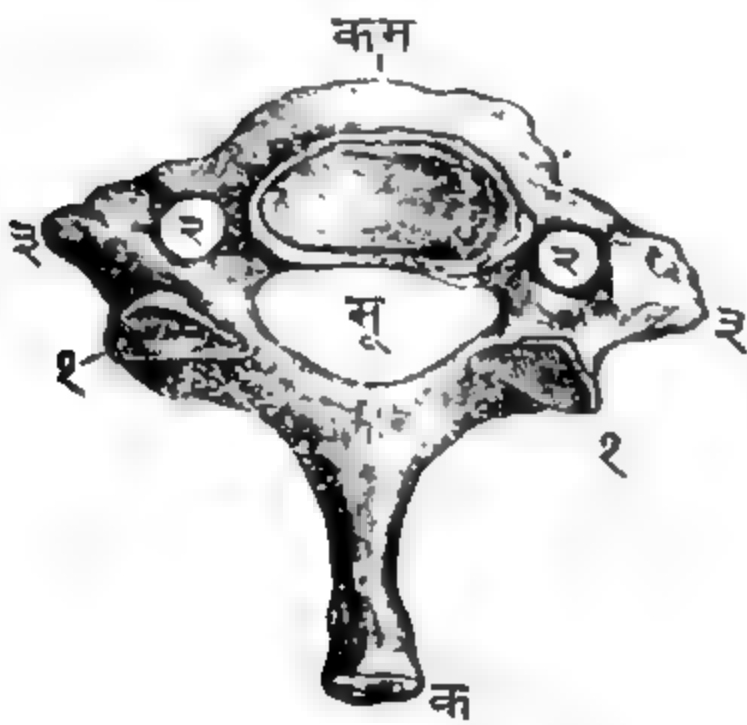
१५ श चित्र-व्याख्या—

१ दन्तप्रवर्द्धनकम् । २ चूडावलयाख्यकशेरु-
कायाः पिण्डपश्चिमस्थेन सन्धिलक्ष्मणा सन्धान-
चिह्नम् । ३ मध्यरज्जुकस्नायोः विवर्तनरत्नातम् ।
क, पृष्ठकण्टकम् । सं १ ऊर्ध्वतनं सन्धिप्रवर्द्धनम् ।
सं २ अधस्तनं सन्धिप्रवर्द्धनम् ।

दन्तचूडा नाम । सा चूडायां दन्ताकारेण
प्रवर्द्धनकेनोपलक्षितेति तथासंज्ञा (१५ श
चित्रम्) । अस्य पुनः दन्त-प्रवर्द्धनकस्य
(तत्रैव १) चूडावलयायाः सुषुम्नाविवरं
प्रविष्टस्य (१४ चित्रे २) पुरः पश्चाच्च द्वे
खातोदरे लक्ष्मणी (तत्रैव २, ३) तयोः
पुरःस्थं चूडावलयायाः कशेरुपिण्डपश्चिमेन
सन्धिलक्ष्मणा (१५ श-चित्रे २) सन्धी-
यते ; पश्चिमन्तु समाश्रित्य तिष्ठति
मध्यरज्जुकाख्या स्नायुः । पार्श्वयोश्च दन्त-
प्रवर्द्धनस्य संयुज्येते स्नायुसूत्रे । शिखरे च
स्नायुसूत्रं पश्चिमकपाल-मूल-योजनाय ।
शिरो हि सह चूडावलयाख्य-कशेरुकाया
विपरिवर्तते दन्तप्रवर्द्धनकमेव मध्यकील-
भूतमाश्रित्य पृष्ठवंशोपरिष्ठात् ।

[१६श चित्रम्—सप्तमी ग्रीवा-
कशेरुका महाकण्टकिनी नाम]

(पुरः)

१६श चित्र-व्याख्या—

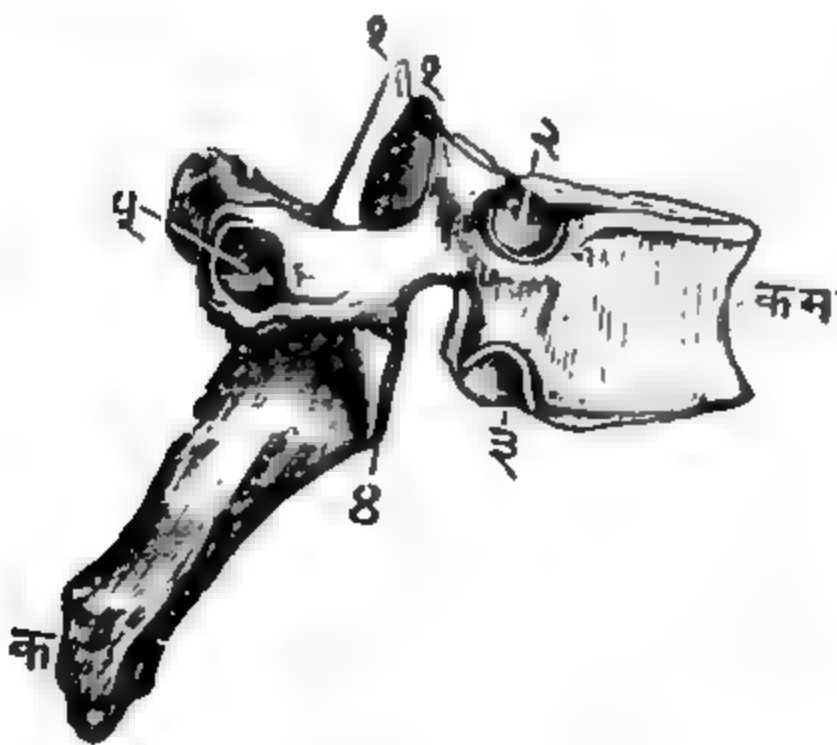
कम, कशेरुपिण्डम् । सू, सुपुष्पाविवरम् । क,
पृष्ठकण्टकम् । १, १, ऊर्ध्वतनं सन्धिप्रवर्धनकद्वयम्
२, २ मातृकाङ्गिद्रव्यम् ३, ३ बाहुप्रवर्धनके ।

सप्तमी ग्रीवाकशेरुका महा-

कण्टकिनी—नाम (१६श चित्रम्) । सा
दीर्घतम-पृष्ठकण्टकेनोपलक्षितेति तथा-
संज्ञा । तत्र च महाकण्टके सम्बध्यते ग्रीवा-
धरा नाम स्नायुरज्जुः । महाकण्टकश्चैतत्
न द्विधा भिन्नाग्रमितरास्त्रिव ग्रीवा-
कशेरुकासु । तथापि मातृकाङ्गिद्रादि-
ग्रीवाकशेरु-साधारणलिङ्ग-दर्शनात् शक्य-
मस्याः परिज्ञानम् ।

अथ पृष्ठकशेरुकाः—

[१७श चित्रम्—पृष्ठकशेरुका (पार्श्वतो दृष्टा)]

१७श चित्र-व्याख्या—कम, कशेरुपिण्डम् ।

१, १, सन्धिप्रवर्धनके ऊर्ध्वतने । २, ३, कशेरुपिण्डपार्श्वस्थं
स्थालकद्वयम् । ४, अधस्तनं सन्धिप्रवर्धनकम् (दक्षिणम्) ।
५, बाहुप्रवर्धनकस्थं स्थालकम् । क, पृष्ठकण्टकम् ।

पृष्ठे : कशेरुकाः द्वादश ।
तास्त्रिमे विशेषाः । (१७श-
चित्रम्, १२श चित्रम्) ।

(१) कशेरुपिण्डानि मध्या-
लतीनि वृत्ताईप्रायाणि च । प्रति-
कशेरुपिण्डञ्च द्वे सन्धिलक्ष्मणी
स्थालकाख्ये (तत्रैव २, ३) पश्चा-
दुभयतः पशुकामूलसन्धानाय ।

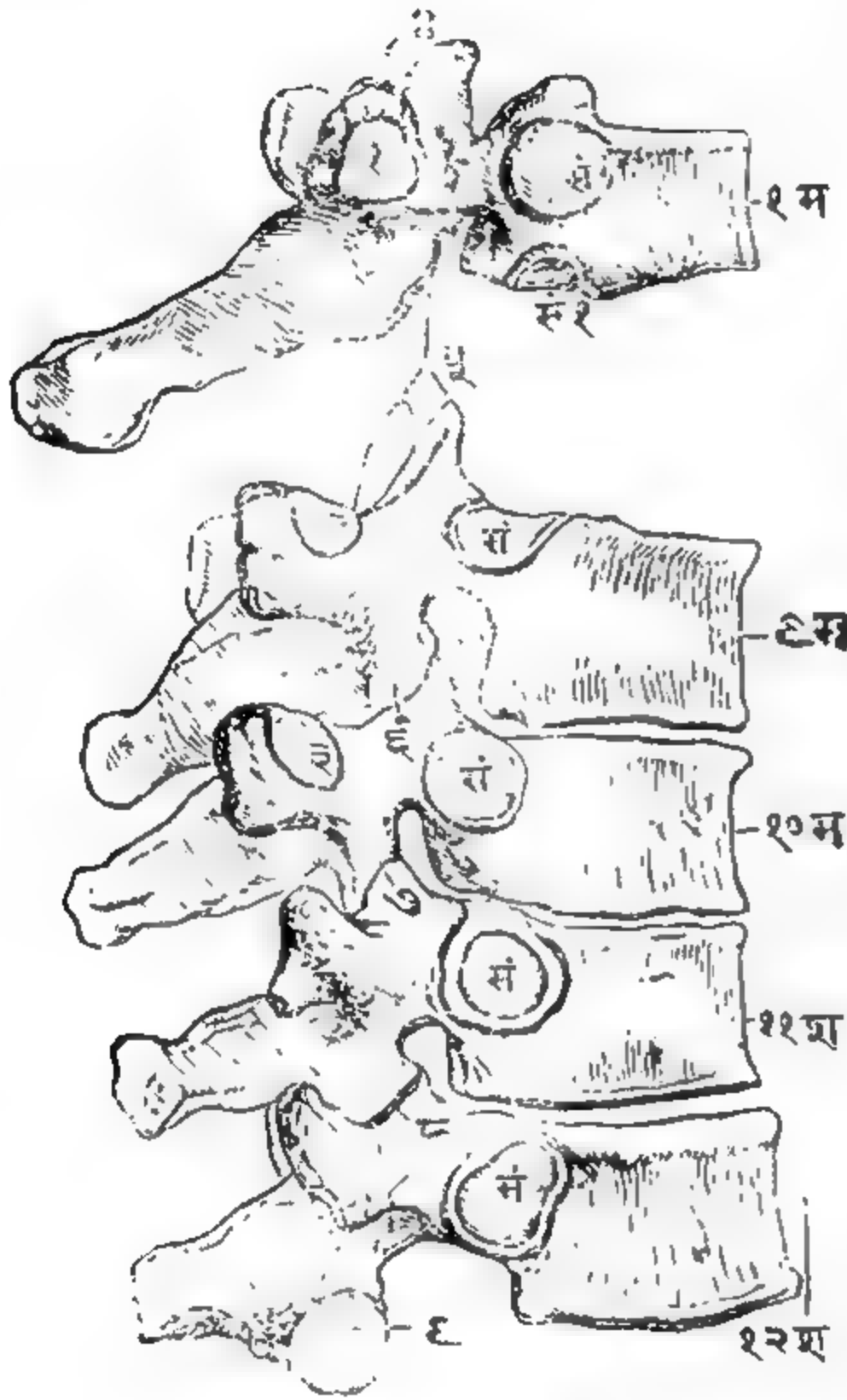
(२) बाहुप्रवर्धनकानि प्रायो
वर्तुलाग्राणि स्थालकाख्यैः सन्धि-
लक्ष्मभिरङ्कितानि च (तत्रैव ५)
पशुकावुदैः सन्ध्यर्थम् । अतएव प्राचां
बाहुप्रवर्धनकेष्वेव स्थालकै-संज्ञा ।

(३) पृष्ठकण्टकानि अधोऽध-
श्चादीनि दीर्घवृत्तमुखानि च
(११श चित्रम्) ।

१ महाकण्टकिनी—Vertebra Prominens.
चरके (भा० ७ प्र०) ।

२ Ligamentum Nuchae. ३ यथा

[१८श चित्रम्—विशिष्टाः पृष्ठकशेरुकाः]

१८श चित्र व्याख्या ।—

१ म—पृष्ठकशेरुका प्रथमा । २ म—नवमी । ३ म—दशमी ।
४ म—एकादशी । ५ म—द्वादशी । ६, ७, ८—कशेरु-
बाहूस्थानि स्थालकानि पार्श्वकामन्थानां । ९, १०, ११, १२—
सन्धिप्रवर्द्धनकानि । सं, पूर्णचक्राकारं स्थालकम् ।
सं १—अर्धचक्राकारं तदेव ।

एकादश्यां द्वादश्याञ्च तत्रैव (११ म, १२ म) कशेरुपिण्डस्यैकैकस्मिन् पार्श्वे पूर्ण-
चक्राकारमेकैकमेव स्थालकं, बाहुप्रवर्द्धनके तु सर्वत्रा स्थालकाभावः । तत्रापि
द्वादशी विशेषतः कटिकशेरुकातुल्या त्रिमुखेन बाहुप्रवर्द्धनकनोपलक्षिता चेति
विशेषः ।

तत्रापि प्रथमा, नवमी, दशमी,
एकादशी, द्वादशी चेति पञ्च
पृष्ठकशेरुकाः विशेषतो लक्ष्याः
(१८श चित्रम्) । तदयथा—

प्रथमा पृष्ठकशेरुका (तत्रैव
१ म)—अस्या एकैकस्मिन् पार्श्वे द्वे
द्वे स्थालके पूर्णचक्राकारे,—तत्रैकं
कशेरुपिण्डपार्श्वत ऊर्ध्वसीम्नि,
अपरं बाहुप्रवर्द्धनके । अधःसीम्नि
पुनः कशेरुपिण्डपार्श्वतश्चक्रार्द्धा-
कारं स्थालकमपरम् ।

द्वितीयान्तु पृष्ठकशेरुका-
मारभ्य अष्टमीं यावत् प्रतिकशेरु-
पार्श्वे त्रीणि त्रीणि स्थालकानि
(यथा १७श चित्रे) । तेषु पूर्ण-
चक्राकारमेकं बाहुप्रवर्द्धनके, अर्ध-
चक्राकारं द्वे कशेरुपिण्ड-
पार्श्वत ऊर्ध्वधःसीम्नोः ।

नवम्यां पुनः पृष्ठकशेरुकाया-
मर्धचक्राकारमेकमेव स्थालक-
मेकैकस्मिन् कशेरुपिण्डपार्श्वे
ऊर्ध्वसीम्नि, अपरं बाहुप्रवर्द्धनके
(१८श चित्रे ८ म) ।

दशम्यास्तु पूर्णचक्राकारं कशेरु-
पिण्डस्यैकैकस्मिन् पार्श्वे स्थालक-
मेकमेव, अपरं बाहुप्रवर्द्धनके
(तत्रैव १० म) ।

कटिकशेरुकाः— पुनः पञ्च । तास्त्रिमे विशेषाः (११श चित्रम्) ।

- (१) कशेरुपिण्डानि बृहत्तमानि पार्श्वायतानि च ।
 - (२) पार्श्वप्रबर्द्धनकानि क्रस्वानि त्रिमुखानि पञ्चवर्टीषदायतानि च ।
 - (३) पृष्ठकण्टकानि स्थूलक्रस्वानि परशुमुखाकाराणि च
- तत्रापि पञ्चमौ कटिकशेरुका विशेषेण परिच्छिद्यते ऊर्ध्वमुखाभ्यां बाहु
प्रबर्द्धनकाभ्यां तन्वयेण पृष्ठकण्टकेन च ।

तदेवं चतुर्विंशतिः कशेरुका व्याख्याताः ।

अथ त्रिकास्थि ।

[१८श चित्रम् - त्रिकास्थि]

त्रिकास्थि नाम -

पृष्ठवंशानुबन्धेन स्थितं श्रोणि-
फलकयोरन्तरालस्थं न्युजपृष्ठं
त्रिकोणप्रायमस्थिफलकम्—
(दृश्यतां प्रथमं कङ्कालचित्रम्) ।
तदिदं स्थानभेदात् संहत-
स्वरूपं कशेरुकापञ्चकमिति
सूक्ष्मादृशः (१८श चित्रे १, २,
३, ४, ५) । लिङ्गञ्चादुरत्र कशेरु-
पिण्डसंघातसूचकं रेखाचतु-
ष्टयं पुरतः ।

अत्रैतानि विशेषतो लक्ष-
णीयानि—

(१) अष्टौ पुरोवर्त्ति
च्छिद्राणि (एकैकतश्चत्वारि)
रेखाचतुष्टयानुबन्धेन, त्रिकपुरो-
गामिनीनां नाडीनां निर्गमाय ।

(२) अष्टौ पश्चिमच्छिद्राणि
(एकैकतश्चत्वारि), त्रिक-पश्चिम
गामिनीनां नाडीनां निर्गमाय ।

१८श चित्र व्याख्या ।—

१, २, ३, ४, ५—त्रिकास्थि निर्मापिकाणां कशेरुकाणां
सूचकानि । अन्तराले च रेखाचतुष्टयं कशेरुपिण्डसंघात
सूचकम् । ६, ६,—त्रिकपञ्चदशम् । ७, ७ श्रोणिसन्धि-
लक्षणौ । ८, ८, अनुत्रिकास्थ्या सन्धानाय पादद्वयम् । ९, ९
विकशङ्कास्थ्ये सन्धिप्रबर्द्धनके, पञ्चमकटिकशेरुकया सन्धा-
नाय । पुरस्तादन्तराले च त्रिकौष्ठम् । १० त्रिकमूलम्
११, शृण्णिकास्थ्यपेक्षाः प्रभवः ।

(३) त्रिकौष्ठं त्रिकशिरसि पुरःस्थम् । तदुभयतश्च त्रिकशृङ्गद्वयं पञ्चमकटि-
कशेरुकायाः सन्धिप्रवर्धनकाभ्यामधःस्थाभ्यां सन्धानाय (तत्रैव ८, ८) ।

(४) कण्टकानि पञ्च पृष्ठतः ।

(५) उभयतश्च त्रिकपक्षौ १७श चित्रे ६, ६), श्रोणिसन्धिलक्ष्मणी
तत्पार्श्वयोः श्रोणिफलकाभ्यां सन्ध्यर्थम् (तत्रैव ७, ७) ।

(६) त्रिकमूलं त्रिकाधःप्रान्तरूपं तेन सन्धीयते अनुत्रिकास्थिचूडा
(तत्रैव १०) । अस्यैवोभयतः त्रिकपादद्वयम् (तत्रैव ८, ८) ।

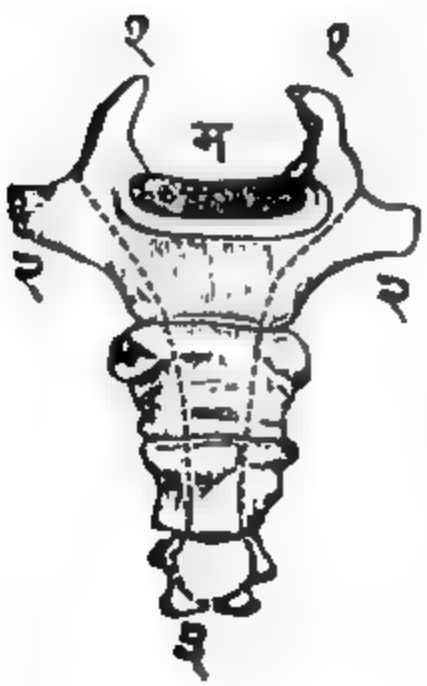
(७) त्रिकगुहा त्रिकाभ्यन्तरस्था, तद्द्वारञ्च पश्चिमतः “सुषुम्ना-चामर”
धारणार्थम् ।

अष्टौ चात्र युग्माः पेश्यस्त्रिकास्थि संलग्नाः तासु पुरस्तिस्त्रः पञ्च पश्चात् ।
तद्विवरणं पेश्यध्याये वक्ष्यते ।

अथ अनुत्रिकास्थि ।

[२०श चित्रम्]

अनुत्रिकास्थि ।

२०श चित्र व्याख्या -

१, १, — शृङ्गद्वयम् । म,
अनुत्रिकपिण्डम् । २, २ --
स्नायुरज्जुसंयोगाय प्रव-
र्धनके । ३ अनुत्रिकागम् ।

अनुत्रिके^१ नाम (२०श चित्रम्) त्रिकास्थोऽध-
स्तनस्त्रिकोणः काकचक्षुप्रायोऽस्थिसंघातः, तद्वि-
चुद्रकशेरुकाचतुष्टयेन मिलितेन निष्पन्नमिति सूक्ष्म-
दृशः । अस्योर्ध्वभागे शृङ्गद्वयं त्रिकास्थिमूलस्थाभ्यां
शृङ्गाभ्यां सन्धिमत् (तत्रैव १, १) । मध्येच तयोः (तत्रैव
म) सन्धिलक्ष्माद्वितं पिण्डं^२ त्रिकमूलस्थपिण्डेन
सन्ध्यर्थम् । पार्श्वयोश्चाधः प्रवर्धनके (तत्रैव २, २)
स्नायुरज्जुसंयोगाय ।

इदञ्च गुदपश्चिमत्वात् गुदास्थीति प्राञ्चः । तदेव
बद्धस्थिगुटिकामयं कल्पते गवादीनां पुच्छास्थिमाला-
निर्माणायैति प्राणितत्त्वविदः ।

पञ्च चात्र निविशन्ते पेश्यः । तत्र चतस्रो युग्माः,
एकात्वेकाकिनी । तद्विवरणं पेश्यध्याये वक्ष्यते ।

१ Cauda Equina. ; २ अनुत्रिकम् - Coccyx. ३ कशेरुकापञ्चकसंघातमयं वा कदाचित् । कशेरु-
गुटिकाय रेखाभिरन्तरिताः पृथगुक्तेयाः ।

अथ श्रोणिफलकम् ।

श्रोणिफलकं नाम (२१श चित्रम्) - त्रिकनितम्ब सक्थिधारणं बृहदस्थिफलकं कपालभूयिष्ठम् । तयोरेकमेकैकस्मिन् पार्श्वे तिर्यग्वास्थितं कटिपार्शात् सक्थिशिरो यावत् । सन्धयोभयोः पुरः परस्परं पश्चात् त्रिकास्थिव्यवधानेन (दृश्यतां कङ्कालचित्रद्वयम्) । एवं संज्ञितयोश्च तयोः श्रोणिचक्र^१मिति संज्ञा, तन्मध्यस्थगृहस्य च वस्तिगृहे^२ति । मेयं वस्तिगृहा पुंसो गभीरा स्त्रियायता च, नार्यास्तु उत्ताना विशालायता च, निर्माणा विशेष्यात् श्रोणिफलकयोः । (श्रोणिचक्रचित्रं प्रथमे कङ्कालचित्रे दृष्टव्यम् ।)

यौवने पुनः सर्वस्यैव दृश्यते प्रतिश्रोणिफलकमस्थितितयं परस्परं संयुज्यमानं वंछणोदूखलस्थेन रेखात्रितयेन सूचितसन्धानम् । तथाच तदानीमेवं विभागः - जघनकपालं^३ नाम तदूर्ध्वतनोऽंशः विस्तृतपक्षाकारः । कुकुन्दरास्थीति अधस्तनोऽंशः कुकुन्दरपिण्डोपलक्षितः । भगास्थि नाम पुरस्तनोऽंशो भगाधिष्ठानभूतः । प्रौढस्य तु श्रोणिफलकं त्रयाणामंशानां संयोगादेकीभावी रेखात्रयलोपश्च । तथापौह वर्णानामौक्याय त्रयाणामंशानां पृथग् ग्रहणम् । (अंशत्रयञ्च २१श चित्रे रेखात्रयेण स्पष्टं सूचितम्) ।

समग्रे पुनरेकैकस्मिन् श्रोणिफलके द्वयं विशेषतो लक्ष्यम् वंछणोदूखलं श्रोणिगवाक्षञ्च । तत्र -

वंछणोदूखलं नाम - श्रोणिफलकस्य बहिर्भागे मध्यतः स्थितं गभीरं कोटरमुलूखलाकारम् (२१श चित्रे १, २, ३, ४) । तत्र सन्धीयते ऊर्ध्वस्थो मुण्डं स्नायुरञ्जुनिबद्धं मध्यतः, कोटरपरिधौ च संसृज्यते तत्सन्धिवन्धनः स्नायुर्काष्ठः । कोटरमध्यतश्च दृश्यते यौवने रेखात्रयमंशत्रयसंघातसूचकम् ।

श्रोणिगवाक्षं नाम भगास्थिकुकुन्दरास्थिभ्यां मण्डलीकृतमन्तरानं गवाक्षाकारम् (तत्रैव चित्रे ८) । तत् जीवदृशायां कलावृतं, पुंसि बृहत्तरं, स्त्रियान्तु नात्यायतं त्रिकोणप्रायश्च ।

अंशतः पुनरेकैकस्मिन् श्रोणिफलके प्रत्यङ्गं विशेषाः बहवः । तत्र,

१ श्रोणिफलकम् = Os Innominate. २ श्रोणिचक्रम् = Pelvis. ३ वस्तिगृहा = Pelvic Cavity.

४ जघनकपालम् = Ileum. ५ कुकुन्दरास्थि = Ischium ६ भगास्थि = Pubes. ७ वंछणोदूखलं वा - Acetabulum or Cotyloid Cavity. ८ Obturator foramen.

२१श चित्रम्—

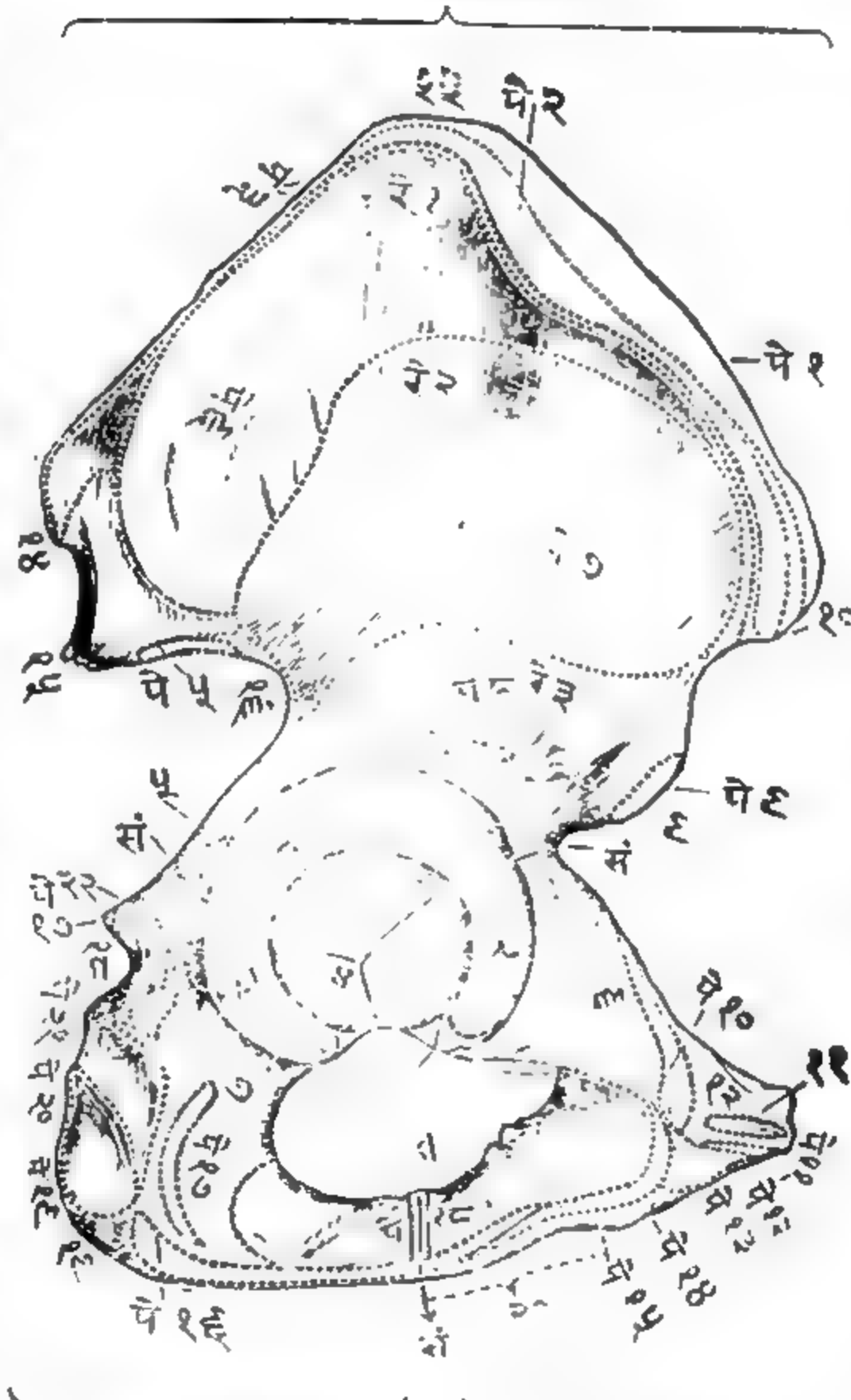
श्रोणिफलकम् ।

(ऊर्ध्वम्)

जघनकपालम्

२१श चित्र-
व्याख्या ।—

१, २, ३, ४, वंचणो-
लूखलम् । तत्र १, भगा-
स्थः, २, जघनकपा-
लाशः, ३, कुकुन्दरा-
स्थः, ४, अस्थः-
त्रयसंयोगकेन्द्रम् । ततश्च
विध. गता रेखाः—सं,
सं, सं—इति पर्यन्तम् ।
ताः सम्बन्धनार्थम् । ५,
जघनकपालसीमा । ६,
भगास्थि (उत्तरगङ्गम्) ।
७, कुकुन्दरास्थि । ८,
श्रोणिगवाक्षम् । ९, १०,
जघनकपालस्य पुर-
कटमधस्तन मूर्धतनञ्च
११, १२, भगास्थो
मुखम्, भगपीठम्
३ । १० इत्यतः मूर्धो-
दस्था १५, पर्यन्तं जघन-
पक्षः, तद्वाग जघन-
धारा नाम । १३, जघन-
घुङ्गा । १४, १५, जघन-
कटं पश्चिममूर्धतन-
मधस्तनञ्च । १६, गृध्र
सीदारम् । १७, कुकु-
न्दरकण्टकम् । १८,
कुकुन्दरधारम् । १९,
कुकुन्दरपिण्डम् । २०,
भगास्थः अधरगङ्गम् ।

कुकुन्दरास्थि ।

भगास्थि ।

(अधः)

पेशी-निवेशास्तु—
पे १, पे २, तिर-
श्चीने उदरच्छदे ।
पे ३, कटिप्रच्छदा ।
पे ४, गरिष्ठा नितम्ब-
पिण्डिका । पे ५,
गुण्डिका । पे ६,
मध्यमा नितम्ब-
पिण्डिका । पे ७,
कनिष्ठा नितम्ब-
पिण्डिका । पे ८, पेशी
प्रभव स्थान-व्यवधा-
यिनी रेखा प्रथमा,
पे ९, सैव द्वितीया, पे १०,
सैव तृतीया । पे ११,
पे १२, सकृद्यदण्डिका
(मूलगङ्गम्) । पे १३,
कण्टिका । पे १४,
पे १५, उदरदण्डिका ।
पे १६, ऊरुसंयुद्धनी
दीर्घा । पे १७, सैव
ऊरुसंयुद्धनी । पे १८,
ऊरुसंयुद्धनी गरिष्ठा ।
पे १९, ऊरुचतुरस्र ।
पे २०, श्रोणिगवा-
क्षिणी बद्धिःस्था ।
पे २१ कण्ठराकल्या,
ऊरुद्विगिरस्का च ।
पे २२, कलाकल्या ।
पे २३, पे २४, यमला-
यम् ।

(१) जघनकपालं नामोर्ध्वतनोऽंशः प्रधानभूतः (२१श चित्रे ८ अङ्गात् ५ अङ्गावधि ऊर्ध्वतया) । तस्य द्वौ भागौ - जघनपक्षौ, बन्धणोलूखलांशश्च । तत्र जघनपक्षो नाम पक्षवदायतो जघनकपालस्य प्रशस्तो भाग उपरितनः । तस्य द्वे तलं, बाह्यमाभ्यन्तरश्च । तयोर्बाह्यतलं जघनपृष्ठं नाम तत्र नितम्बपिण्डिकाख्यपेशीत्रयस्य प्रभवः (तत्रैव पे ४, पे ६, पे ७) । तिस्रश्च तत्र रेखास्तत्प्रभवस्थान-विभाजिकाः (तत्रैव रे १, रे २, रे ३) । आभ्यन्तरतलं जघनोदरं नामेषत्खातगर्भं, तत्र कोष्ठभूमिकाख्यपेश्याः प्रभवः । तदधः-सोमि च वस्तिकुहरस्यार्धसौमभूता रेखा स्थूलोन्नता, सा वस्तिकण्ठिका नाम । तदानुपूर्व्या च पश्चिमतः कर्णपालिसदृशाकारं त्रिकसन्धिस्थानं त्रिकस्थालकं नाम, तस्यापि पश्चात् पृष्ठवंशधरायाः कटिचतुरस्त्रायाश्च पेश्याः प्रभवः ।

जघनपक्षपरिधिभूता च धारा जघनधारा नाम । तस्याः पुरःसीमिन्नि द्वावुत्सेधौ पुरःकूटौ नाम, तयोरूर्ध्वतनाधस्तनभेदेन संज्ञाद्वयव्यवहारः । पश्चिमसीमिन्नि च द्वावुत्सेधौ पश्चिमकूटौ नाम, तयोरपि पूर्ववत् संज्ञाद्वयम् । मध्ये च जघन-धारायास्तुङ्गप्रदेशो जघनचूडा नाम । तत्पुरस्ताज्जघनधारायां तिरस्थीनयोरुदर-च्छेदाख्यपेश्योर्निवेशः । तत् पश्चिमतश्च कटिप्रच्छेदाख्यपेश्याः ।

पश्चिमतः पुनर्जघनपक्षस्य तोरणाकारं द्वारं गृध्रसीर्दारं नाम । तेन गृध्रस्याख्यनैः शिराधमन्यादीनां शिराधमन्यादीनां शुण्डिकाख्यपेश्याश्च निर्गमः ।

बन्धणोलूखलांशस्तु जघनकपालस्य पादभूतो बन्धणोलूखलवर्णनया वर्णित-पूर्वः ।

(२) कुकुन्दरास्थि नाम : (२१श चित्रम्) नितम्बमूलाश्रयः श्रोणि-फलकस्याधस्तनोऽंशः अर्धचन्द्रप्रायः श्रोणिगवाक्षस्य अधोऽर्धपरिधिभूतः । तस्य त्रयो भागाः—बन्धणोलूखलांशः, कुकुन्दरपिण्डं, कुकुन्दरकूटश्चेति । तत्र—

बन्धणोलूखलांशस्तदूखलवर्णनादुक्तपूर्वः । तत्पश्चात् त्रिकोणप्रायं प्रवर्द्धनकं-कुकुन्दरकण्ठिकं नाम (२१श चित्रे १७), तत्परितो यमलिकाख्यपेश्याः प्रभवः ।

१ Gluteus Maximus, Medius and Minimus. २ Iliacus. ३ Ile-pectineal Line. ४ Erector Spinae & Quadratus Lumborum. ५ Anterior Iliac Spine—Superior and Inferior. ६ Posterior Iliac Spine—Superior and Inferior. ७ Ext. Oblique and Int. Oblique Muscles. ८ Latissimus Dorsi. ९ Great Sacro-sciatic Notch. १० Sciatic Nerve. ११ Piriformis. १२ Spine of Ischium. १३ Gemelli.

तदधस्तात् क्षुद्रतोरणाकारं खातं कुकुन्दरङ्गारम् (२१श चित्रे १८) नाम, तेन अन्तःस्थायाः श्रोणिगवाक्षिणी^१पेश्याः तदनुचरोणां सिराधमनीनाडीनाञ्च वस्ति-
गुहायां प्रवेशः ।

कुकुन्दरपिण्ड^२ (२१श चित्रे १८) खनामव्याख्यातमुपविशतः पुरुषस्य भार-
धारणमूलम् । तत्र ऊरुजानुगामिनीनां चतसृणां पेशीनां प्रभवः ।

कुकुन्दरकूट^३ नाम कुकुन्दरपिण्डादूर्ध्व^४ पुरःसङ्गतं शृङ्गं भगास्थोऽधरशृङ्गेण
मिलितं श्रोणिगवाक्षपरिधेरंशभूतम् (तत्रैव १६ इत्यतः २० पर्यन्तम्) ।
तद्वह्निःप्रदेशो बहिःस्थायाः श्रोणिगवाक्षिण्याः (तत्रैव पे १८) गरिष्ठाया ऊरु-
संव्यूह^५न्यास्य पेश्याः (तत्रैव पे १६) प्रभवः । तदन्तःप्रदेशस्तु अन्तःस्थायाः
श्रोणिगवाक्षिण्याः ।

(३) भगास्थि नाम भगादधिष्ठानभूतः श्रोणिफलकस्य पुरस्तनोऽंशः (२१श-
चित्रम्) । तस्य त्रयो भागाः—मुण्डमुत्तरशृङ्गमधरशृङ्गञ्च ।

तत्र मध्यपिण्डभूतं मुण्ड^६, क्वचिद्भगपीठं निङ्गपीठमिति वा व्यपदिष्टम्
(तत्रैव ११, १२) । अन्तःसीम्नि च तस्य इतर-भगास्थिसन्धानाय स्थानकमुच्चावचं,
पुरश्च उत्सेधे उदरदण्डिका^७ख्यपेश्या (तत्रैव पे ११, पे २२) निवेशः तत् परितश्च
स्नायु^८दीनाम् ।

उत्तरशृङ्ग^९ (तत्रैव ६) मुण्डात् पश्चिमतो वक्ष्णोदूखलं प्राप्तं पराङ्मेन तदंश-
निष्पादकञ्च । तदेव श्रोणिगवाक्षस्य ऊर्ध्वपरिधिभूतञ्च, तदूर्ध्वसीमा चाभ्यन्तर-
तलस्थवस्तिकरिण्डका^{१०}ख्यरख्या मङ्गता वस्तिगुहाया ऊर्ध्वसीमभूता ।

अधरशृङ्ग^{११} (तत्रैव २०) पुनर्भगास्थिमुण्डादधो बहिर्गत्य कुकुन्दरकूटेन सङ्गतं
श्रोणिगवाक्षस्य पुरःपरिधिभूतम् । अस्य बहिस्तले ऊरुसंव्यूह^{१२}न्यास्य पेशीत्रयस्य,
बाह्यायाः श्रोणिगवाक्षिण्याख्यपेश्याश्च प्रभवः, अन्तःप्रदेशे तु अन्तःस्थायाः
श्रोणिगवाक्षिण्याख्यपेश्याः । पुरोवर्त्तिधारायाञ्चास्य शिश्रुप्रहर्षिण्य^{१३}ख्यपेश्याः
शिश्रुमूलादेश्च संयोगः ।

तदेतत् सावयवं श्रोणिफलकं समामता व्याख्यातम् । तत् सूक्ष्मानुसूक्ष्म-
विशेषास्तु चित्रादिषु स्नायुपेशोवर्णनावसरे च परिच्छेयाः ।

१ Lesser Sacro-Spine Notch. २ Obturator Internus. ३ Tuberosity of Ischium. ४ Ascending Ramus of Ischium. ५ Obturator Externus. ६ Adductor Magnus. ७ Body of Pubes. ८ Rectus Abdominis. ९ Ascending Ramus of Pubes. १० Descending Ramus of Pubes. ११ Adductor Magnus, Longus & Brevis. १२ Erector Penis.

अथ अंसफलकम् ।

अंसफलकं नाम (२२श चित्रम्) त्रिकोणप्रायं पञ्चवदायतमस्थि-
फलकं कपालभूयिष्ठमेकमेकैकतः अंसपृष्ठे । तच्च तिर्य्यगवस्थितं मच्छाद्य
पृष्ठार्द्धमा सप्तमपशुकामूलात् । सन्धीयते चैतत् बहिःसोम्रेणव पुरस्तात् अक्षक
प्रगण्डास्थिभ्याम्, विपरिवर्तते च खच्छन्दमन्तःसोन्नि पश्चिमतः पेशोमात्र-
प्रतिबद्धम् ।

अक्षकसंहितस्य चांसफलकस्य अंसचक्रं मिति संज्ञा । एकैकञ्चांसचक्र-
मेकैकतः अंससन्धेरुपरि पटलभूतं, सन्धिसंरक्षणाय पेशोस्त्रायुसंयोजनाय च ।
(दृश्यतां प्रथमकङ्कालचित्रम्) ।

एकैकस्य पुनरांसफलकस्य पञ्च भागाः—अंसप्राचीरकम्, अंसकूटम्, अंस-
तुण्डम्, अंसपीठम्, अंसकपालिका चेति । तत्र—

अंसप्राचीरकं नाम (२२श चित्रे १—६) अंसकपालिकापृष्ठान्तिर्य्यक्
समुद्गतं बहिर्मुखमस्थिफलकं खड्गसदृशाकारम् त्वगधोऽनुभवनीयम् । तनांस-
कपालिकापृष्ठतलस्य द्विधा विभागः । भागद्वयस्य चांसपृष्ठमुत्तरमधरञ्चेति संज्ञे ।

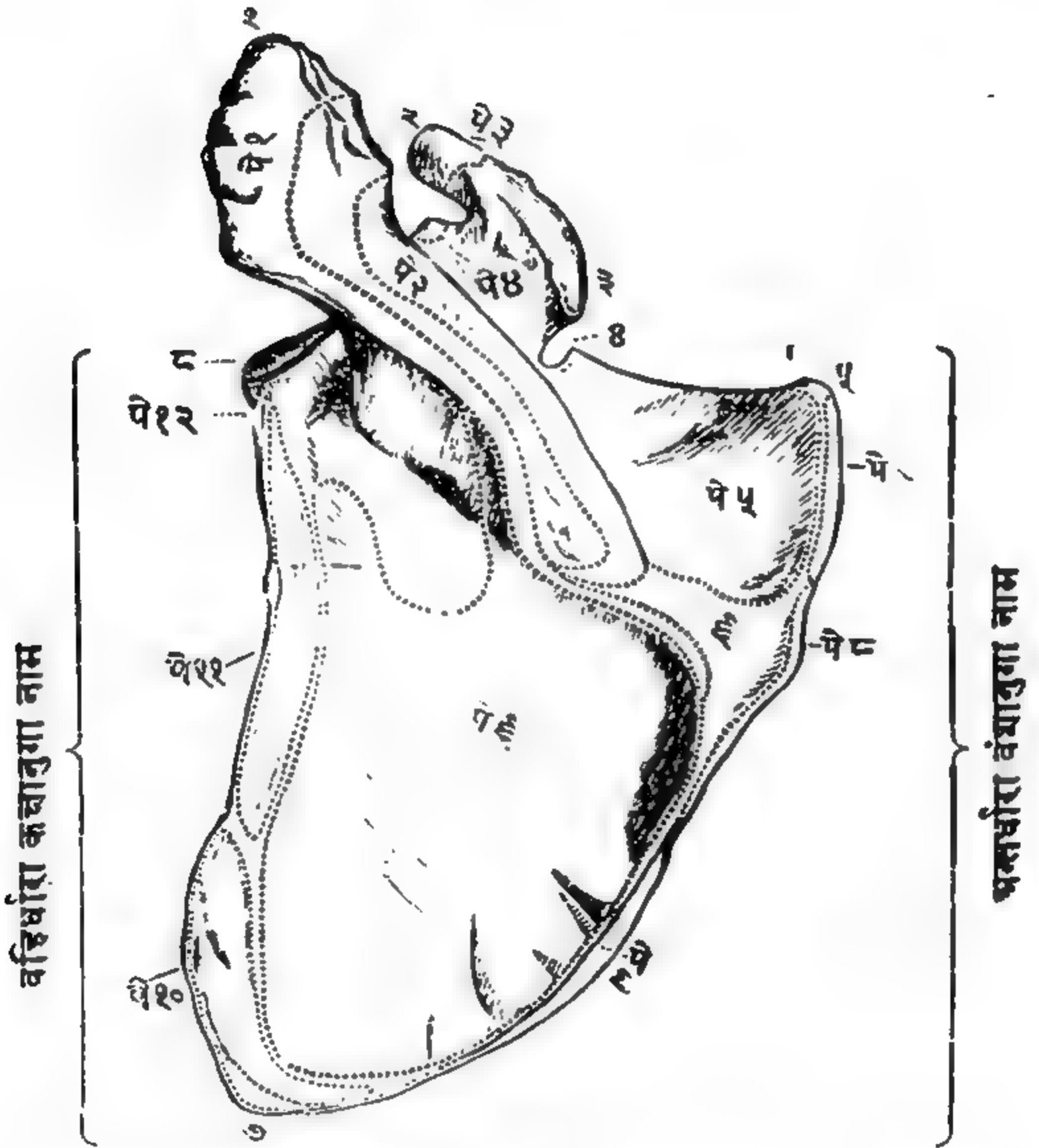
अंसकूटं नाम (तत्रैव १) अंसप्राचीरकस्याग्रं सर्पफणायतमुच्चावचञ्च, तत्र
सम्बध्यते अंसतुण्डसंयोजनी स्त्रायुः । प्रभवञ्चायमंसच्छदायाः पृष्ठप्रच्छदायाश्च
पेश्याः (तत्रैव पे १, पे २) ।

अंसतुण्डं नाम (२२श चित्रे २) अंसफलकस्य चूडायां वायसतुण्डाकारं
बहिर्मुखं प्रवर्द्धनकम् । अग्रे चास्य पृष्ठतो दिशिरस्क^१ायाः कार्काष्ठिक^२ायाश्च
पेश्याः प्रभवः (तत्रैव पे ३), पुरश्च लघ्वा उरःप्रच्छ^३दाख्यपेश्याः । सम्बध्यते चात्र
तुण्डाक्षकसंयोजनी^४, तुण्डांसकसयाजनी^५ च स्त्रायुः (तत्रैव ३—इत्यत्र) ।

१ अंसफलकम् = Scapula. प्राचा सम्प्रति संज्ञा (च० शा० ७ अ०) । २ अंसचक्रम् = Shoulder-
girdle. ३ पटलं छदिः (Roof). ४ Spine of Scapula. ५ Supraspinous & Infraspinous fossae
६ Acromion process. ७ Coraco-acromial ligament. ८ Deltoid & Trapezeus.
९ Coracoid process. १० Biceps. ११ Coraco-brachia alis. १२ Pectoralis Minor.
१३ Coraco-clavicular Ligament. १४ Coraco-acromial Ligament.

[२२श चित्रम्]

अंसफलकं (वामम्)

२२श-चित्र-व्याख्या—१ अङ्गात् ६ पर्यन्तम्—अंसप्राचीरकम् । १, अंसकटम् । २, अंस-
तुण्डम् । ३, अंसानकसंयोजन्या ५ एङ्गसक-संयोजन्या च सायोः प्रभवः । ४, अंसशिरःकोटरम् । ५, अंस-
कोटिः । ६, अंसप्राचीरमूलदेशः । अत्र च विपरिवर्तने पृष्ठप्रच्छदाख्या । पेक्षी श्री अधरकलापुटकव्यवधानेन
७, अधःकोटिः । ८, बहिःकोटिस्थं स्यात्कर्मसपीठं नाम ।

अत्र चैता निविशन्ते पेश्यः—पे १, अंसच्छदा । पे २, पृष्ठप्रच्छदा । पे ३, त्रिगिरस्काया इक्षुमूलं,
काकीष्ठिका च । पे ४, त्रिगिरस्काया दीर्घमूलम् । पे ५, अंसप्रष्ठिका उत्तरा । पे ६, सैव अधरा ।
पे ७, अंसोन्नमनी । पे ८, अंसापकणी लघ्वी । पे ९, सैव इडती । पे १०, अंसाधरिका इडती ।
पे ११ सैव लघ्वी । पे १२, त्रिगिरस्का ।

अंसपीठं नाम (२२श चित्रे ८) अंसकूटादधःस्थमंसफलकस्य बहिःकोटि-
स्थितं स्यात्कं, तत्र सम्धीयते प्रगण्डास्थो मुण्डं तत्परिधिसंयुक्तेन स्रायुकोपेण
प्रतिबद्धम् । तदूर्ध्वसीम्नि संयुज्यते द्विशिरस्काख्यपेश्याः दीर्घमूलम् (तत्रैव पे ४).
तदधःसीम्नि च त्रिशिरस्काख्यपेश्या मूलम् (तत्रैव पे १२) ।

अंसकपालिका नाम (२२श चित्रे त्रिकोणावृत्त्या ८—७—५) अंस-
फलकस्य प्रधानोऽंशस्त्रिकोणकपालिकाकारः । तस्य द्वे तले, पुरस्तलं पश्चिम-
तलञ्च । तत्र पुरस्तलमंसान्तरिकाख्य-पेश्याः प्रभवः । पश्चिमतलं पुनरंसप्राची-
रकेण भागद्वयविभक्तम् ; ततोर्ध्वतनो भाग उत्तराया अंसपृष्ठिकाख्य पेश्याः
(तत्रैव पे ५) प्रभवः, अधोभागस्तस्या एवाधैरायाः (तत्रैव पे ६) । तिस्र-
षांसकपालिकाया धारस्तावत्यस्य कोट्यः । तत्र ऊर्ध्वधारा, अन्तर्धारा, बहिर्धारा
चेति तिस्रो धाराः क्रमेण ऊर्ध्वान्तर्बहिःसीमरूपाः । बहिःकोटिरन्तःकोटि-
रधःकोटिश्चेति तिस्रः कोट्यस्तत्तत्कोणरूपाः (तत्रैव ८, ५, ७) । तत्र बहिः-
कोटिरंसपीठे परिणता, अन्यत् कोटिद्वयं त्वगधोऽनुभवनीयम् ।

तत्र ऊर्ध्वधारायाम् (२२श चित्रे ४—५) अंसतुण्डमूले कोटरम्
अंसशिरःकोटरं नाम (तत्रैव ४) । द्वारञ्च तदंसारोहिण्यं^१ । नाड्याः पृष्ठतो
निर्गमाय । बहिर्धारा तावदंसकपालिकाया बहिःसीमा (तत्रैव ८—७),
कक्षायाः पश्चिमसीमामूता च, सेयं कक्षानुगा^२ नाम धारा । प्रभवस्यासौ
पुरस्तादंसपीठाधःप्रदेशेन, त्रिशिरस्काख्यपेश्याः तदधश्च अंसाधरिकायं^३ । लघ्वा
वृद्धत्याश्च (तत्रैव पे १२, पे ११, पे १०) । अन्तर्धारा पुनः (तत्रैव ५—७)
धनुर्वक्त्रा पृष्ठवंशमनुगता च, सेयं वंशानुगा^४ नाम । प्रभवस्यासौ पुरस्ताद् अरि-
वाख्यं^५ पेश्याः, पश्चिमतश्च अंसोन्नमं^६ न्याः, अंसापकं^७ र्षण्या लघ्वा वृद्धत्याश्च
(तत्रैव पे ७, ८, ९) ।

१ Glenoid Cavity. २ Long Head of Biceps ३ Triceps. ४ Flat part of
Scapula. ५-Sub-scapularis. ६ Supraspinatus. ७ Infraspinatus. ८ Borders.
९ Angles. १० Suprascapular Notch. ११ Suprascapular Nerve. १२ Axillary
border. १३ Teres Minor & Major. १४ Vertebral border. १५ Serratus Magnus.
१६ Levator Angulæ Scapulæ. १७ Rhomboideus Minor & Major.

अथ अक्षकास्थि ।

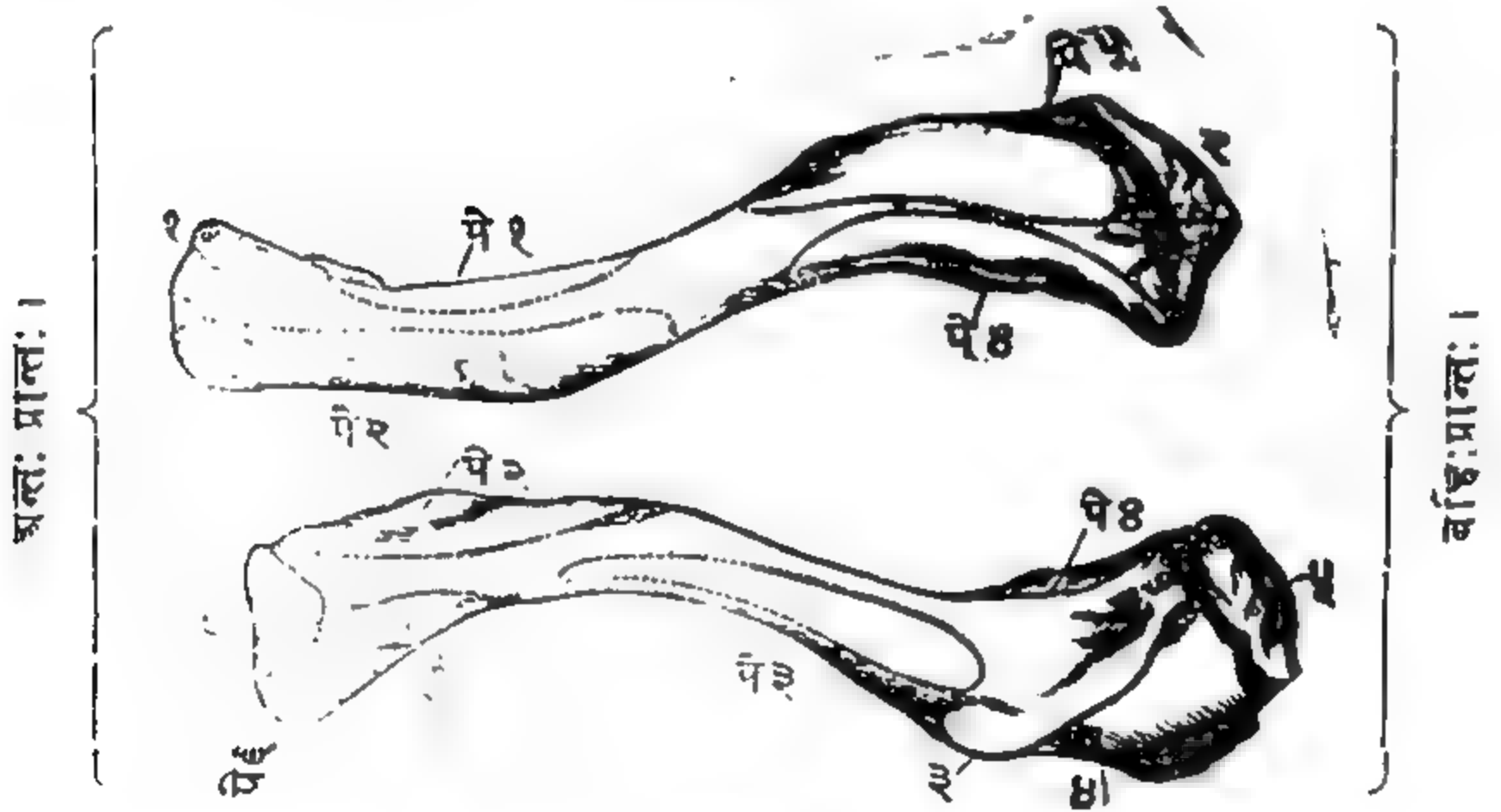
अक्षकां नाम अंसमूलादुरःफलकमङ्गतं धनुर्वक्रं नलकास्थि, एकमेकै-
कतः । सन्धीयते च तद् अन्तःसीम्नि उरःफलकेन, बहिःस्यांसकूटेन । अंसफलक-
संहितस्य च तस्य संहितस्य अंसचक्र-संज्ञेति प्रागवोचाम ।

इतरनलकास्थिवदस्यापि तयो भागाः—हौ प्रान्तौ मध्यनलकश्चेति ।
अस्य च कङ्काले परिघवदवस्थान-दर्शनात् (दृश्यतां प्रथमं कङ्कालचित्रम्), प्रान्त-
द्वयस्य अन्तःप्रान्तो बहिःप्रान्तश्चेति संज्ञाद्वयम् । तत्र—

[२३३ चित्रम्—अक्षकास्थि (वामम्)]

[पुरस्ताद् दृष्टम्]

ऊर्ध्वतलम् ।

अधोलम् ।

२३३ चित्र व्याख्या- चित्रद्वयं ऊर्ध्वतलम् ऊर्ध्वतलस्य दृश्यम्, अधोलम् अधोलम् । तत्र
१, अन्तःप्रान्तः उरःफलकाभिमुखः । २, बहिःप्रान्तः अंसमाभिमुखः । ३, त्रिकोणिकाव्यधाय-
संयोगार्थसंज्ञकम् । ४, तिर्य्योना रेखा चतुर्गुणिकाव्यधायसंयोगार्थः । ५, अंसकूटेन सन्धीयते लाञ्छनम् । ६, पञ्च-
कात्तकसंयोगार्थः स्नायोः संयोगार्थं वक्रुरः प्रदेशः । ७ प्रथमोपपञ्चकोपरिभागेन सन्धीयते लाञ्छनम् । पेशी निवेष्टान्त-
— पे १, उरःकर्णमूलिका । पे २, उरःप्रच्छदा गूर्वा । पे ३, अक्षकाधरा । पे ४, अंसच्छदा । पे ५, पृष्ठ-
प्रच्छदा । पे ६, उरो-जिह्वामूलिका ।

अन्तःप्रान्ते द्वे सन्धिलाञ्छने । तयोरुपरितनमुरःफलकपार्श्वस्थेन अध-
स्तनं (२३श चित्रे ७) च प्रथमाया उपपर्शुकायाः शीर्षभागेन सन्धानाय । अधस्तले
चास्य बन्धुरः प्रदेशः पर्शुकाक्षकसंयोजन्याः स्नायोः संयोगाय (तत्रैव ६) ।
बहिःप्रान्ते पुनरेकं सन्धिलक्ष्म, तदंसकूटेन मध्यर्थम् (तत्रैव ५) । संयुज्यते
चात्र अंसाक्षकसंयोजनी स्नायुः ।

मध्यनलकं पुनर्द्धधा धनुर्वक्रं, बहिरर्द्धं उत्तानमन्तरर्द्धं च न्युञ्जम् पुरस्तात् ।
अन्तरर्द्धस्यास्य दण्डवद्वृत्तपरिणाहः, बहिरर्द्धसु चिपिटायतः । तत्र बहिरर्द्धस्या-
धस्तलमर्बुदोपलक्षितं त्रिकोणिकाख्यस्नायुसंयोगाय (२३श चित्रे ३) ।
अर्बुदादुदगता च तिरस्वीना रेखा (तत्रैव ४) चतुरस्त्रिकाख्यस्नायुसंयोगाय ।
बहिरर्द्धस्यायमूर्द्धतलेऽसच्छ्रुदायाः पृष्ठप्रच्छ्रुदायाश्च पेश्याः प्रभवः (२३श चित्रे
पे ४, पे ५), अधस्तले च अक्षकाधरौयाः पेश्याः (तत्रैव पे ३) ।

अन्तरर्द्धः पुनः प्रभवस्तिष्ठणां पेशीनां, क्रमेण उरः-कर्णमूलिकायाः, गुर्व्या
उरःप्रच्छ्रुदायाः, उरोजिह्वामूलिकायाश्च (२३श चित्रे पे १, पे २, पे ६) ।

अथ उरःफलकम् ।

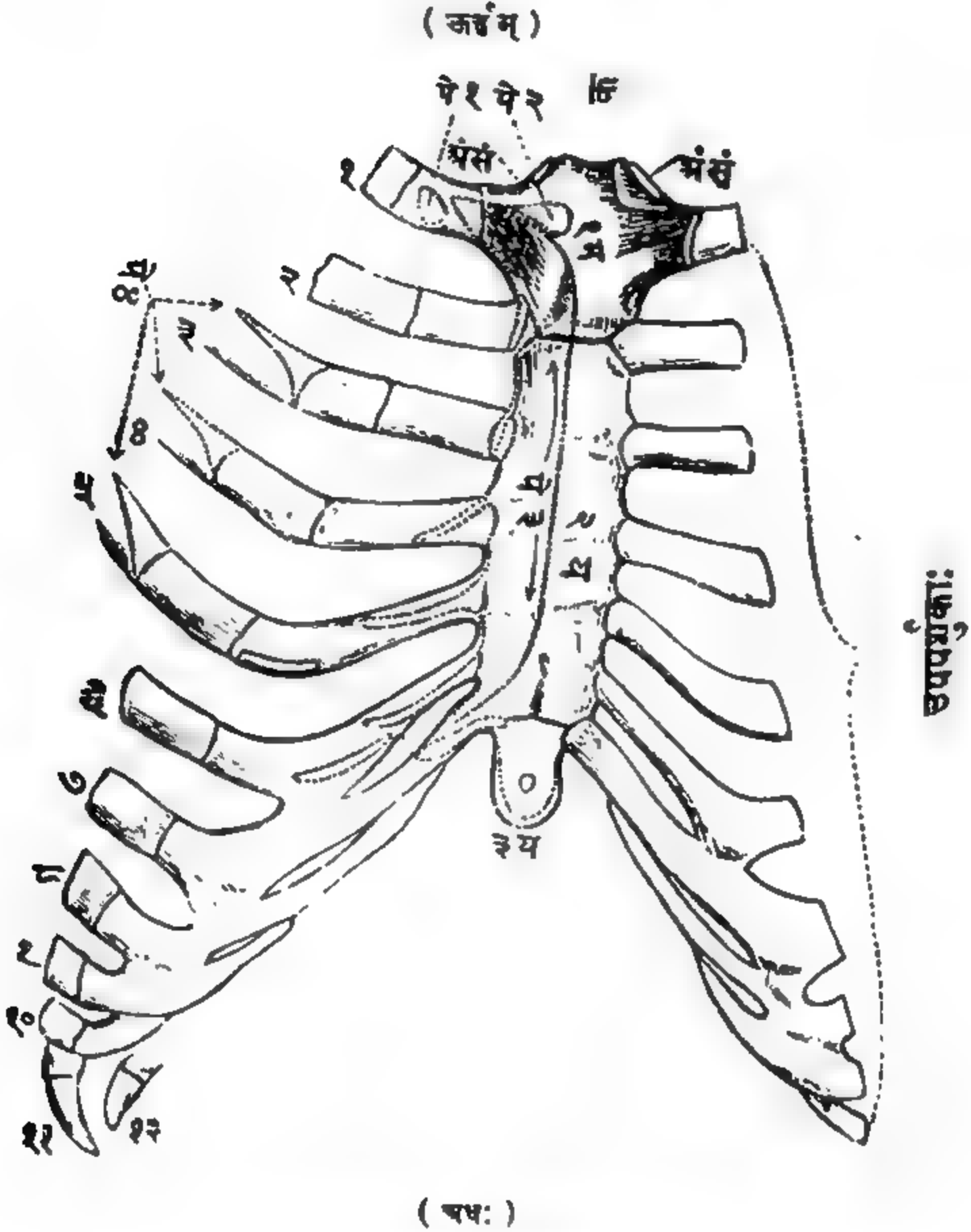
उरःफलकं नाम (२४श चित्रम्) फलकाकारमस्थिखण्डमुरोमध्यतः
पुरस्तात् (दृश्यतां प्रथमकङ्कालचित्रम्) । तच्च खण्डत्रयात्मकम् । तत्र प्रथमं
खण्डं शिखरस्थं षट्कोणं, द्वितीयं मध्यस्थं फलकाकारं, तृतीयमन्तस्थं त्रिकोणं
प्रथमं वयसि तरुणास्थिमयम् । खण्डत्रयात्मकस्य चास्य उभयतः संयुज्यन्ते
तरुणास्थीनि पर्शुकासंयोजकानि उपपर्शुकाख्यानि ।

तत्र प्रथमं खण्डं कण्ठमूलेऽवस्थितं ग्रेबेयकं नाम (तत्रैव १म) । तत्र
षट् स्थालकानि तद्यथा—द्वे स्थालके अक्षकाभ्यां सन्धानाय (तत्रैव अं० सं०),
द्वे प्रथमाभ्यामुपपर्शुकाभ्यां, द्वे च द्वितीयाभ्याम् । शिखरे चास्य स्वातं कण्ठकूपं^१
नाम (तत्रैव क) ।

निम्नतश्चास्य द्वितीयखण्डेन संयोगः । निविशते चात्र पुरस्तादुरःकर्ण-
मूलिकाख्या पेशी (तत्रैव पे १), पृष्ठतश्च उरोजिह्वामूलिका ।

१ Costo-clavicular Ligament. २ Acromio-clavicular Ligament. ३ Conoid Ligament. t.
४ Trapezoid Ligament- स्नायुत्रयश्चेतत् त्रयोक्तमंसतुल्यवक्रसंयोजनमिति स्नायुत्रयात्रैव वक्ष्यते ५ Del-
toid & Trapezium ६ Subclavius ७ Sterno-mastoid. ८ Pectoralis Major. ९ Sterno-
hyoid. १० Sternum. ११ Manubrium. १२

[उरःफलकमुपपर्शुकाश्च]

(अक्षः)

२४श चित्र व्याख्या ।

१म, २य, ३य,—उरःफलकम् । तत्र १म, प्रथमखण्डं र्थवेयकं नाम । २य, द्वितीयखण्डं मध्यफलकं नाम । ३य, तृतीयखण्डमयपर्व नाम । १, २, ३, ४, ५, ६, ७, ८, ९, १०, ११, १२—पर्शुकायाश्च उपपर्शुकासहितानि । दक्षिणतस्तु केवलमुपपर्शुकाः पृथग् दर्शिताः । अ० सं०, अक्षसन्धिकालम् । क, कण्ठ-कूपम् । पेशी निवेशस्तु पे १,—उरःकर्णमूलिका । पे २, अक्षकाधरा । पे ३, उरःप्रच्छदा गुर्वी । पे ४, उरःप्रच्छदा लघ्वी ।

मध्यफलकं नाम द्वितीयं खण्डमुरःफलकस्य उपरिष्ठाद् ग्रैवेयकेन संहितम् (२४श चित्रे ३य) । तच्च खण्डचतुष्टयसंघातजं, खण्डचतुष्टयस्य बाह्ये पृथगवस्थानात् । षट् चात्र एकैकतः स्थालकानि उपपशुकाभिः सम्भानाय । पुरस्तात् च ग्रैवेयक-मध्यफलकयोः गुर्व्या उरःप्रच्छदाख्यौ पेश्याः प्रभवः, वामार्धे वामायाः दक्षिणार्धे च दक्षिणायाः (तत्रैव पे ३) ।

अग्रपत्रं नाम तरुणास्थिभूयिष्ठं तृतीयं खण्डमुपरिष्ठान्मध्यफलकेन संयुक्तम् (२४श चित्रे ३य) । तदेतत् यत्कदविष्ट्वौ समुन्नताग्रमुच्यते अग्रमांस-मिति लोके । संयुज्यते चात्र पुरस्तात् समाया उदरच्छदाख्यौ पेश्या मध्यकण्ठरा, पश्चिमतश्च महाप्राचीराया अग्रभागः । बार्धके चास्य सर्वथा कठिनीभावः ।

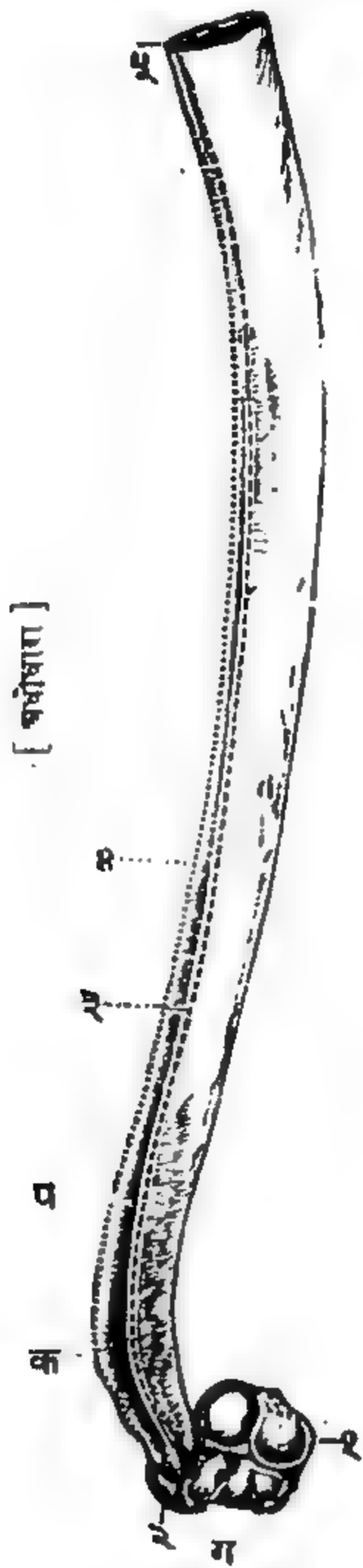
अथ पशुकाः ।

पशुकाः पार्श्वकानि वा नाम उरःपञ्चरैवृतिभूतानि धनुर्वक्राणि स्थिति-स्थापकानि चास्थिफलकानि । तेषां द्वादश एकैकस्मिन् पार्श्वे इति चतुर्विंशतिः पशुकाः । ताः सर्वा एव पश्चिमतः पृष्ठकशेरुकापिण्डैः पुरश्च तरुणास्थिभिरुप-पशुकाख्यैः संहिताः । तासां सप्त ऊर्ध्वतन्यः क्रमेणाधोऽधः दीर्घतराः, पुरस्तादुप-पशुकाभिः स्त्रीयाभिरुरःफलकेन संयुक्ताः । ता एताः मुख्या नाम, ताभिरेव मुख्यतया उरःपञ्चरनिर्माणात् । अधस्तन्यः पुनः पञ्च पशुकाः क्रमेणाधोऽधः कृश-तराः, असम्बद्धासोरःफलकेन । ताः गौर्ण्यो नाम । तासामपि अष्टमी नवमी दशमी चेति तिस्रः स्त्रैः स्त्रैरुपपशुकाग्रैर्यथापूर्वमुपपशुकाभिरेव सम्बद्धाः, एकादशी द्वादशी चेति द्वे सर्वथा विमुक्ताग्रैः^{१०} ।

१ Gladiolus. २ Pectoralis Major. ३ Xiphoid or Ensiform. ४ Transversalis; Abdominis.
५ Diaphragm. ६ Ribs. ७ उरःपञ्चरमुरोगङ्गाधारभूतं पञ्चराकारं वच्यमानम् । तस्य वृत्तिभूतानि
वेष्टनभूतानि । ८ मुख्याः पशुकाः = True Ribs. ९ गौर्ण्यः = False ribs. १० Floating
Ribs.

[२५ श चित्रम्—पर्शुका]

[पुरःप्रान्तः]

[पश्चिमप्रान्तः]

इयञ्च षष्ठी समसौ वा पर्शुका ।
१, मुखस्थं विधा विभक्तं स्थालकम् ।
२, अर्बुदम् । क, पर्शुकाकोणः ।
ग, ग्रीवा । प, पर्शुकानुगा परिखा,
तदाख्य सिराधमनीनाडीधारणाय ।
३, ४, परिवायास्तटद्वयमूर्धनमध-
स्तनम्, पर्शुकान्तरिकावापेशीद्वय-
संयोगाय । ५, अग्रकोटिस्थं ज्ञात-
मुपपर्शुकासंयोगाय ।

अथ षडिमानि प्रतिपर्शुकं लक्षणयानि साधा-
रणलिङ्गानि—मुखमर्बुदं ग्रीवा कोणः कार्ण्डम-
ग्रकोटिश्चेति । तत्र—

मुखं नाम पर्शुकायाः पश्चिमप्रान्तो वर्तुला-
कारः । तत्र च युग्मं स्थालकं (२५ श चित्रे १)
पृष्ठकशेरुकाद्वय-पिण्डस्थाभ्यामर्धस्थालकाभ्यां सन्धा-
नाय ।

अर्बुदं नाम (२५ श चित्रे २) तत् समीपस्थं
पिण्डं स्थालकाङ्कितम् । तस्य कशेरुकाद्वयेन
स्थालकेन सन्धिः ।

ग्रीवा नाम (२५ श चित्रे ग) मुखार्बुदयो-
र्मध्यभागः ।

कोणो नाम (२५ श चित्रे क) अर्बुदपुरो-
वर्त्ती कोणाकारः प्रदेशः । तत्र दृश्यते भग्नसंहित-
मिव पर्शुकाकार्ण्डम् ।

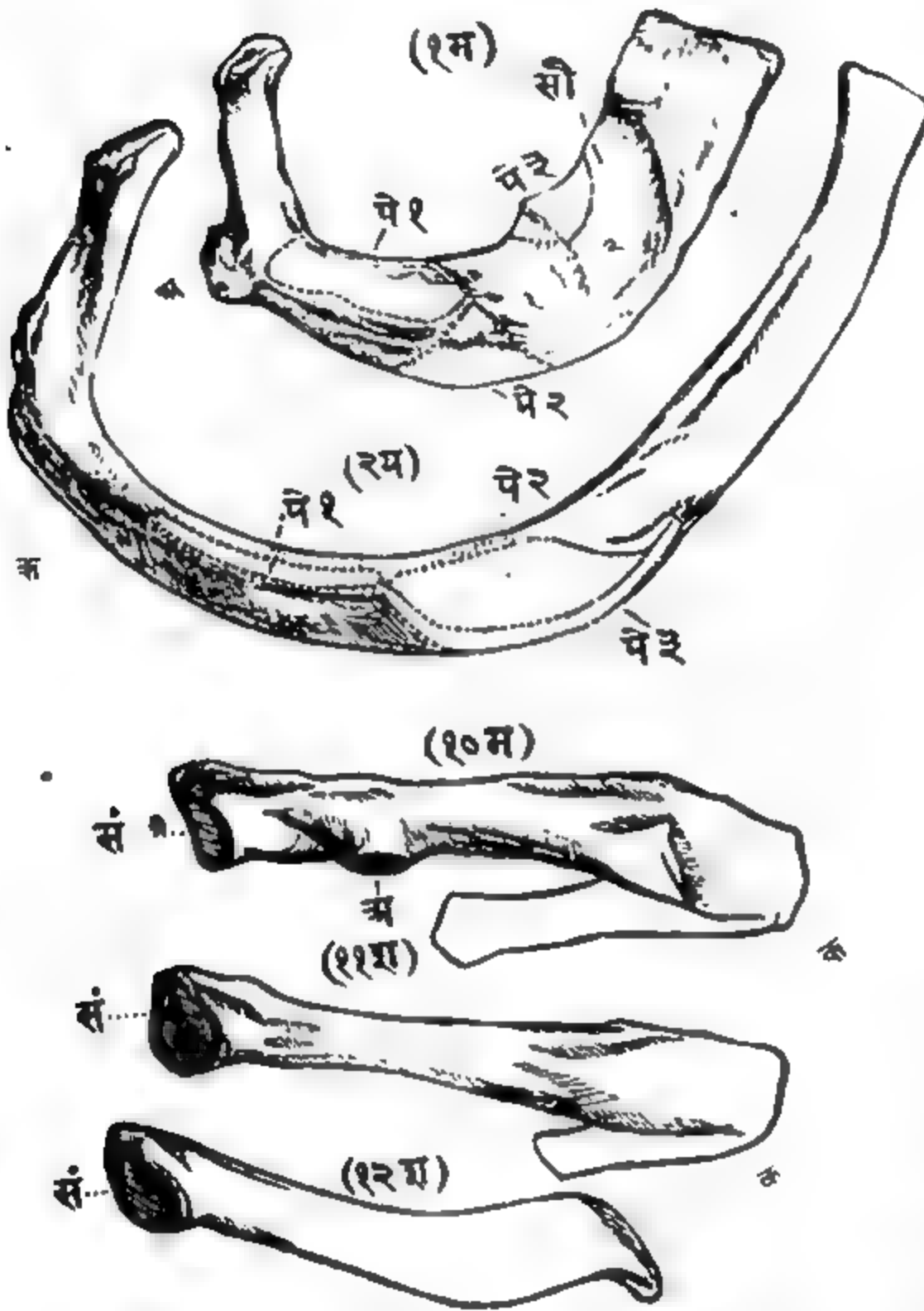
कार्ण्डं नाम धनुर्वक्रः पर्शुकामध्यभागः । तस्य
द्वे धारे, ऊर्ध्वधारा अधोधारा चेति । तत्र अधो-
धारायां परिखा (२५ श चित्रे प) पर्शुकानु-
गाख्या तदाख्य सिराधमनीनाडीधारणाय । अस्यास्य
तटद्वये (तत्रैव ३, ४) संयुज्यते पर्शुका-
न्तरिकाख्यं पेशीद्वयम् ।

अग्रकोटिर्नाम (२५ श चित्रे ५) पुरःप्रान्तः
उपपर्शुकामंयोगाय उच्चावचस्वातयुतः ।

तान्येतानि साधारणलिङ्गानि तृतीयादि-नव-
म्यन्तपर्शुकासु यथोक्तानि । प्रथम-द्वितीय-दश-
मैकादशद्वादशसंख्यासु तु तद्वैलक्षण्यमन्ये च
विशेषाः । तद्वयथा—

१ Head. २ Circular facet or Socket. ३ Tuberosity.
४ Neck. ५ Angle. ६ Shaft. ७ Groove for Intercoastal
Vessels and Nerves. ८ Intercostal Muscles,—Ex-
ternal & Internal. ९ Sternal end.

[२६श चित्रम् । विशिष्टपर्शुकाः ।]

२६श-चित्र-व्याख्या—

(१म)—प्रथमा पर्शुका । (२य)—द्वितीया ।
 (१०म)—दशमी । (११श)—एकादशी ।
 (१२श)—द्वादशी । तत्र अ, अर्धदम् ।
 क, कोणः । सं, मुण्डस्थं स्थालकम् ।
 विशेषतस्तु प्रथमायां—१, २, अचाधरिकास्थ-
 मिराधमन्योधारणार्थं खातद्वयम् । पेजीनिवे-
 शास्तु, प्रथमायां पे १, पर्शुकाकर्षणी मध्यमा ।
 पे २, अरिता । पे ३, पर्शुकाकर्षणी पुरोगा ।
 द्वितीयायां—पे १, पर्शुकाकर्षणी पृष्ठगा ।
 पे २, पे ३, अरिता ।

प्रथमा पर्शुका ऋस्व-
 तमा दातृफलकाकारा
 च । अस्या मुण्डं सुद्र-
 मेकस्थालकश्च । काण्ड-
 मायतमूर्द्धाधस्तलोपल-
 क्षितश्च । कोणस्तु ना-
 स्थ्येव । ऊर्ध्वतले च खात-
 द्वयमचाधरिकास्थसिरा-
 धमन्योधारणाय (२६श
 चित्रे १, २) । तिस्र-
 श्चात्र निविशन्ते पेश्यः
 क्रमेण अरिता, पर्शुका-
 कर्षणी पुरोगा मध्यमा
 चेति ।

द्वितीया पर्शुका प्रथ-
 मावदेव दीर्घतरा च ।
 तदूर्ध्वतले निविशते पेशी-
 द्वयम् - पर्शुका-कर्षणी
 पृष्ठगा, अरिता चेति ।

दशमी पर्शुका ऋस्वा वडिशाकारा च ।
 अस्या अपि मुण्डमेकस्थालकं, कोणस्तु काण्ड-
 मध्यस्थः । एकादश्या मध्येवमर्बुदाभावश्च ।
द्वादशी एकादशीवत् । तत्र कोणाभावश्च ।
 ता एताश्चतुर्विंशतिः पर्शुका व्याख्याताः ।

उपपर्शुकाः पुनः (२४शे चित्रे स्पष्टम्)
 पर्शुकावदेव संख्यया, पर्शुकाग्रसम्बन्धा-
 स्तरुणास्थिमय्यश्च । तासामुरोऽस्थिषु
 ग्रहणं प्राचां ग्रन्थेषु ।

१ दातृ शस्यकर्तव्यम् (Sickle). २ Subclavian Vein & Artery. ३ Serratus Magnus.

४ Scalenus Anticus & Medius. ५ Scalenus Posticus. ६ प्राचां समाधानमुपोद्वाने दृष्टव्यम् ।

अथ उरःपञ्जरम् ।

उरः पञ्जरं^१ नाम उरोगुहाधारणं पञ्जरमस्थिमयम् (दृश्यतां कङ्काल-
चित्तद्वयं तृतीयाध्याये) । निर्मीयते च तत् पश्चिमतः पृष्ठवंशेन, पार्श्वयोः
पर्शुकाभिः, पुरश्चोरःफलकेनोपपर्शुकासहितेन । तच्चोपरिष्ठादसंवृतमधस्ता-
न्महाप्राचीराख्यपेश्या संवृतं पार्श्वयोरायतच्च क्रमादधोऽधः । धार्यते च तेन
तथासंवृतेन, फुस्फुसद्वयं श्वासपथसहितं, हृदयं स्थूलमहासिराधमन्यादिसहितं
मध्यपथश्च । तद्विवरणं यथास्थानम् वक्ष्यामः ।

इति द्वितीयो मध्यकायास्थिविज्ञानीयः परिच्छेदः ।

(चतुर्थाध्याये)

अथ तृतीयः शिरोऽस्थिविज्ञानीयः परिच्छेदः ।

इह खलु षडङ्गं^२ऽस्मिन् शरीरे सर्वेन्द्रियज्ञानप्राणायतनमुत्तमाङ्गं शिरस्ताव
चाष्टाविंशतिरस्यामित्युक्तपूर्वम् । तच्च संहितमधस्तात् पृष्ठवंशेन धारणदण्ड-
भूतेन ।

शिरोऽस्थीनि चाष्टौ शिरःसम्पुटनिम्नापकानि चतुर्दश च मुखमण्डलस्थानीति
द्वाविंशतिरत्र व्याख्येया ।

अथ शिरःसम्पुटास्थीनि ।

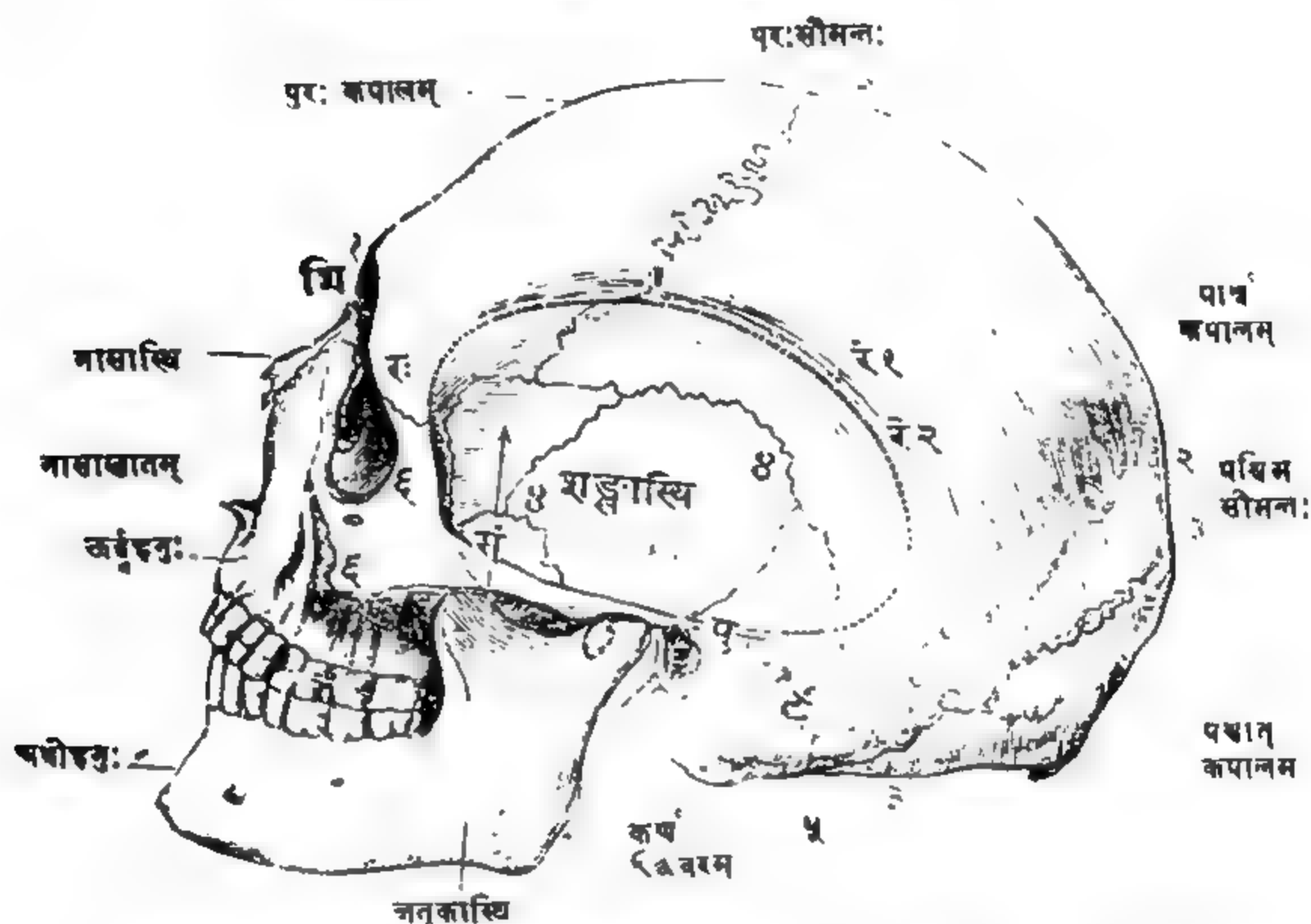
शिरःसम्पुटं^१ नाम साङ्गापाङ्गमस्तिष्काधारभूतमस्थिसम्पुटमलावर्धसदृशा-
कारम् । तस्य चाधःसोमाद्योतकं चक्रमीदृशम्—(२७य चित्रे स्पष्टम्)

भ्रुवो चेतु कर्णमूलाभ्यां पश्चात् केशान्तसंगते ।

तदासौ सूच्यते सोमा शिरःसम्पुटनिम्नगा ॥

[२७श चित्रम्--करोटिः]

(तत्र शिरःसम्पुटविभागः पृथग्वर्णोद्वर्णितः)

२७३ चित्र व्याख्या—१, १, पुरःकपालम् । २, २, पार्श्वकपालम् । ३, ३, पश्चात्कपालम् ।
४, ४, शङ्खाक्षि (युष्माङ्गाः सीमाद्योतनार्याः) । ५, तस्यैव गोस्तनांशः । ६, ६, गण्डास्थि । ७, १, शङ्ख-
तोरणिका उत्तरा (रेखा) । ७, २, शङ्खतोरणिका अधरा । मध्ये शङ्खच्छदपेक्षाः प्रभवः ।

शिरःसम्पुटनिर्मापकानि चाष्टावस्थीनि यथा—पुरःकपालं पश्चात्कपालं
पार्श्वकपाले द्वे चेति चत्वारि शिरःकपालानि ; द्वे शङ्खास्थिनी कर्णमूलसंसृक्ते ;
जतूका भर्भरकं चेति द्वे शिरःसम्पुटभूमिभूते— इति । तत्र षडादिमानि स्फुरं
बहिर्दृश्यानि, जतूकादिद्वयं तु नासाकण्ठादिच्छुदिभूतं निगूढशरीरम् ।

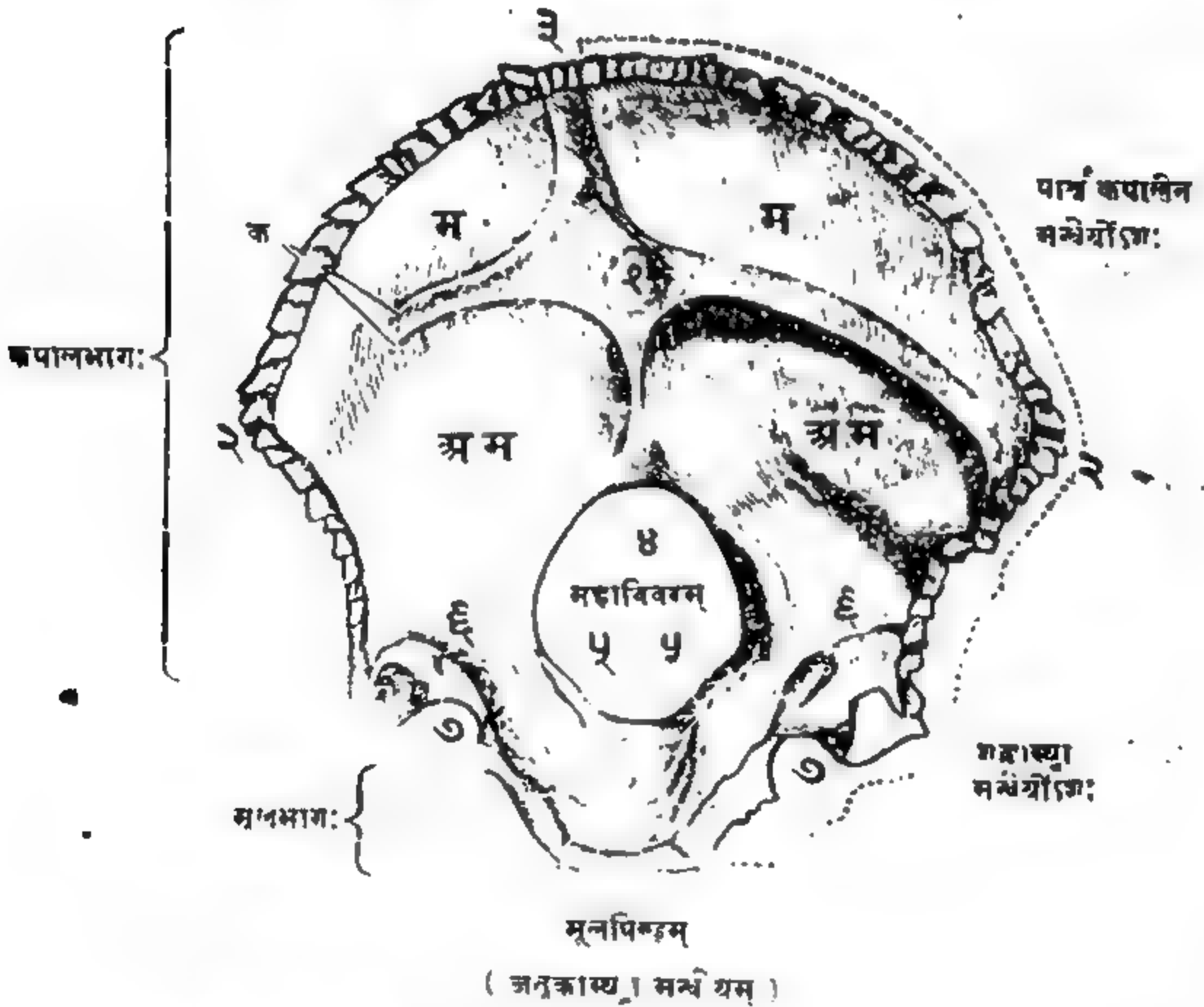
समग्रकरोटिदृश्या विशेषास्तु इहैव शेषतो वक्ष्यन्ते ।

अथ पश्चात्कपालम् ।

चतुर्थं तावदिह शिरःकपालेषु पश्चिमकपालं मादौ वर्णनीयम्, तच्च मूल-
बन्धनं शिरसः पृष्ठवंशचूडासंहितमिति ।

तस्य च द्वौ भागौ, कपालभागो मूलभागश्चेति । तत्र कपालभागः सर्व-
फणायत ऊर्ध्वस्थः । मूलभागः सर्पग्रीवासदृशः अधःस्थः । संयोगे चानयो-
र्महाविवरं वृत्तप्रायं सशीर्षकसुषुम्नानिर्गमाय । (२८श-२९श चित्रयोः सष्टम्)

[२८श चित्रम्—पश्चात्कपालं (पुरस्तलम्)]

२८श चित्र व्याख्या—१, महावर्धः । २, २, पार्श्वकोणी । २—१—२ पार्श्विकाया शिरः-
परिखा । ३, परोधागाया मध्यविन्दुः । ३—१—४ दीर्घिकाया शिरःपरिखा । ५, ५, कणायकण-
कायसंयोगाय । ६, ६, मयाप्रसङ्गके । ७, ७, मयावतने । क, कलामयोगकचक रेखाद्वयम् ।

भागद्वयोपलक्षितस्य च पश्चिमकपालस्य स्फुटं तलद्वयं, पुरस्तलं पृष्ठतल-
श्चेति । तत्र -

पुरस्तलं शिरःसम्पुटाभ्यन्तरस्थम् । (२८श चित्रम्)

(१) तत्र कपालभागस्य, कोरोदरं तत्राधीयते मस्तिष्कपार्श्वः चतुर्मस्ति-
ष्कश्च (२८श चित्रे म-म, म-म-म) । गभीरश्च तत्र सिरापरिखाचतुष्टयं
स्वस्तिकाकारं, स्वस्तिकमध्ये च तत्केन्द्रभूतः प्रदेशो महावर्त्तो नाम (तत्रैव
१) । सिरापरिखातटेषु च संयुज्यन्ते मस्तिष्कावरण्याख्यकलागाः खण्डविशेषाः
(यथा तत्रैव क) ।

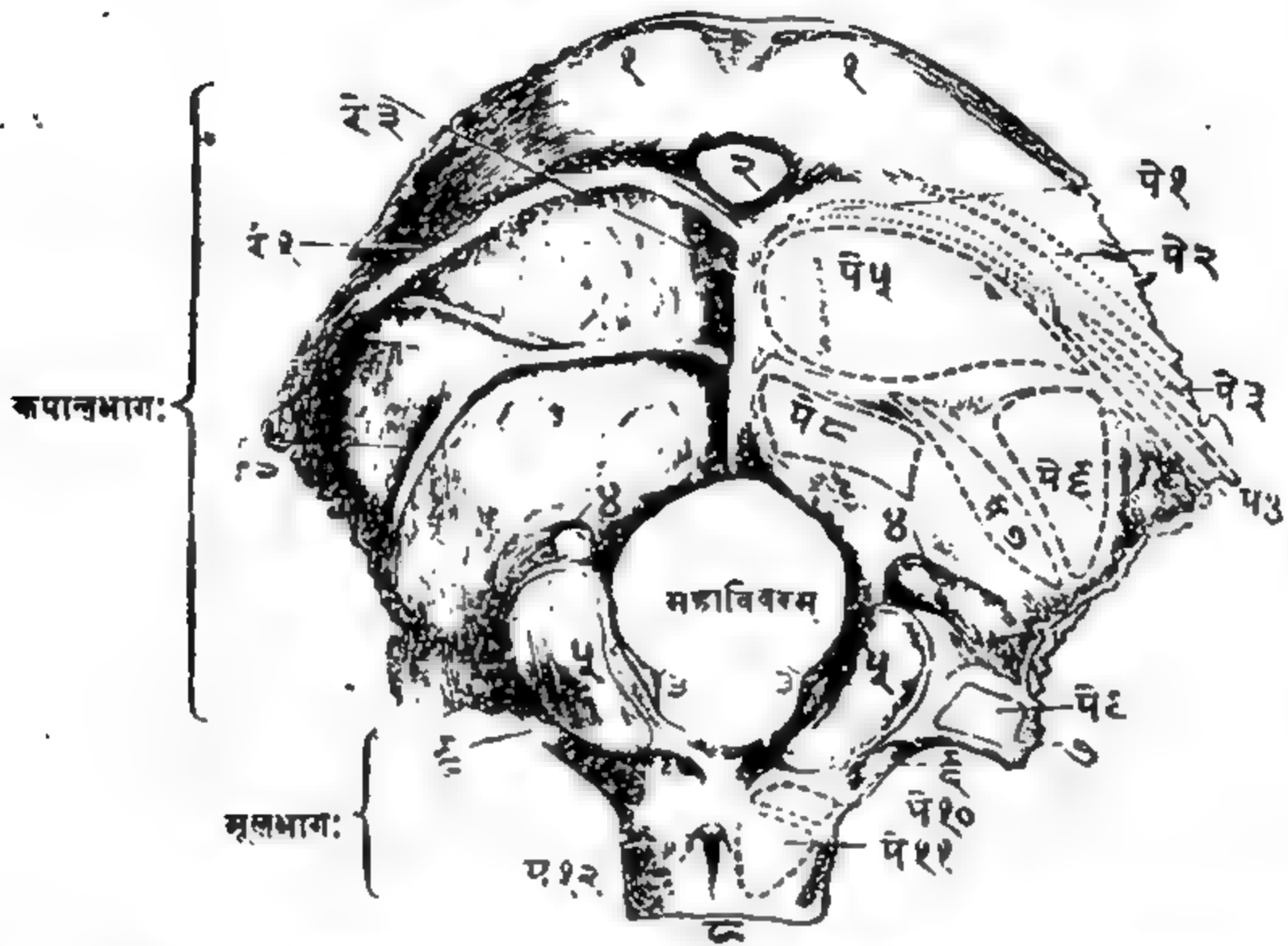
(२) मूलभागस्य तु (२८श चित्रम्) पुरस्तलमीषत्खातप्रायम्,—तत्राधीयते
सुषुम्णाशीर्षिकम् । कपालमूलभागयोश्च संयोगस्थले उभयतः अर्धचन्द्राकारे
खाते मन्याखाते नाम, (तत्रैव ७, ७) ते मन्याख्यखूलसिराधारणाय ।
तदुपकण्ठस्थे च प्रवर्धनके मन्याप्रवर्धनके नाम (२८श चित्रे ६, ६) ।

(३) धारा च कपालभागस्यातिदन्तुरा (२८श चित्रे स्फुटं दृश्या) :
तस्यामुभयतो मध्यवर्त्तिनौ कोणौ पार्श्वकोणौ नाम (तत्रैव २, २) ।
तयोरुर्ध्वतनौ धारार्धः पार्श्वकपालयोः पश्चिमधाराभ्यां सम्भेद्यः तयोरधस्तनौ
तु धारांगौ उभयतः शङ्कास्थिभ्याम् सम्भेद्यौ, मध्ये च तयोर्मूलपिण्डं जतुकास्थि-
संयोगि ।

पृष्ठतलं पुनः पश्चिमकपालस्य गिरःसम्पुटबहिःस्थम् । तत्र

१ Two Longitudinal and Two Lateral Sinuses. २ Torcular Herophili. ३ Fals
Cerebri and Tentorium Cerebelli. ४ मूलभागः—Basilar Portion. ५ सुषुम्णाशीर्षिकम् =
Medulla Oblongata. ६ Jugular Fossae. ७ Jugular Veins. ८ Jugular Processes.
९ Lateral Angles.

[२८३ चित्रम्—पश्चिमकपालं (पृष्ठतलम्)] ।

२८३ चित्र व्याख्या—१. १. पृष्ठतलस्य न्यूनमसृक्को भागः शिरस्कदाख्यपेश्या संवृतः । २, पश्चिमाब्जदम् । ३, ३, कलायकद्वयं चायमंशयोगि । ४, ४, मूलकोटिपश्चिमगं रन्ध्रद्वयम् । ५, ५, मूलकोटिद्वयम् । ६, ६, तत्पुगेगं रन्ध्रद्वयम् । ७, ७, मन्थाप्रवर्धनके । ८ मूलपिण्डम् । ९, ९, उत्तरतोरणिका । १०, १०, अधरतोरणिका । ११, ११, पश्चिमालिका । पेशीनिवेशान्—पे १, पृष्ठप्रस्कदा । पे २, शिरस्कदा । पे ३, उरःकर्णमूलिका । पे ४, शिरोयीवविवर्तनी । पे ५, शिरोयीवप्रक्षिका । पे ६, उत्तरतिरथीना । पे ७, पे, ८, शिरःपृष्ठदण्डिका गर्ज्वा, लघ्वी च । पे ९, मैव पार्श्वगा । पे १०, पे ११ शिरःपृष्ठदण्डिका लघ्वी गर्ज्वा च । पे १२, उत्तरा कण्ठमंकोचनी ।

(१) कपालभागस्य पृष्ठतलं कूर्मपृष्ठाकारं, उपरिष्ठात् (२८३ चित्रे १, १) शिरस्कदाख्यपेशीसंवृतम् । तस्य मध्यत उत्सेधः पश्चिमाब्जदं नाम (तत्रैव २), तदानुपूर्व्या चाधोलम्बिनी समुस्रता रेखा (तत्रैव ३) पश्चिमालिका नाम, तयोः संयुज्यते ग्रीवाधराख्या स्नायुरज्जुः । उभयतश्च पश्चिमालिकाम् द्वे द्वे तोरणाकारे रेखे (तत्रैव ९, १०) ; तत्र ऊर्ध्वतन्वी उत्तरतोरणिके नाम, अधस्तन्वी तु अधरतोरणिके नाम ।

१ Ext. Occipital Protuberance. २ Ext. Occipital Crest. ३ Ligamentum Nuchae.
४ Superior Curved lines. ५ Inferior Curved lines.

(२) मूलभागस्य पृष्ठतलमुभयतः शिर्षोर्बोजाकारं उत्सर्धो मूलकोटि' संघी, (तत्रैव ५, ५) तयोश्चूडावलयाख्यकर्णकाया उपरिस्थिताभ्यां स्थालकाभ्यां सन्धिः । तत् पार्श्वयोश्च कलायैके मध्यरज्जुकाख्यस्रायुसंयोगाय (तत्रैव ३, ३) । तदुपरिष्ठाच्च द्वौ द्वौ रन्ध्रमार्गौ" मूलकोट्याः पुरःपश्चादवस्थितौ (तत्रैव ६, ६ ; ४, ४) नाडीप्रवेशाय ।

एवञ्च पश्चिमकपालस्य सन्धानम् षड्भिरस्थिभिः परिचिंत्यम् । तद्यथा—
जर्जुतनाहं पार्श्वकपालाभ्यां, अधस्तनेऽर्धं पार्श्वयोः शङ्कास्थिभ्यां, मूलाग्रे तु
जतूकास्यां, मूलकोट्याश्च चूडावलयेति । सन्धानस्मारकः श्लोकस्तु—

जतूक-चूडावलया-शङ्कपार्श्व कपालकैः ।

पश्चिमस्य कपालस्य सन्धानं षड्भिरौरितम् ॥

पश्यच्च पश्चिमकपालपृष्ठतले संयुज्यन्ते द्वादश युग्माः । तद्यथा—उत्तर-
तोरणिकोपकण्ठे तिस्रः—शिरश्छेदा पृष्ठप्रच्छेदा उरःकर्णमूलिकौ चेति ; तोर-
णिकयोरन्तराले तिस्रः शिरोऽग्रौवपृष्ठिका, उत्तरतिरश्चीना, शिरोऽग्रौवविवर्त्तनी
चेति ; अधरतोरणिकाधस्तिस्रः—शिरःपृष्ठदण्डिका लघ्वी, गुर्वी, पार्श्वगा
चेति ; मूलभागे च तिस्रः—शिरःपूर्वदण्डिका लघ्वी गुर्वी च, उत्तरा कण्ठ-
सङ्कोचनी चेति । (तत्संस्थानानि २८ चित्रे द्रष्टव्यानि) ।

अथ पार्श्वकपालास्थिनी ।

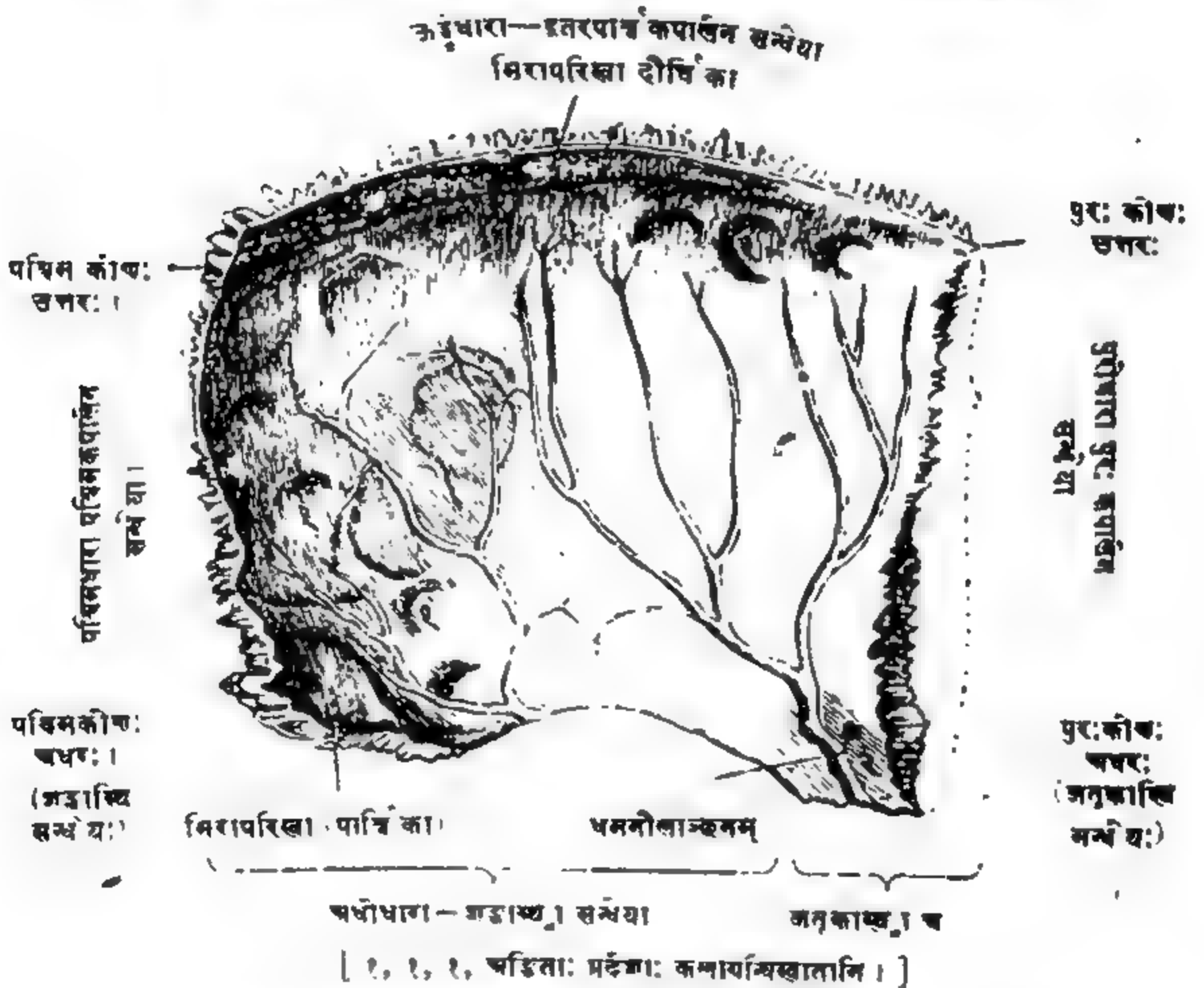
पार्श्वकपाले" नाम शिरःपार्श्वयोः कपालास्थिनी चतुरस्रं पुरःपश्चिम-
कपालयोर्मध्यस्थे । ताभ्यां मध्यरेखासंहिताभ्यां निर्मायते शिरःसम्पुटस्य हृदिः
पार्श्वौ च ।

१ Occipital Condyles. २ Tubercles. ३ Check Ligaments ४ Anterior & Posterior Condylloid Foramina. ५ Occipito-frontalis. ६ Trapezius. ७ Sternomastoid. ८ Complexus. ९ Obliquus Superior. १० Splenius Capitis. ११ Rectus Capitis Posticus—minor & major and Rectus Capitis Lateralis. १२ Rectus Capitis Anticus—minor and major. १३ Superior Constrictor of Pharynx १४ Parietal Bones.

एकैकस्य च पार्श्वकपालस्य द्वे तले बहिस्तलमन्तस्तलमिति । ततस्तत्र धारासत्वारस्य कोणाः ।

तत्र बहिस्तलं कूर्मपृष्ठमायं (२७श चित्रम्), तत्र च पिच्छाकार उत्सेधः पार्श्वकुम्भास्यः । द्वे च धनुर्वक्त्रे रेखे शङ्खतोरणिका उत्तरे चक्षुरा चेति नामतः । तत्र अधरायाः शङ्खतोरणिकायाः क्रोडदेशः शङ्खदोषस्यपेक्षाः प्रभवः ।

[३०श चित्रं — पार्श्वकपालम् (आन्तरतलम्)] ।

अन्तस्तलं कोराटरमुखावचस्य । तत्र स्फुटानि मस्तिष्ककलापोषणा मध्यमधमन्याः प्रतानलाञ्छनानि खातानि चेतस्ततः कलापनिनिवेशाय (३०श चित्र, १) ।

१ Partial Eminences. २ Superior and Inferior Temporal Ridges. ३ Temporal muscle. ४ Middle Meningeal Artery. ५ Pacchionian Bodies.

धाराः पुनः पार्श्वकपालस्य चतस्रो दन्तुरायाः, क्रमादुद्धतनी, अधस्तनी, पुरोगा, पश्चिमगा चेति । तत्र ऊर्ध्वतनी इतरङ्ग पार्श्वकपालेन सन्धेया, अधस्तनी शङ्खास्थ्या जतूकास्थ्या च, पुरोगा पुरःकपालेन, पश्चिमगा पश्चिमकपालेन ।

कोणाद्यत्वारः पुरःकोणद्वयमूर्द्धाधस्तनं क्रमादुत्तराधरमंजं, पश्चिमकोणद्वयञ्च तथेति । तत्र पुरःपश्चिमा कोणावुद्धतनी आजन्मना वर्षं यावत् कलामयी स्तः, ततश्च दृश्यम् स्तनमध्यशिरोः कामलं तावद्वयं शिरसि पुरः पश्चादवस्थितम् । अधरस्तु पुरःकोणो धमनावाताङ्कितो जतूकास्थ्या च सन्धिमान् । अधरश्च पश्चिमकोणः पार्श्विकाख्यसिरापरिखयाङ्कितः, सन्धिमांश्च शङ्खास्थ्या ।

सन्धानञ्चैवमेकैकस्य पार्श्वकपालस्य अस्थिरश्चक्रेन द्रष्टव्यम् तत्संग्रहार्थं चायं श्लोकः—

पुरःपश्चात्कपालाभ्यां शङ्खास्थ्या च जतूकया ।

सन्धिः पार्श्वकपालस्य स्वनाम्ना चेति पञ्चभिः ॥

अथ पुरःकपालम् ।

पुरःकपालम् अग्रकपालं वा नाम शिरःसम्पटपुरोभागनिर्मापकं कपालास्थि बृहन्मुक्तागृहाकारम् । तस्य च हावंगो, ललाटभागो नैत्रच्छदिभागश्चेति । तत्र—

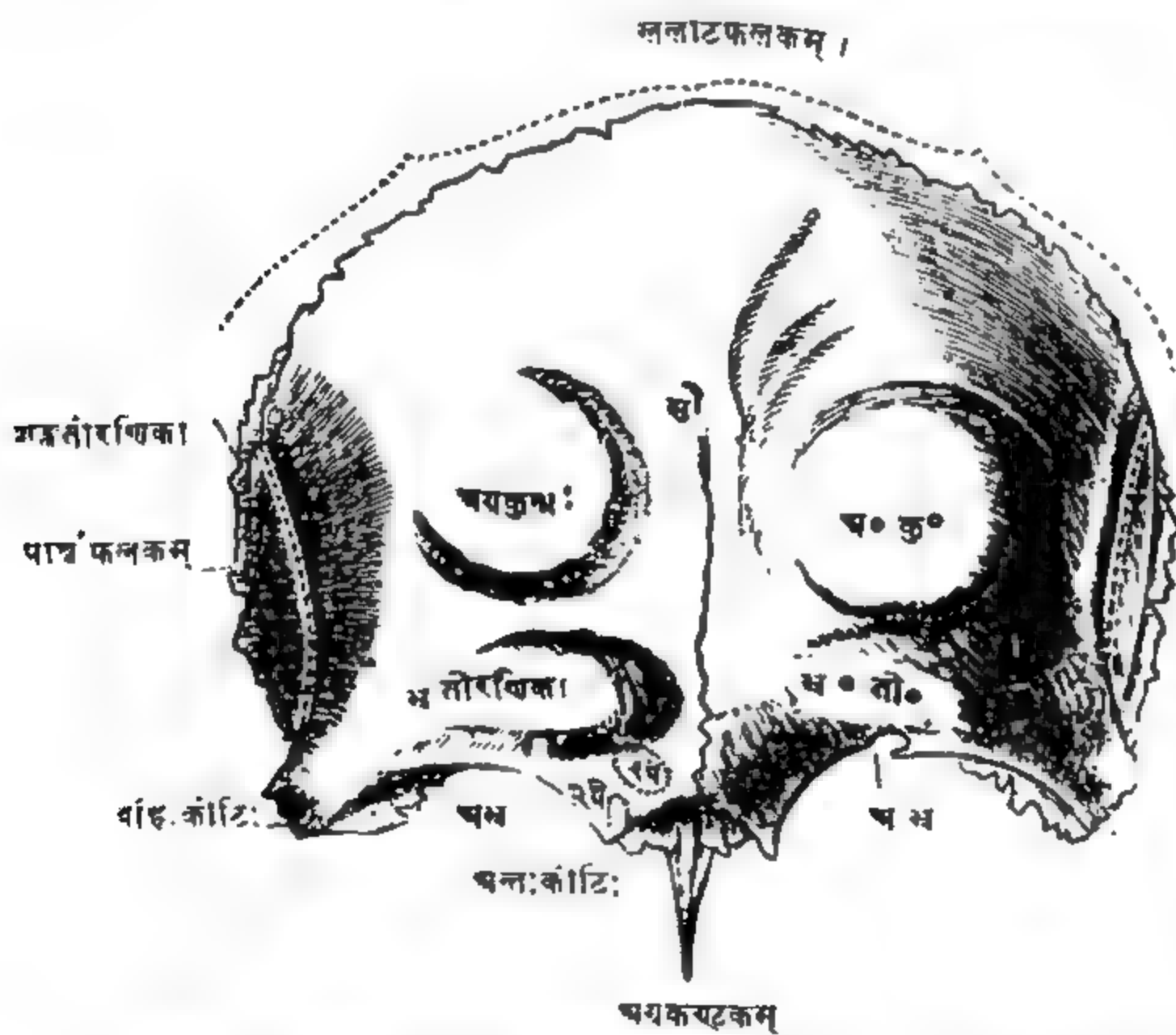
(१) **ललाटभागस्त्रिभिः** फलकैर्निर्मितः,—मध्ये ललाटफलकेन पार्श्वयोश्च पार्श्वफलकाभ्यामिति । तेषु—

ललाटफलकं बहिस्तले कूर्मपृष्ठाकारम् । उभयतश्च तत्रोत्तरो कूर्मपृष्ठाकारो अग्रकुम्भौ नाम (३१ चित्रे अ० कु०), मध्याविनामत्युन्नतावल्गुमेधसान्तु स्तोकोन्नतौ । तयोर्मध्ये नासामूलगं स्थानं “कूर्चकं” म्रूमध्यं वा नाम, तत्र स्थपन्याख्यं मर्मोति प्राञ्चः । तदानुपूर्व्या चोर्ध्वगता किञ्चिन्मात्रदृश्या रेखा पुरःकपालार्द्धयोरान्तरावस्थितयाः संयोगसूचिका, सयं गूढसीमन्तिक नाम

१ Anterior and Posterior Fontanelles. २ स्वनाम्ना इतरपार्श्वकपालेन । ३ Frontal Bone. ४ Frontal Portion. ५ Frontal Plate. ६ Frontal Eminences ७ Glabella. “कूर्चमस्त्री अ बोर्मध्य” नित्यमरः । ८ Metopic Suture. ओर्ध्व पुर कपालं तु नै । इत्या ।

(तत्रैव सी) । उभयतयात्र भ्रुवोरनुक्रमेण तोरणकारावुत्सेधौ भ्रुतोरणिकाख्यौ । तयोरेकैकस्या द्वे कोट्यौ बाह्यकोटिरान्तरकोटिश्च । मध्यतश्च क्षिद्रं कोटरं वा सूक्ष्मम् अधिभ्रुवं नाम (३१श चित्रे अ० भ्रु०) । तत्र बाह्यकोटिर-पाङ्गदेशस्था गण्डास्थिसन्धायिनी, आन्तरकोटिर्नासामूलस्था नासास्थि-सन्धायिनी । क्षिद्रं पुनरधिभ्रुवाख्यं तदाख्यसिराधमनीनाङ्गीनां निर्गमाय । भ्रुतोरणिकयोश्च पश्चादस्यन्तर्निगूढानि कोटराणि ललाटकोटराणि नाम, तेषां नासागुहाभ्यामनुवन्धः ।

[३१श चित्रं—पुरःकपालम् (बहिस्तलम्)] ।

अन्तस्तलं पुनर्ललाटफलकस्य (३२श चित्रम्) कोरोदरमुपलक्षितश्च यतस्तता ग्रन्थिर्वातैर्धमनीप्रतानाङ्गैश्च । मध्ये चास्य सिरापरिखा, तस्यास्तटयोः संयुज्यतं मस्तिष्कच्छदिकाख्यकलाया दात्रिकौख्यो मध्यभागः ।

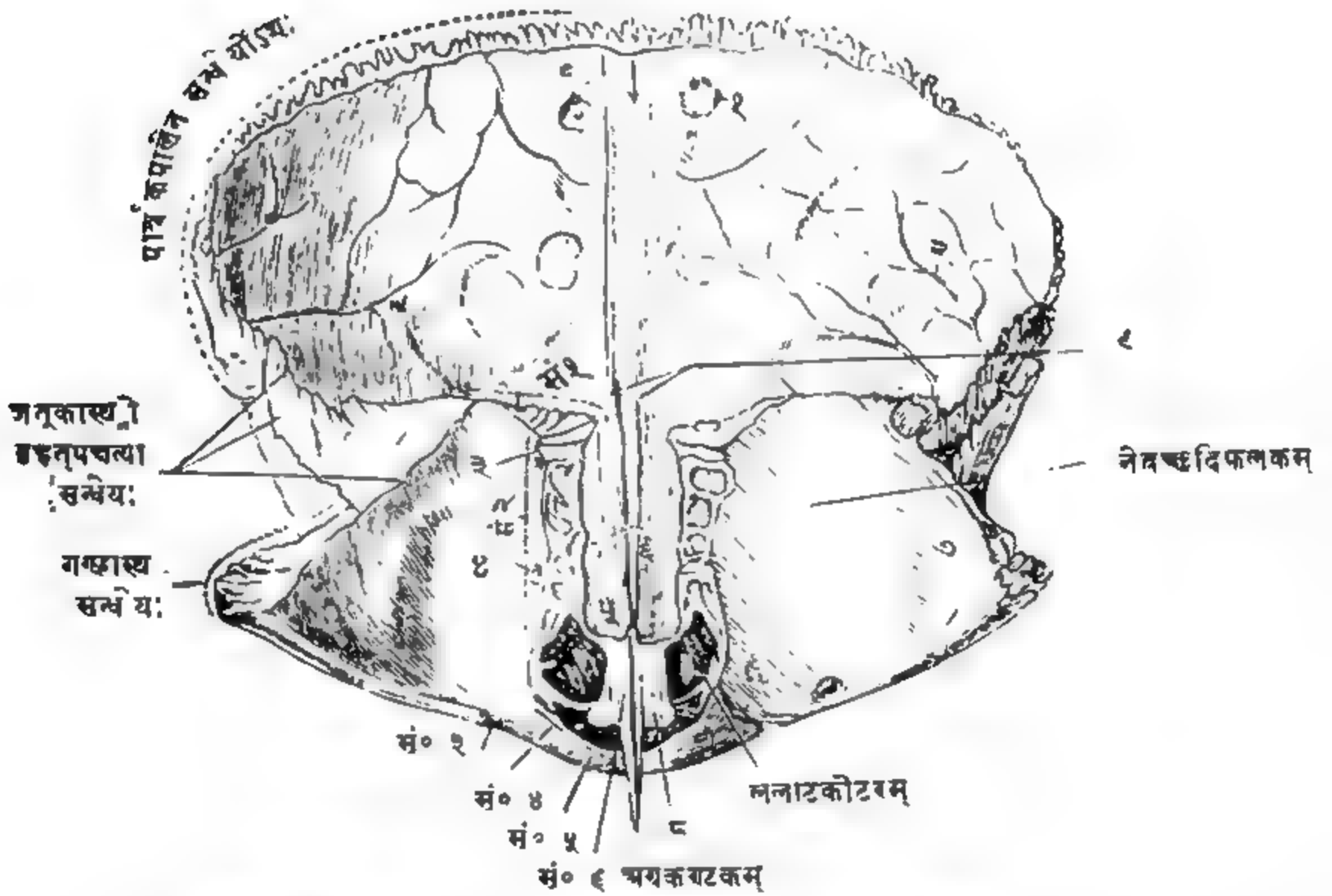
१ Superciliary ridges. २ External Angular Process. ३ Internal Angular Process. ४ Supra-orbital Foramen. ५ Supra-orbital Vein, Artery and Nerve. ६ Depressions for Pacchionian bodies. ७ Markings of Anterior Meningeal Artery (ramifications). ८ Falx Cerebri.

पार्श्वफलके नाम उभयतो ललाटफलकस्य ईषत्खातोदरे फलकं शङ्खच्छदाख्यपेश्योधारणाय । तयोरुर्ध्वसाम्प्रोर्धनुर्वक्त्रे रेखे शङ्खतोरणिकं नाम तयोरेव पेश्योः प्रभवभूतं ।

[३२श चित्रं—पुरःकपालम् (अन्तस्तलम्)]

(प्रदर्शनसौकर्याय उत्तानमधोमुखञ्च)

दोषिकाख्या सिरा परिखा

३२श चित्र व्याख्या—१, कलाग्रस्थितानि । २, धमनीप्रतानाङ्काः । ३, ४, अर्भर-
कोटराणि । ५, महापरिखा । ६, तस्यास्तटद्वयम् । ७, अग्रग्रन्थिखातम् । ८, नामागुहाच्छदिमिन्नापकं
च्छदिफलकम् । ९, सिरापरिखायास्तटद्वयम् । सं० १—जनुकास्थी लघुपक्षत्या सम्बन्धोऽयम् । सं० २, अर्भर-
पात्रेण । सं० ३, अग्रपौठास्थी । सं० ४, ऊर्ध्वहन्वस्थी । सं० ५, नासास्थी । सं० ६, अर्भरकस्य
मध्यफलकेन ।

(२) नेत्रच्छदिभागस्तु पुरःकपालस्य नेत्रगुहाच्छदिभूताभ्यां नेत्र-
च्छदिफलकाभ्यां, महापरिखया च तन्मध्यवर्तिन्या उपलक्षितः । तत्र—

नेत्रच्छदिफलकै^१ नाम त्रिकोणप्राये मसृणे ईषत्कोरोदरे च फलके अक्षिगोलकच्छदिभृते । एकैकस्य च फलकस्य बहिरंशे ईषटालक्ष्यं खातमशु-
ग्रान्धधारणाय ।

मध्ये चानयोः फलकयोः परिखा महापरिखा नाम । सा च तटद्वय-
संहितस्य भर्भरकास्थुश्चालनीपटलाख्येन भागेनापूरणीया । तटद्वये चास्याः
कोटराणि भर्भरास्थोऽभ्यन्तरस्थैः कोटरैरनुषङ्गाणि । पुरस्ताच्च महापरिखायाः
क्षुद्रमस्थिफलकमेकमेकैकतो नामागुहाच्छदिनिर्मापकम् । तन्मध्यतथाग्रकण्टकं,
पुरोभागे नासास्थिभ्यां पश्चिमतश्च भर्भरास्थौ मध्यफलकेन सन्धेयम् । तदुभय-
तश्च ललाटे^२कोटरद्वाराणि ।

सन्धानं पुनः पुरःकपालस्य एकैकाङ्गे^३ सप्तभिरस्थिभिर्द्रष्टव्यम् । तदयथा
- महापरिखाया बहिःसीम्नि सन्धोयते अस्थिचतुष्टयं-पुरोऽर्धे^४ नासास्थि
ऊर्ध्वहन्वस्थि अश्रुपीठास्थि च, पश्चार्धे^५ भर्भरकास्थि चेति । नेत्रच्छदिफलकस्य
पश्चिमान्तःकोणे जतुकास्थुः क्षुद्रपक्षतिः । तद्वहिःसीम्नि पश्चार्धे^६ बृहत्पक्षतिः,
पुरोऽर्धे^७ गण्डास्थि । ललाटफलकपश्चिमधारायां च पार्श्वकपालमिति (दृश्यतां
३२श चित्रव्याख्या) । तेषु जतुका भर्भरकश्चेति द्वे एकैके, अन्यानि तु
युग्मानि । एवञ्च पुरःकपालस्य द्वादशभिः सन्धिः । तत्स्मारकः श्लोकस्तु—

युग्मैर्नामाश्रुगण्डोर्ध्वहनुपार्श्वकपालकैः ।

जतुका भर्भराभ्याञ्च बृहदग्रकपालकम् ॥

पेक्ष्यथात्र निविशन्ते तिस्रो युग्माः । तदयथा-भ्रूमध्यमुभयतो
भ्रूमङ्गोच्चनो नेत्रनिर्मोलर्नो^८ च, शङ्खतोरणिकायां शङ्खच्छटा चेति ।

अथ शंखास्थिनी ।

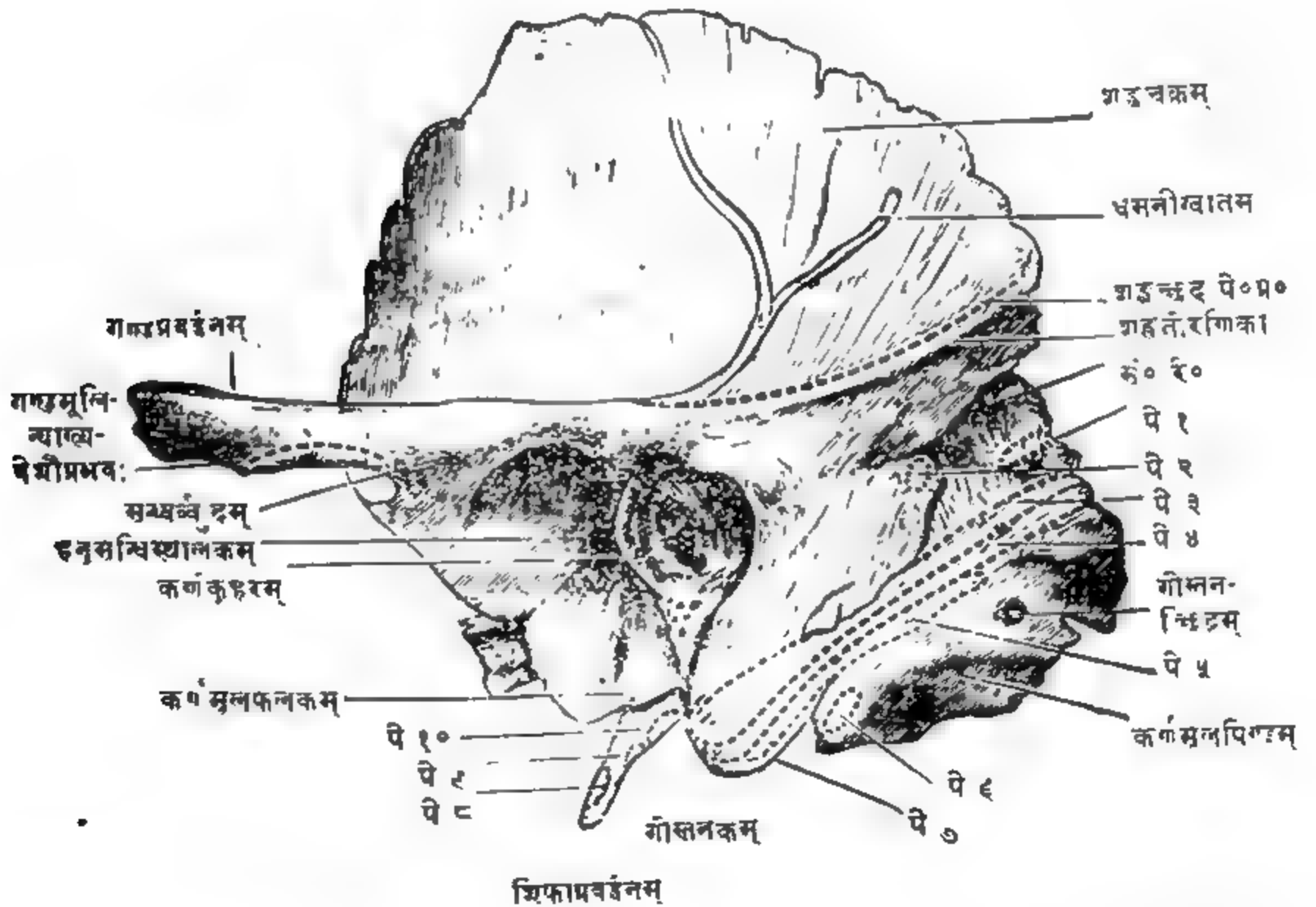
शङ्खास्थिनी^९ द्वे शङ्खपार्श्वगे पार्श्वकपालयोरधः सीमस्थे । तस्य तयो भागाः
—शङ्खचक्रं, कर्णमूलपिण्डम्, अश्मकूटश्चेति । तत्र—

(१) शङ्खचक्रं नाम (३३श चित्रम्) शङ्खदेशनिर्मापकं चक्रप्रायमस्थि-
फलकम् । तस्य बहिस्तलं मसृणं धमनोखाताङ्कितञ्च । तत्र दीर्घमग्रतोमुखं
प्रवर्द्धनकं गण्डास्थिसन्ध्यायि गण्डप्रवर्द्धनकं नाम । तस्य द्वे धारे, उत्तरा अधरा

१ Orbital Plates. २ Lachrymal Fossa. ३ Ethmoid Notch. ४ Nasal Spine.
५ Openings of Frontal Sinuses. ६ Corrugator Supercilii & Orbicularis Palpa-
brerum. ७ Temporal Bones. ८ Squamous Portion. ९ Zygomatic Process.

च । ततोत्तरधारायां संयुज्यते शङ्खावरणो कर्ला । अधरधारायाः पुनरधस्तात् पुरोभागे अर्चुदं हनुसन्धिपुरःस्थं सन्ध्यर्चुदं नाम । तत्पश्चात् हनुसन्धिस्थालकं हनुमुण्डधारणाय ततश्च कर्णकुह्वरं कर्णस्त्रोतसो बहिर्द्वारभूतम् । कर्णकुह्वरपरिधौ च कर्णशकुलानिर्मापकाणां तरुणास्थ्यां संयोगः । मध्ये च स्थालककुह्वरयोः स्त्रिकोणमस्थिफलकं कर्णमूलफलकं नाम, तत् कर्णमूलिकाख्यस्य लालाग्रन्येरधिष्ठानभूतम् । गण्डप्रवर्धनश्च पश्चादधरया शङ्खतोरणिकाख्यया समुन्नतरखया सानुबन्धं, तस्याद्याधस्तात् रेखा शङ्खकर्णमूलपिण्डयोः संयोगाङ्गरूपा (३३श चित्रे सं० १०) ।

[३३श चित्रम्—शङ्खास्थि (बहिस्तलम्) ।]

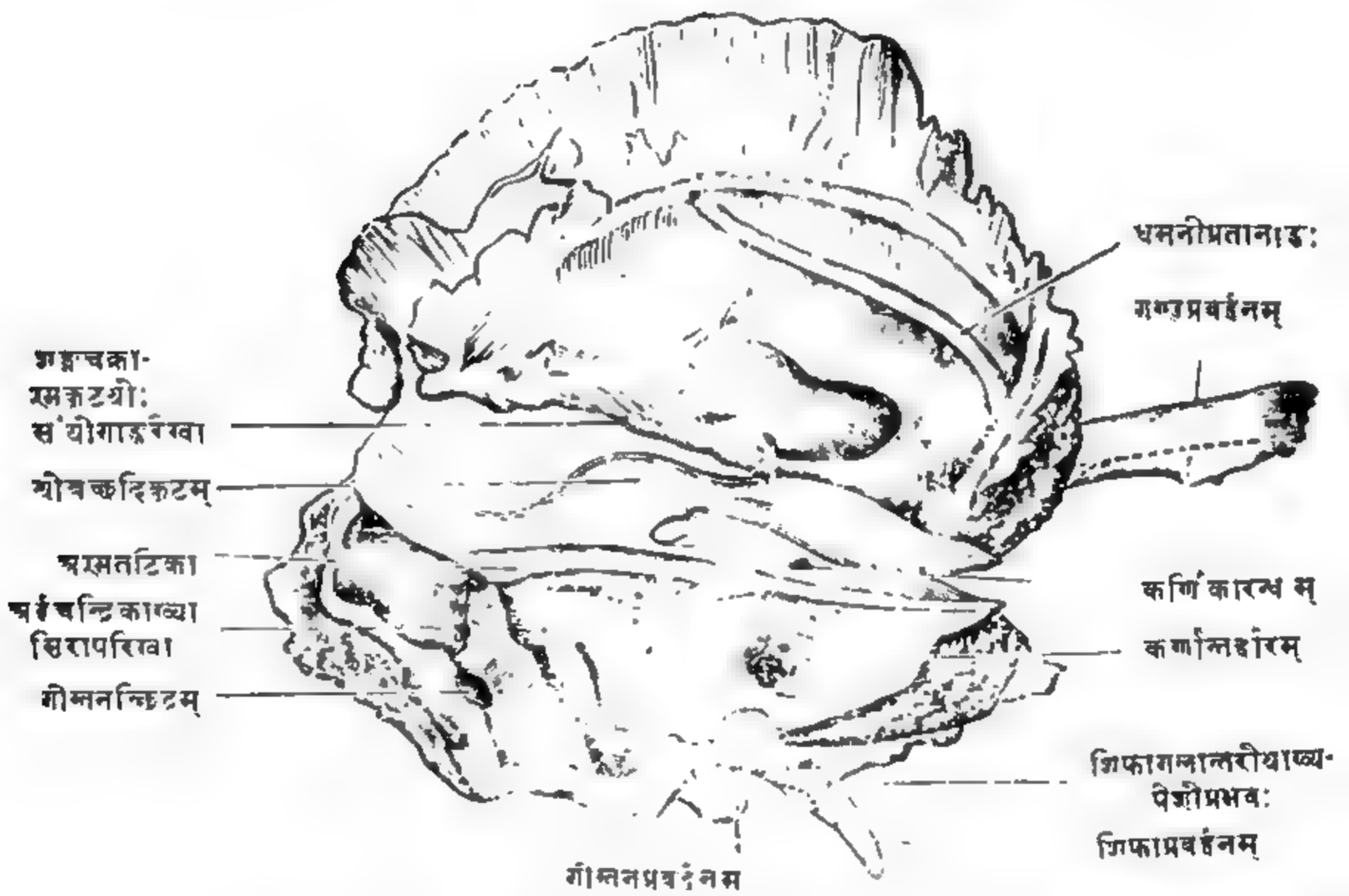

अन्तस्तलन्तु शङ्खचक्रस्य मस्तिष्कमध्यपिण्डधारणाय किञ्चित्खातोदरं धमनीखाताङ्गं प्रतनुधारश्च मीनशल्कवत् (३४श चित्रम्) ।

१ Temporal Fascia. २ Articular Tubercle. ३ Glenoid Fossa ४ Ext. Auditory Meatus. ५ Tympanic Plate. ६ Parotid Gland. ७ Temporal Ridge

(२) कर्णमूलपिण्ड^१ नाम कर्णमूलस्थमस्थिपिण्डं गोस्तनैकाख्येन प्रवर्धनकेनोपलक्षितम् । प्रवर्धनकच्चेदमधोमुखम् अन्तःशुधिरश्च, कोटरौणि च तदन्तःस्थानि कर्णान्तरीयस्रोतसा सानुबन्धानि । अन्तस्तले चास्य अर्धचन्द्रिका नाम सिरापरिखा पार्श्विकाख्यसिरापरिखया सानुबन्धा, छिद्रश्च गोस्तनच्छिद्रं नाम सिरापरिखाप्रवेशिसिराधारणाय ।

[३४श चित्रम्—शङ्खास्थि (अन्तस्तलम्) ।]

(३) अश्मकूटं नाम पाषाणवदतिघनमङ्गातं कूटवच्चतुर्धरमस्थिपिण्डं शिरःसम्पुटभूमेर्मध्यभागे तिथ्यक्प्रविष्टम् । तस्य चोर्ध्वदेशः शैलसानुमदृशः शिरःसम्पुटभूमिनिर्मापकः सन्तिष्कधारणाय ; अधोदेशः कर्णपीठ-कण्ठच्छदि-निर्मापकः । निगूढानि चाश्मकूटाभ्यन्तरतस्तोणि कर्णास्थीनि सूक्ष्मानि श्रुति-यन्त्रञ्च ।

अथैतानि अश्मकूटे विशेषतो लक्षणौयानि - (३४श चित्रम्)

(क) शङ्खचक्राश्मकूटयोः संयोगाङ्गरेखा जर्ध्वसीमस्था । तदुपकरणे च कूटाय-

१ Mastoid Portion. २ Mastoid Process. ३ Mastoid cells. ४ Sigmoid Groove. ५ Mastoid Foramen. ६ Petrous Portion. ७ Petro-Squamous Suture. ∴

भागसन्निवो रन्ध्रमार्गद्वयं, तत्रोर्द्धगतनो मार्गः पटहोत्तंसिन्याख्यपेश्याः प्रवेशाय,
अधस्तनस्तु श्रुतिमध्यस्तोतसा मङ्गतः पटहपूरणिकौख्यनाडिकाया द्वारभूतः ।

(ख) श्रोत्रच्छदिकूटं नाम उत्सेधः श्रोत्रपथस्यच्छदिभूतः । तत्पश्चिमतश्च
समुन्नता रेखा अश्मतटिका नाम ।

(ग) कर्णान्तर्द्वारं श्रुतिवक्त्राख्यनाडीद्वयप्रवेशाय ।

(घ) कर्णिकारन्ध्रं कर्णभूमिगामिसूक्ष्मनाडी-धमन्योः रन्ध्रपथप्रवेशाय ।

(ङ) शिफाप्रवर्द्धनकं शिफाकारमधोमुखं पेशीस्त्रायुसंयोगप्रयोजनम् । मूले
चास्य च्छिद्रं शिफागोस्तनान्तरीयं नाम, तद् वक्त्रनाड्या बहिर्निर्गमाय ।

(च) मातृकासुरङ्गा—मातृकाख्यधमन्या धारणाय रन्ध्रमार्गरूपा । सेयमश्म-
कूटस्याग्रभागतो दृष्टैकद्वारा कूटान्तर्निगूढा, अधोधारायाञ्च दृष्टान्यद्वारा ।

सन्धानं पुनरेकैकस्य शङ्खास्थिः पञ्चभिरस्थिभिः परिज्ञेयम् । तद्यथा—
गण्डप्रवर्द्धनाग्रे गण्डास्थ्या । शङ्खचक्रधारायामागण्डप्रवर्द्धनं पार्श्वकपालेन । तत्रैव
गण्डप्रवर्द्धनाधस्तादश्मकूटाग्रं यावत् पश्चिमकपालेन । अश्मकूटाग्रादागण्ड-
प्रवर्द्धनकोपकण्ठं जतूकास्थ्या । हनुसन्धिस्थालके चाधोहन्वस्थिमुखेनेति ।

पार्श्वपश्चात्कपालाभ्यां गण्डास्थ्या च जतूकया ।

वर्द्धं, स्पृष्टमधोहन्वा, शङ्खं स्यात् पञ्चसन्धिकम् ॥

पेश्यथात्र संयुज्यन्ते एकैकस्मिन् शङ्खास्थि पञ्चदश । तद्यथा—शङ्खचक्र-
बहिस्तले शंखच्छर्दी । गण्डप्रवर्द्धने गण्डमूलिनी^१ । कर्णमूलपिण्डस्य बहिस्तले
ललाटसङ्घो^२ चनी, उरःकर्णमूलि^३ का शिरोग्रीव^४ विवर्त्तनी, पृष्ठदण्डिका^५ शिरो-
युजा, द्विगुम्फिका^६ कर्णपृष्ठि^७ का चेति षट् । शिफाप्रवर्द्धनके शिफागलैन्तरीया,
शिफाकरिण्डिका^८ शिफारसनिर्काचेति तिस्रः । अश्मकूटभागे तालूत्तोलनी^९
पटहोत्तंसनी^{१०}, तालूत्तंसनी^{११}, कर्णान्तरिका^{१२} चेति चतस्रः । इति साकल्येन
पञ्चदश (तेषां संयोगस्थानानि यथासम्भवं चित्रेष्वङ्कितानि) ।

१ Tensor Tympani. २ Eustachian tube. ३ Eminentia Arcuata. ४ Internal
Auditory Meatus. ५ Hiatus Canalis Facialis. ६ Styloid Process. ७ Stylo-mastoid
Foramen. ८ Carotid Canal. ९ Temporal. १० Masseter. ११ Occipito-frontalis.
१२ Sterno-mastoid. १३ Splenius Capitis १४ Longissimus Capitis (or Trache-
lo-mastoid). १५ Digastric. १६ Retrahens Auren. १७ Stylo-pharyngeus.
१८ Stylo-hyoid. १९ Stylo-glossus, २० Levator Palati. २१ Tensor Tympani.
२२ Tensor Palati. २३ Stapedius.

अथ जतूकास्थि ।

जतूकास्थि नाम शिरःसम्पुटमध्यभूमिनिर्मापकं जतूकाकारमस्थिखण्डं सकलशिरःकपालकेन्द्रकीलभूतम् (३५ श चित्रम्) । तस्य चत्वारो भागाः—मध्ये जतूकाशरीरम्, पार्श्वयोर्ध्वं हृत्पक्षतिद्वयं लघुपक्षतिद्वयञ्च अधस्ताच्चरणद्वयञ्चति । तत्र—

(१) जतूकाशरीरं नाम मध्यस्थं पिण्डमुच्चावचं शून्यगर्भञ्च । गर्भस्थानि चास्य कोटराणि जातूककोटराणि नाम भर्भरास्थिकोटरैः सानुवन्धानि ।

अथास्य चत्वारि तलानि द्रष्टव्यानि—पुरस्तलं, पश्चिमतलम्, ऊर्ध्वतलम्, अधस्तलञ्चेति । तत्र—

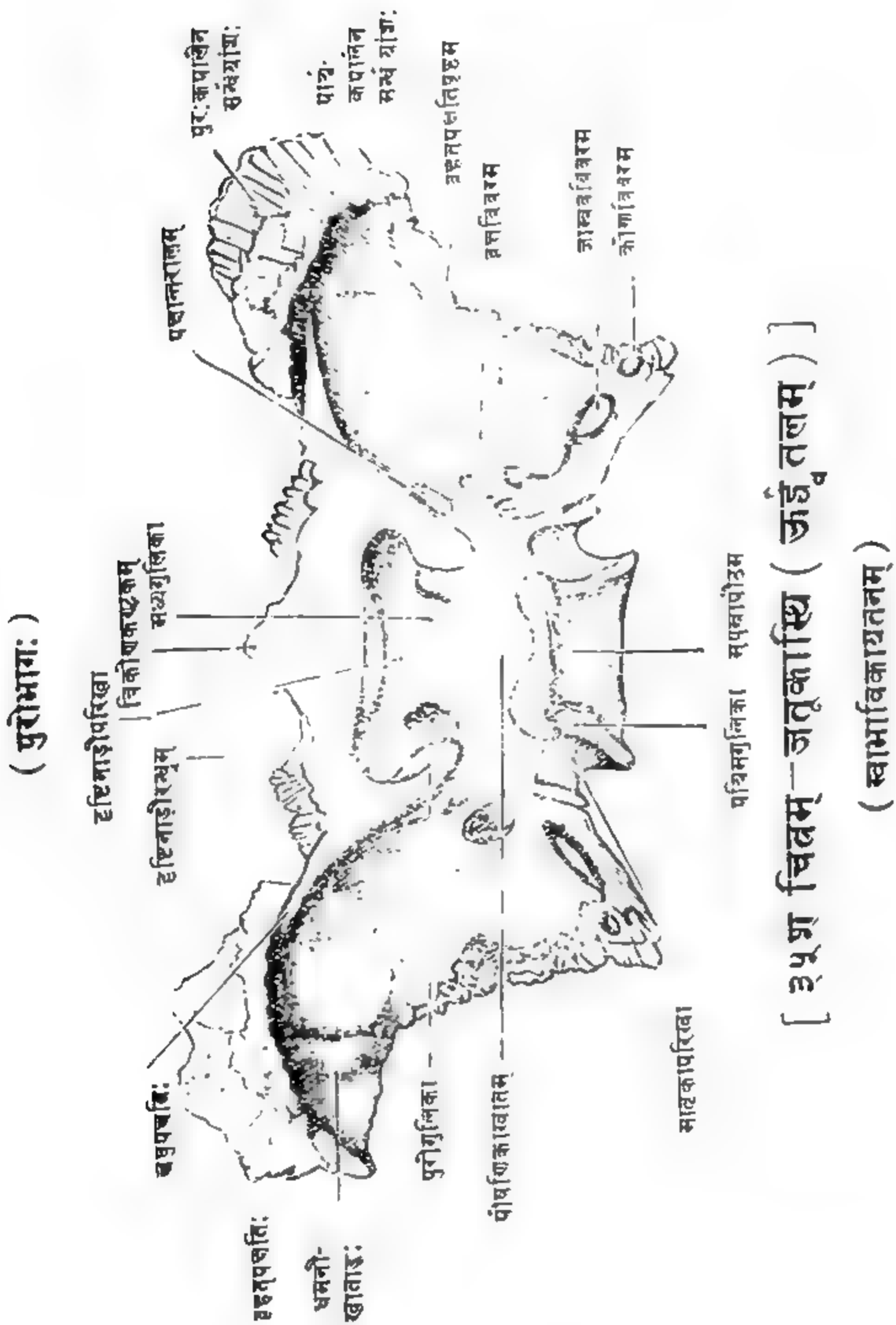
(क) पुरस्तलं भर्भरास्थ्यः पार्श्वपिण्डाभ्यामुभयतः सन्धिमत्, मध्यतश्च तस्य समुन्नता रेखा भर्भरास्थ्यो मध्यफलकेन सन्धायिनी । चूडायाश्चास्य प्रवर्द्धनं त्रिकोणकण्टकं नाम भर्भरास्थिच्छिदिभूतेन फलकेन सन्धार्थम् ।

(ख) पश्चिमतलं चतुरस्रं पश्चिमकपालास्थ्यो मूलभागेन सन्धेयम् ।

(ग) ऊर्ध्वतले त्रिकोणकण्टकस्य पश्चात् परिखा, छिद्रद्वयञ्च परिखाप्रान्तयोः क्रमाद्दृष्टिनाड्योपरिखा दृष्टिनाड्योरन्ध्रे च नामतः । तत्र परिखा दृष्टिनाड्यो-योजिकायां धारणाय, रन्ध्रद्वयन्तु दृष्टिनाड्योरक्षिकूटप्रवेशाय । तेषां पश्चात् पोषणिकाख्यग्रन्थिधारणाय खातं पोषणिकाखातं नाम ।

तस्यापि पश्चादोपदुन्नतं कूटं सुषुम्नापीठं नाम सुषुम्नाशीर्षकधारणाय । उभयतश्च तस्य गभीरं खातं मातृकापरिखे नाम, ते मातृकाधमन्योधारणाय । एकैकतश्च तत्पुराभागे पौर्वापर्य्येण स्थितास्तिस्त्रां गुलिकाः पुरोमध्य-पश्चिमाख्याः ।

१ Sphenoid Bone. २ Body of the Sphenoid. ३ Sphenoidal Sinuses ४ Ethmoidal Spine. ५ Sella Turcica ६ Optic Foramina. ७ Optic Commissure. ८ Pituitary Body. ९ Pituitary Fossa. १० Dorsum Sella. ११ Carotid Groove १२ Clinoid processes (anterior, middle & posterior).

अधस्तलन्तु जतूकाशरीरस्य नासागुहा-कण्ठविवरयोश्चदिभूतम् । तत्र
स्थूलमूलासमुद्भूता रेखा रसनिका नाम, सेयं नासामध्यप्राचीरभूतस्य सीरि
कायूः पश्चिमप्रान्तेन सन्धायिनौ ।

(२) बृहत्पक्षतिद्वयं (३५ चित्रं) जतूकाशरीरादुभयतः शङ्खदेश-
पर्यन्तप्रसृतं त्रिकोणप्रायश्च । एकैकस्य च पक्षस्य त्रीणि तलानि,—ऊर्ध्वतलं,
पुरस्तलं, बहिस्तलञ्चेति । तत्र—

(क) ऊर्ध्वतले पक्षतिपृष्ठाख्ये मस्तिष्कमध्यभूमिभूते विवरद्वयं वृत्तविवरं
जाम्बवविवरं नाम, ताभ्यां पञ्चमनाद्या मध्यम-पश्चिमयोः शाखयोर्निर्गमः ।
मूले चास्य पश्चिमतस्मिद् कोणविवरं नाम कलापोषणाख्यधमन्याः प्रवेशाय ।

(ख) पुरस्तलं चतुरस्रं नेत्रकूटबहिःप्राचीरभूतश्च ।

(ग) बहिस्तलं विशेषादुच्चावचं शङ्काधरिकोख्यया रेखया द्विभागविभक्तश्च ।
तत्र रेखाया ऊर्ध्वतनो भागः शङ्खदेशनिर्मापकः शङ्खच्छदाख्यपेशीप्रभवश्च,
अधस्तनस्तु भागो गण्डमूलखातस्थः ।

(३) लघुपक्षतिद्वयं जतूकाशरीरस्य पुरस्तादुभयतोऽवस्थितं, पुरः-
कपालास्थौ नेत्रच्छदिफलकाभ्यां सन्धेयम् । मध्ये च तयोः संयोजकं त्रिकोण-
कण्टकम्, मूले चोभयतो दृष्टिनाडीरभ्युदयं वर्णितपूर्वम् ।

एकैकतस्य लघुबृहत्पक्षत्योर्मध्यतोऽन्तरालं त्रिकोणप्रायम्—पक्षान्तरालं
नाम । तेन शिरःसम्पुटाद् बहिर्निर्गच्छन्ति तृतीया, चतुर्थी, षष्ठी च नाडी,
पञ्चम्याश्च नाड्याः प्रथमा शाखा नेत्रगा, सिगाधमन्यश्च नेत्रगामिन्यः ।

(४) चरणाद्वयं पुनर्जतूकास्थुः शरीरपश्चिमप्रान्तादुभयतो नीचैर्निर्गतम् ।
एकैकस्मिंश्च चरणे द्वे द्वे अस्थिफलके, तयोः पुरोवर्त्तिफलकमायतपृष्ठम् ।
पश्चिमन्तु अङ्गुशाग्रम्, अङ्गुशंश्च तदाश्रित्य विवर्त्तते तालुत्तंसनी" नाम पेशी ।
मध्ये चानयोः स्युटमन्तरै" तत्र ताल्वस्थुः सन्धानम् ।

१ Greater wings. २ Foramen Rotundum. ३ Foramen Ovale. ४ Foramen
Spinosum. ५ Pterygoid Ridge. ६ Lesser wings. ७ Superior Orbital
Fissure (Foramen Lacerum Ant). ८ Pterygoid processes. ९ Pterygoid plates.
१० Hamular Process. ११ Tenson Palati. १२ Pterygoid Notch.

सम्भानं पुनर्जतूकास्थुः अष्टाभिरपि शिरःसम्पुटनिर्मापकैरस्थिभिः पञ्चभिश्च मुखमण्डलास्थिभिर्विज्ञेयम् । एष च तत्सन्धिसंग्राहकः श्लोकः —

शिरःसम्पुटगैः सर्वैर्युगाभ्यां गण्डतालुनोः ।

सीरिकास्थेन चानडा जतूका मध्यमस्थिता ॥

सम्भानप्रकाराश्च चित्रे द्रष्टव्याः ।

पेश्यश्चात्र संयुज्यन्ते एकैकत एकादश । तद्वयथा—बृहत्पक्षतर्बहिस्तले ह्ये, शङ्खच्छंदा हनुमूलकर्षणो उत्तरो चेति । लघुपक्षतः पुरोभागे अक्षिकूटगाः पेश्यः षट् । जतूकाचरणफलकयोः हनुमूलकर्षणो अधरा (उत्तरा च) तालूत्तंसंनो, उत्तरा कण्ठसङ्कोचनी चेति ।

अथ भर्भरास्थि ।

भर्भरास्थि नाम नासामूलगं शुषिरभूयिष्ठमस्थिपिण्डकमक्षिकोटरयो-
रन्तराले निगूढम् (३६ श चित्रम्) । तस्य त्रयो भागाः— मध्यफलकम्, चालनी-
पटलम्, पार्श्वपिण्डद्वयञ्चेति । तत्र—

(१) मध्यफलकं नाम नासामूल-मध्यप्राचीरनिर्माणसहायभूतं फलकम् ।
तस्याग्रधारायां सन्धीयते पुरःकपालस्य अग्रकण्ठकं, नासास्थोश्च परस्परसंयोग-
धारा । पश्चिमधारायां जतूकास्थुः पुरस्तलस्था रसनिकास्था मध्यरेखा, सीरिका
श्च । अधोधारा त्वस्य त्रिकोणार्थतरुणास्था नासाग्र-मध्यप्राचीरभूतेन सन्धायिनी ।

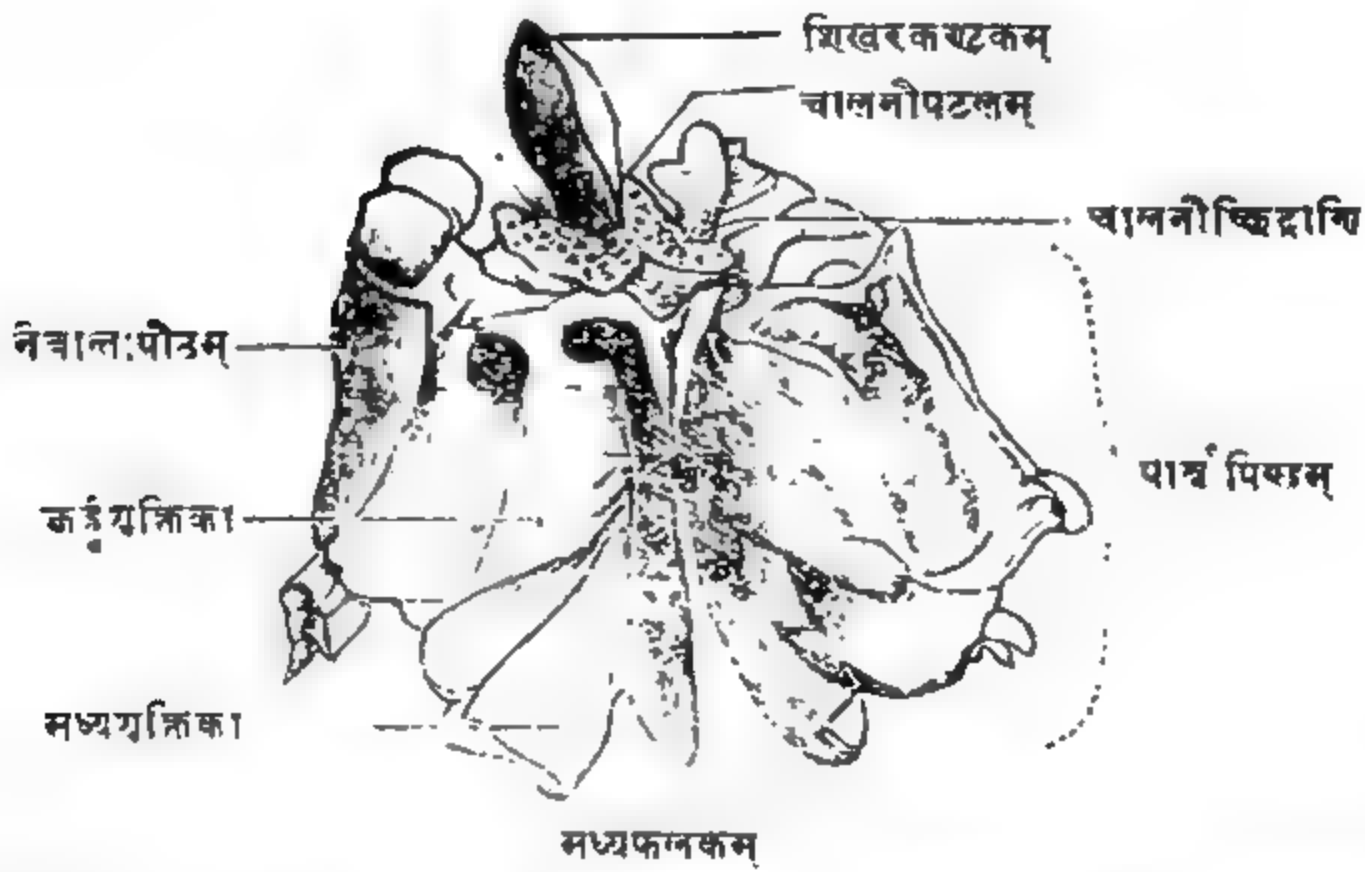
(२) चालनीपटलं नाम नासामूलपटलं भूतम् मध्यफलकशिरसि
संलग्नं चालनीवत् सूक्ष्मच्छिद्रबहुलं फलकम् मध्यफलकस्य शिरसि संलग्नम् ।
तस्य चूडायाम् प्रवर्धनं शिखरकण्ठकं नाम, तत्र टात्रिकास्थ्यं कलांशसंयोगः
छिद्रपथैश्च प्रसरन्ति गन्धग्राहिनी^१द्योः प्रतानाः ।

(३) पार्श्वपिण्डद्वयम् मधुचक्रवत् शुषिरगर्भं प्रतनुपत्रकनिर्मितञ्च ।
तत्र एकैकस्य पार्श्वपिण्डस्य षट् तलानि । तत्रोर्ध्वतलं कोटरबहुलं पुरः-
कपालस्य महापरिखापरिधिसन्धायि । पुरस्तलम् अश्रुपीठास्था ऊर्ध्वहन्वस्था च

१ Temporal Muscle. २ Ext. Pterygoid Muscle. ३ Int. Pterygoid. ४ Tensor Palati. ५ Superior Constrictor of Pharynx. ६ Ethmoid Bone. ७ Perpendicular Plate. ८ Triangular Cartilage of Nasal Septum. ९ Cribriform Plate. १० पटलं हृदिः (Roof). ११ Crista Galli. १२ Falx Cerebri. १३ Olfactory Nerves. १४ Lateral Masses.

[३६ श चित्रम्—भर्भरास्थि]

(पश्चिमतो दृष्टं—स्वाभाविकायतनञ्च)

सन्धिमत्, कोटराणि च तदधो नासागुह्या सानुबन्धानि । पश्चिमतलमपि शुधिरबहुलं तादृशेन जतृकास्थिपुरस्तलेन सन्धिमत् । अन्तस्तलं नासागुह्यायाः पार्श्वप्राचीरभूतं क्षुद्रशुक्तिकाकाराभ्यामस्थिफलकाभ्यामुपलक्षितञ्च, तयोः क्रमात् ऊर्ध्वशुक्तिका-मध्यशुक्तिका चेति संज्ञे । तयोराद्यां नासागुह्यायाः ऊर्ध्वसुरङ्गायाः, द्वितीया तु मध्यसुरङ्गायाश्चूडाभूता, सम्भोयते च तदधः अधःशुक्तिकास्थि । बहिस्तलं अक्षचतुष्कोणफलकमयं नेत्रकांटरस्य अन्तःपीठनिर्मापकम्, तस्य नेत्रान्तपीठसंज्ञा । एकैकस्य च पार्श्वपिण्डस्यास्थिचतुष्टयेन सन्धिः । तदयथा—ऊर्ध्वं पुरःकपालस्य नेत्रच्छदिफलकेन, अधः ऊर्ध्वहन्वस्था, पुरः अश्रुपीठास्था, पश्चात् ताल्वस्था चेति ।

सन्धानं चैवं भर्भरास्थ्युत्तरोदशभिः शिरोऽस्थिभिर्बिज्ञेयम् । तदयथा—

पुरःकपालञ्च तथा जतृका नासास्थिनी चोर्ध्वहन् च तालू ।

सीराग्रिका चाश्रुधरे च शुक्तौ त्रयोदशैतानि हि भर्भरास्था ॥

पेशी तु नात्र निविशते कापि ।

तान्येतानि अष्टौ शिरःसम्पुटास्थीनि व्याख्यातानि ।

१ Superior Turbinated Process & Middle Turbinated Process, २ Inferior Turbinated Bone. अयमेव केवलं शुक्तिकासंज्ञापि । ३ Os plantum. ४ सम्भोयते इति शेषः ।

अथ कपालचक्रकाणि ।

कपालचक्रकाणि नाम कपालास्थ्यां सौमन्तेषु स्थितानि समन्ततो दन्तुर-
धाराणि शकलानि । तानि प्रायशः पार्श्वकपालयोः सन्धाने दृश्यानि, विशेषतश्च
ब्रह्म-शिवरन्ध्रयोः सविधे । सर्व्वथा अनिश्चितावस्थानान्नेह तेषां पृथक्संख्या ।

अथ मुखमण्डलास्थीनि ।

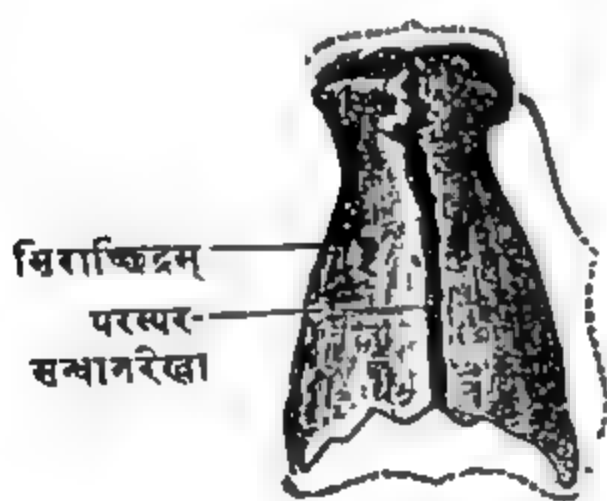
मुखमण्डलास्थीनि चतुर्दश मुखमण्डलनिर्मापकाणि । तदयथा—हे
नासास्थिनौ, हे ऊर्द्धहन्वस्थिनौ, हे अश्रुपर्णौ, हे गण्डास्थिनौ, हे ताल्वस्थिनौ, हे
शुक्तिके चेति षट् युग्मास्थीनि (इति द्वादश) । सीराग्रिका अधोऽधनुषेति एका-
किनो अस्थिनौ हे इति । तत्र हन्वस्थ्यां प्रयोजनं भक्षणचर्व्वणादि, इतरेष्वन्तु
इन्द्रियाधिष्ठाननिर्माणादि ।

अथ नासास्थिनौ ।

[३६ श चित्रम्—नासास्थिनौ]

(सम्मुखतो दृश्ये)

ऊर्द्धप्रान्तौ

अधःप्रान्तौ

नासास्थिनौ हे नासामूलस्थे

बहिर्न्युज्जपृष्ठे अन्तःकोरोदरे च । ते
मध्यरेखायां परस्परसन्धायिनी । तयो-
रूर्द्धप्रान्तयोः सन्धिः पुरःकपालास्थौ
नासामूलखातेन, बहिःपार्श्वयोस्तु ऊर्द्ध-
हन्वस्थौर्नासाकूटाभ्याम् । अधःप्रान्तयोः
पुनर्नासापार्श्विकास्थ्यो स्तरुणास्थिभ्यां
संयोगः । पश्चिमतश्च परस्परसन्धान-
रेखायां सन्धीयेते पुरःकपालस्याग्र-

कण्टकं, भर्भरास्थि च । एकैकस्य च नासास्थौ बहिस्तले मध्यतश्छिद्रं सिरा-
प्रवेशाय, अभ्यन्तरतश्च सूक्ष्मा परिखा नासानाडी धारणाय ।

सन्धानञ्चैवमेकैकस्य नासास्थौऽस्थिचतुष्टयेन द्रष्टव्यम् ।

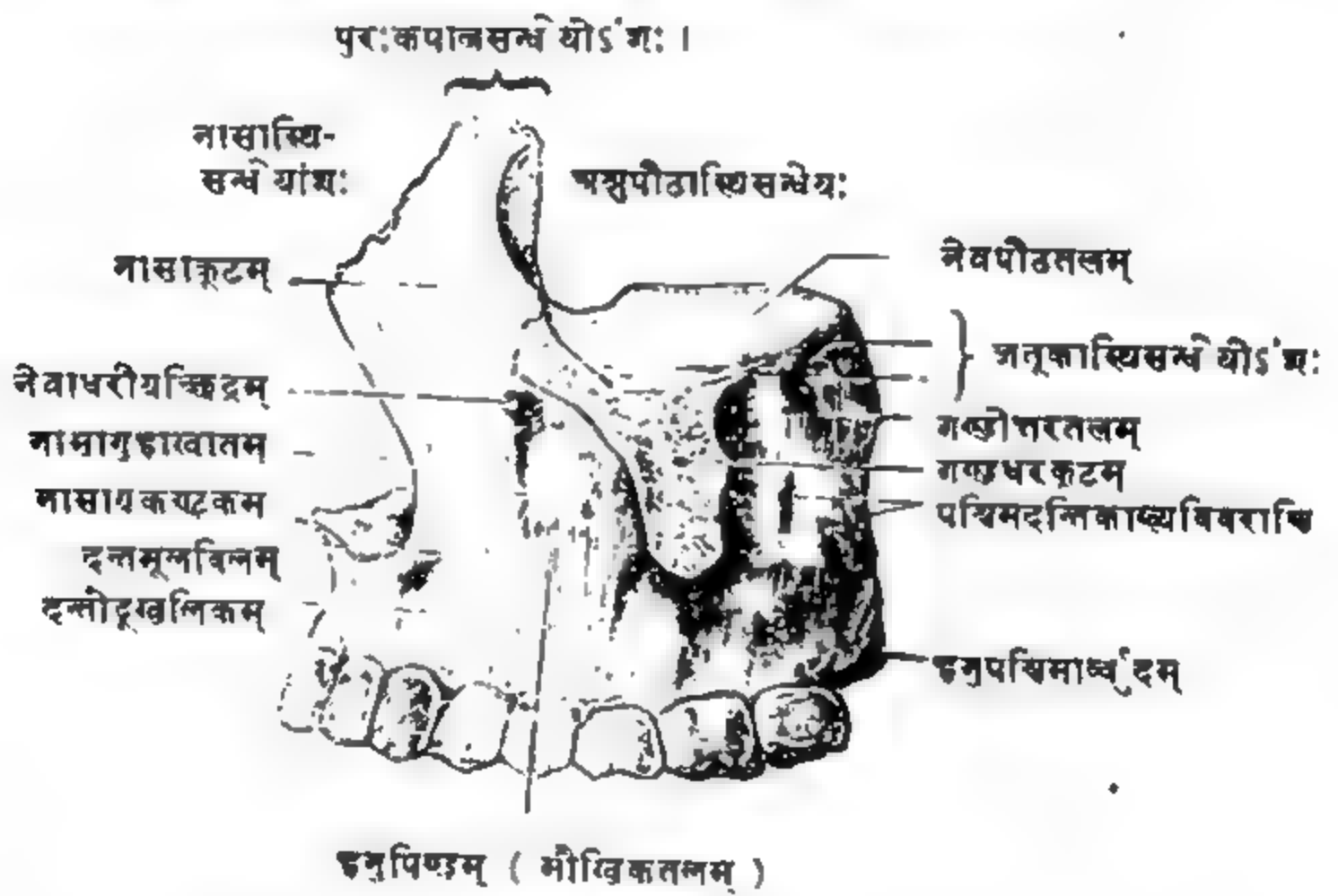
१ Wormian Bones. २ Nasal Bones. ३ Lateral Cartilages of the Nose.
४ Nasal Nerve (Ext. Branch). ५ तरुणास्थिवर्जमिति बोध्यम् ।

अथ ऊर्ध्वहनुस्थिनी ।

ऊर्ध्वहनुस्थिनी द्वे मुखमण्डलास्थिषु प्रधानभूते । ताभ्यां हि परस्पर-संहिताभ्यां निर्मायते ऊर्ध्वहनुमण्डलं सतालुपटलं सदन्तोदूखलश्च । निर्माणोप-करणे च ते प्राधान्येन नासाकोटरयोर्नेत्रपौठयोः, मुखमण्डलपुरःपार्श्वभागयोश्च । आकारमहत्त्वेऽपि लघुतरे च ते शून्यगर्भत्वात् ।

एकैकस्य च ऊर्ध्वहनुस्थः पञ्च भागाः—मध्ये हनुपिण्डम्, अभितक्ष प्रवर्धन-चतुष्टयमिति । प्रवर्धनानि च उपरिष्ठात्रासाकूटम्, बहिःपार्श्वतो गण्डधर-कूटम्, अन्तःसीम्नि तालुफलकम्, अधःसीम्नि च दन्तोदूखलिकमिति । तत्र—

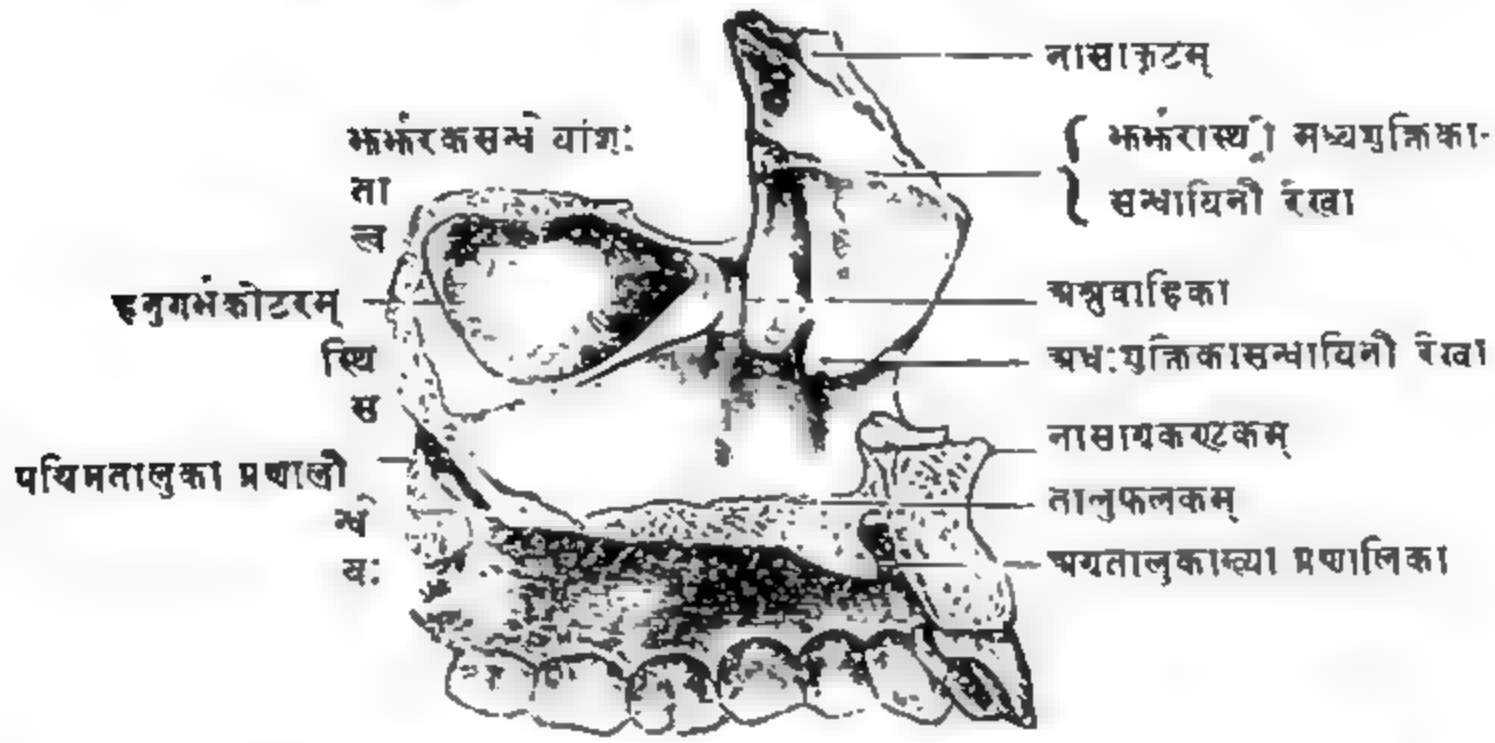
[३७श चित्रम्—ऊर्ध्वहनुस्थि (बहिस्तलम्)]

(१) हनुपिण्डं नाम शून्यगर्भमस्थिपिण्डं मध्यस्थम् । तस्य चत्वारि तलानि बहिस्तलं—मौखिकतलं नाम बहिर्मुखमण्डले दृश्यम्, गण्डोत्तरतलं गण्डधरकूटपश्चिमम्, नेत्रपौठतलं नेत्रकोटरभूमिभूतम्, आन्तरतलं नासास्थि-विवरयोः पार्श्वप्राचीरभूतश्चेति । तेषु—

१ Superior Maxillary Bones. संश्रुते तु ऊर्ध्वहनुस्थोर्मिलितयोरैक्येन गृह्यम् । तथापि तन्मते ऊर्ध्वहनुस्थोऽहनुस्थेति द्वे एव हनुस्थिनी (न तु वीणि) [सु० भा० ५ च०] । २ Body.

[३८३ चित्रम्—ऊर्ध्वहन्वस्थि (अन्तस्तलम्)]

(क) मौखिकतले नेत्रकोटराधःसीमिच्छिद्रं नेत्राधरीयं नाम, तदाख्य-
नाडी-धमनीनिर्गमाय ।

(ख) गण्डोत्तरतलं तदाख्यखातस्य प्राचीरनिर्मापकं शङ्खच्छदाख्यपेशी-
संघतम् । तत्र कानिचित् सूक्ष्माणि विवराणि पश्चिमदन्तिकाख्यानि तदाख्य-
नाडी-धमनीनां प्रवेशाय । तत्रोच्चावच उत्सेधः पश्चिममूले हनुपश्चिमावर्द्ध
नाम, तस्य ताल्वस्था सम्भानम् ।

(ग) नेत्रपीठतलं नेत्रकोटरभूमिः पुरोभागनिष्पादकं तस्यान्तःसीमि-
खातम् अश्रुपीठखातं नाम, तत्र सम्धीयते अश्रुपीठास्थि । बहिर्धारा चास्य क्रमात्
भ्रूवरक-ताल्वस्थिभ्यां सम्भायिनी । सूक्ष्मा च तद्वहिःप्रान्ते सीता नेत्राधरीय-
पेशी-धमनीनां धारणाय, छिद्रञ्चात्रैवाग्रदन्तिकाख्यनाडी-धमनीप्रवेशाय ।

(घ) आन्तरतलं नासास्यविवरपार्श्वस्थम्, तस्य पुरःसीमि महत् खातं
नासाखातं नाम । द्विभागविभक्तञ्च तत्, मध्यतस्तालुफलकेन । तस्योर्ध्वतनी भागो
नासागुहांशः, अधस्तनस्तु मुखविवरांशः । दृश्यञ्च तत्रैव पार्श्वतो महत्
कोटरं हनुगर्भकोटरं नाम, तत् सानुबन्धं नासागुहाया मध्यसुरङ्ग^१पथेन ।
वर्तते च तत् संहतकरोटौ भ्रूवरक-शुक्तिका-ताल्वस्थिभिः पिहितम्, अन्तरा-
वृत्तञ्च कलाविशेषेण जीवच्छरीरे । द्वार^२स्य तथापिहितस्य सूक्ष्मं दृश्यते
शलाकामात्रप्रवेशार्हं नासागुहान्तः ।

१ Facial Surface. २ Infra-orbital Foramen. ३ Zygomatic Surface. ४ Pos-
terior Dental Canals. ५ Tuberosity. ६ Orbital Surface. ७ Lachrymal Notch.
८ Infra-orbital Canal. ९ Opening of Anterior Dental Canal. १० Internal Sur-
face. ११ Nosal Fossa. १२ Antrum of Highmore. १३ Middle Meatus of the
Nose. १४ एतच्च सर्वं प्रागेन्द्रियवर्तनावसरे सम्यक् स्फुटोभविष्यति ।

(२) नासाकूटं नाम नासामूल-पार्श्वं प्रवर्द्धनम् । तस्य सन्धिरुद्धं पुरःकपालेन, मध्यरेखायां नासास्थ्या, बहिःसोमि च अश्रुपीठास्थ्या । अन्तस्तल-चास्थ्य खातोदरं नासामध्यसुरङ्गानिर्माणाय, तत्र च रेखाद्वयं क्रमात् भर्भर-कास्थ्यो मध्यशुक्तिकाभागस्याधःशुक्तिकास्थ्यश्च सन्धानाय । पश्चिमतश्चास्य स्फुटा परिखा अश्रुवाहिकायां धारणाय ।

(३) गण्डधरकूटं नाम त्रिकोणाकार उत्सेधो बहिःपार्श्वगः । तस्य गण्डास्थ्या सन्धानम् ।

(४) तालुफलकं नाम तालुपुरोभागनिर्माणकं फलकं हनुपिण्डस्यान्तर-तलादुद्गतम्, तस्योर्ध्वतलं नासामूमिः, अधस्तलञ्च तालुच्छदिभूतम् । सन्धीयते च तन्मध्यरेखायामितरस्योर्ध्वहन्वस्थस्तालुफलकेन । एवंसंहितस्य च तालुफल-कस्य पुरोभागे मध्यरेखायां दृश्यते खातमधस्तले तत् अग्रतालुखातं नाम, तत्र चत्वारि स्छिद्राणि नासातालुगामिनीनां नाडी-धमनीनां तालुप्रवेगाय । ऊर्ध्वतले च तालुफलकस्य मध्यरेखायाः पुरोऽर्धे समुन्नता रेखा सीरिकास्थ्यः सन्धानाय । पश्चिमधारायाञ्च तालुफलकस्य सन्धीयते ताल्वस्थ्यो ह्रस्वपत्रकम् ।

(५) दन्तोदूखलिकं नाम दन्तोदूखलधारणमर्द्धचन्द्राकारमधीमुखं प्रवर्द्ध-नकम् । तत्र बाह्ये पञ्च दन्तोदूखलानि, यौवने त्वष्टी, तत्तत्संख्यकदन्तधारणाय । तदुबहिःपृष्ठे च खातं दन्तमूलविलीख्यं पेशीसंयोगाय ।

सन्धानञ्चैवमेकैकस्योर्ध्वहन्वस्थो नवभिरस्थिभिर्द्रष्टव्यम् । तस्य चायं संग्रह-श्लोकः—

स्वनान्ना गण्डनासाश्रुसीरिकातालुशुक्तिभिः ।

भर्भराग्रकपालाभ्यां नवभिर्हनुर्गुहा ॥

पेश्यश्चात्र संयुज्यन्ते एकैकस्मिन्नुर्ध्वहन्वस्थि, एकादश । ताः प्रायेण नेत्रोन्मीलन-निमीलन-नासाधरौष्ठसंकोचन-विस्फारण-चर्चणादिकार्याः । तासां विवरणं पेश्यध्याये वक्ष्यते ।

१ Nasal Process. २ Lacrymal Duct. ३ Malar Process. गण्डकूटमिति तु गण्डास्य उन्नतभागस्य संज्ञा । ४ Palate Process. ५ Anterior Palatine Fossa. ६ Naso-palatine Nerves and Anterior Palatine Vessels. ७ Alveolar Process. दन्तोदूखलानां धारणादियं संज्ञा । ८ Incisive Fossa.

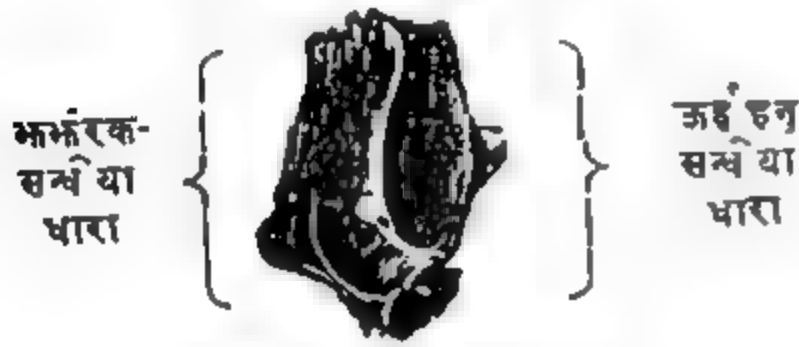
अथ अश्रुपीठास्थिनी ।

अश्रुपीठं अश्रुधरे वा (२८श चित्रम्) नाम द्वे क्षुद्रास्थिनी
नासास्थ्योर्नासाकूटयोश्च पश्चादक्षिकोटरपार्श्वान्तर्निगूढे तनुपत्रनिर्मिते अर्धपात्र-
सदृशाकारे च । अश्रुवाहिकाख्यप्रणालीधारणात्तयोरश्रुपीठसंज्ञा ।

[३८श चित्रम्—अश्रुपीठास्थि]

(बहिस्तलम्)

पुरःकपालसन्धेयांशः

शुक्तिकासन्धेयमण्डुशप्रवर्द्धनम् ।

एकैकस्य चाश्रुपीठस्य द्वे तले—
बहिस्तलमन्तस्तलञ्चेति । तत्र बहि-
स्तले अश्रुमार्गधारणाय प्रणाली—अश्रु
वाहिका नाम (चित्रे प्र) । अन्तस्तलन्तु
मूर्धरकास्थ्युः कोटरद्वारपिधानभूतम् ।

चतस्रश्चास्य धाराः,—तत्र ऊर्ध्व-
धारायां सन्धीयते पुरःकपालास्थि,

अधोधारायामग्रतः अण्डुशाकारप्रवर्द्धनेन शुक्तिका, पुरोधारायामूर्ध्वहन्वस्थो
नासाकूटम्, पश्चिमधारायां मूर्धरकस्य नेत्रपार्श्वपीठम् ।

अथ गण्डास्थिनी ।

गण्डास्थिनी द्वे वाणायफलकसदृशाकारे गण्डयोः (४०श चित्रम्) ।
ताभ्यां निर्मीयेते गण्डोत्सेधौ, भूमौ च नेत्रकोटरयोरंशतः । तयोरैकस्य द्वे
तले—बहिस्तलमन्तस्तलञ्चेति । तत्र—

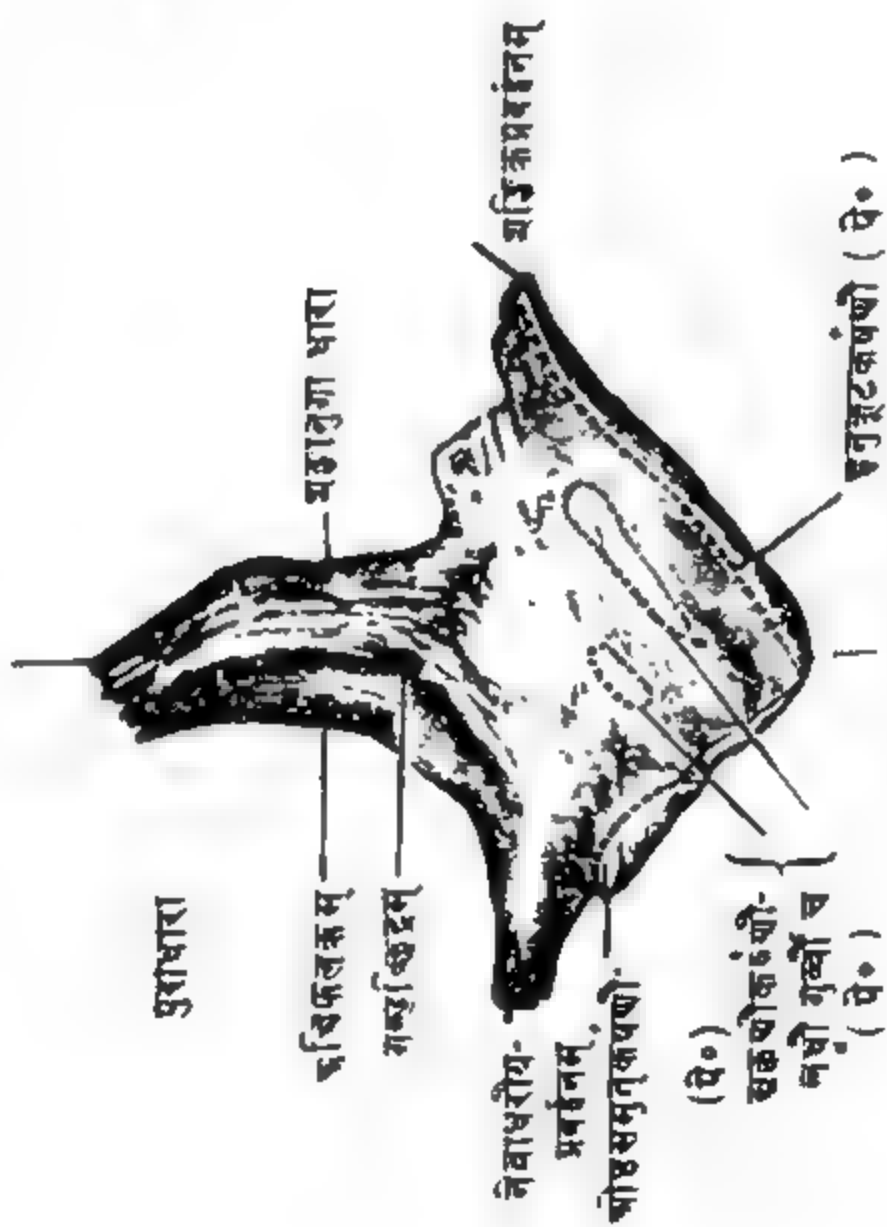
१ Lachrymal Bones. २ Nasal Duct. ३ Malar Bones. गण्डास्थीति सुसुप्तकतास्था ।

चरते तस्यैव गण्डकूटसंज्ञा ।

[४०श चित्रम्—गण्डास्थि (वामम्)] ।

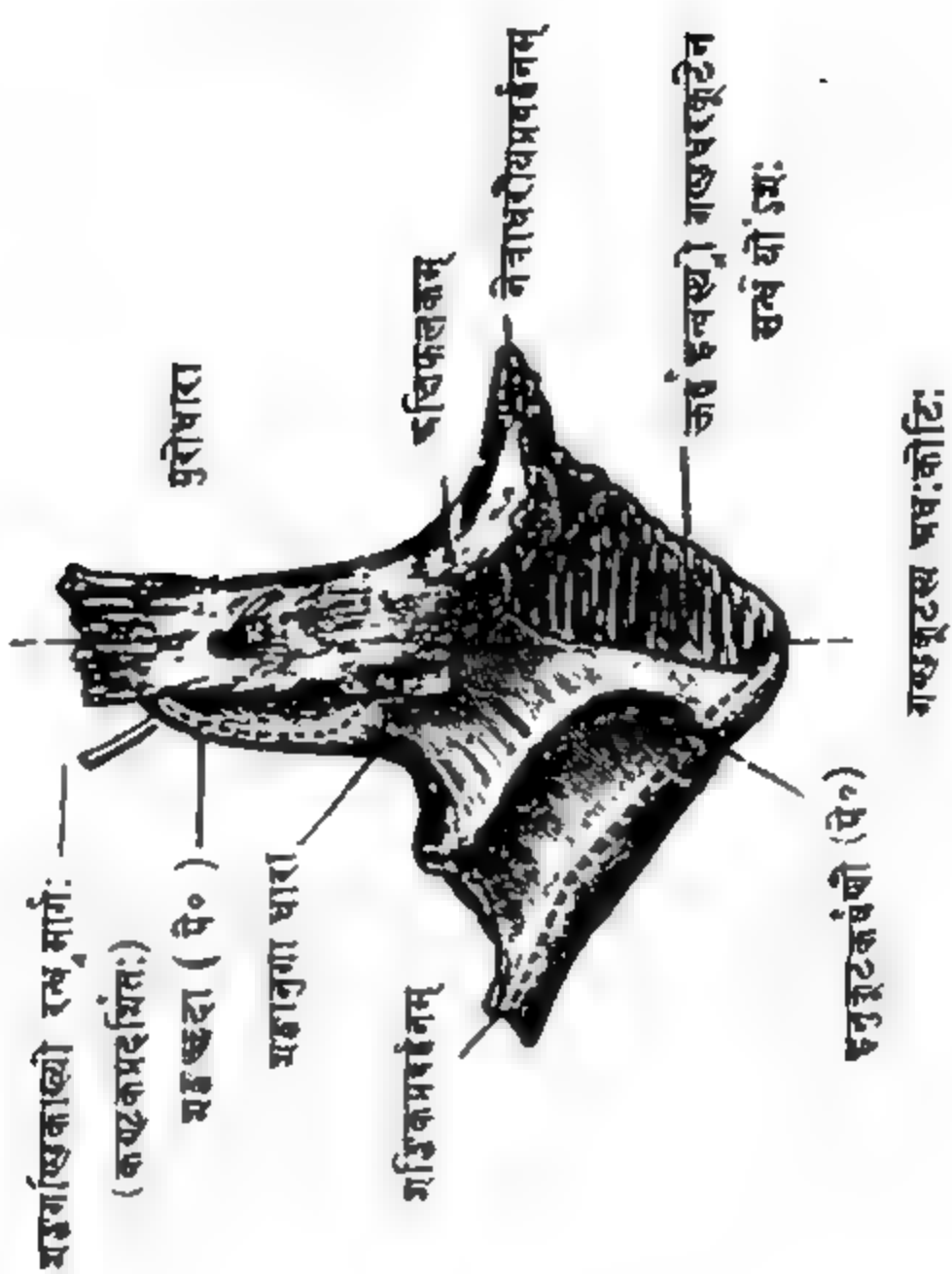
(बहिस्तलम्)

अपाङ्गप्रवर्धनम्

(अन्तस्तलम्)

अपाङ्गप्रवर्धनम्

बहिस्तलं न्युज्जृष्टम् गण्डकूटं निर्मापकम् । तत्र च्छिद्रं गण्ड-
च्छिद्रं नाम नाडी-धमनीनिर्गमाय ।

अन्तस्तलं कोरोदरम्, तत्र बभ्रुरतिकोणांशे ऊर्ध्वहन्वस्थो गण्डधर-
कूटस्य सन्धानम् ।

चत्वारि चैककस्मिन् गण्डास्थि प्रवर्द्धनकानि, तेषु त्रीणि क्रमात् पुरः-पश्चि-
मोर्ध्वकोटिभूतानि, एकमचिकोटरभूमिप्रविष्टम् । तत्र—

(१) पुरःप्रवर्द्धनं सूक्ष्माग्रं नेत्राधेरीयं नाम, ऊर्ध्वहन्वस्था सन्धेयम् ।

(२) पश्चिमप्रवर्द्धनं शङ्खिकं नाम शङ्खास्थो गण्डप्रवर्द्धनेन सन्धायि ।

(३) ऊर्ध्वप्रवर्द्धनम् अपाङ्गप्रवर्द्धनं नाम अग्रकपालस्य बाह्यकोणेन
सन्धिमत् ।

(४) अक्षिफलकम् अक्षिकोटरभूमेरंशभूतमीषत्खातोदरम् ऊर्ध्वपुरः-
प्रवर्द्धनयोर्मध्यस्थम् । तत्र च शङ्खगण्डिकास्थो रन्ध्रमौर्गो गण्डच्छिद्रान्तो नाडी-
प्रवेशाय । धारा चास्य पश्चान्मुखी जतूकास्था सन्धायिनी ।

अधःकोटिस्तु गण्डास्थो न केनापि सन्धायिनी । अनुभूयते च सा सगण्डकूटा
त्वचोऽधस्तात् ।

सन्धानञ्च वमेकैकस्य गण्डास्थ्यश्चतुर्भिरस्थिभिर्द्रष्टव्यम् । श्लोकसायं
तत्स्मरणार्थः—

शङ्खे नाग्रकपालेन चोर्ध्वहन्वा जतूकया ।

एकैकमिह गण्डास्थि चतुर्भिर्दृढसंहितम् ॥

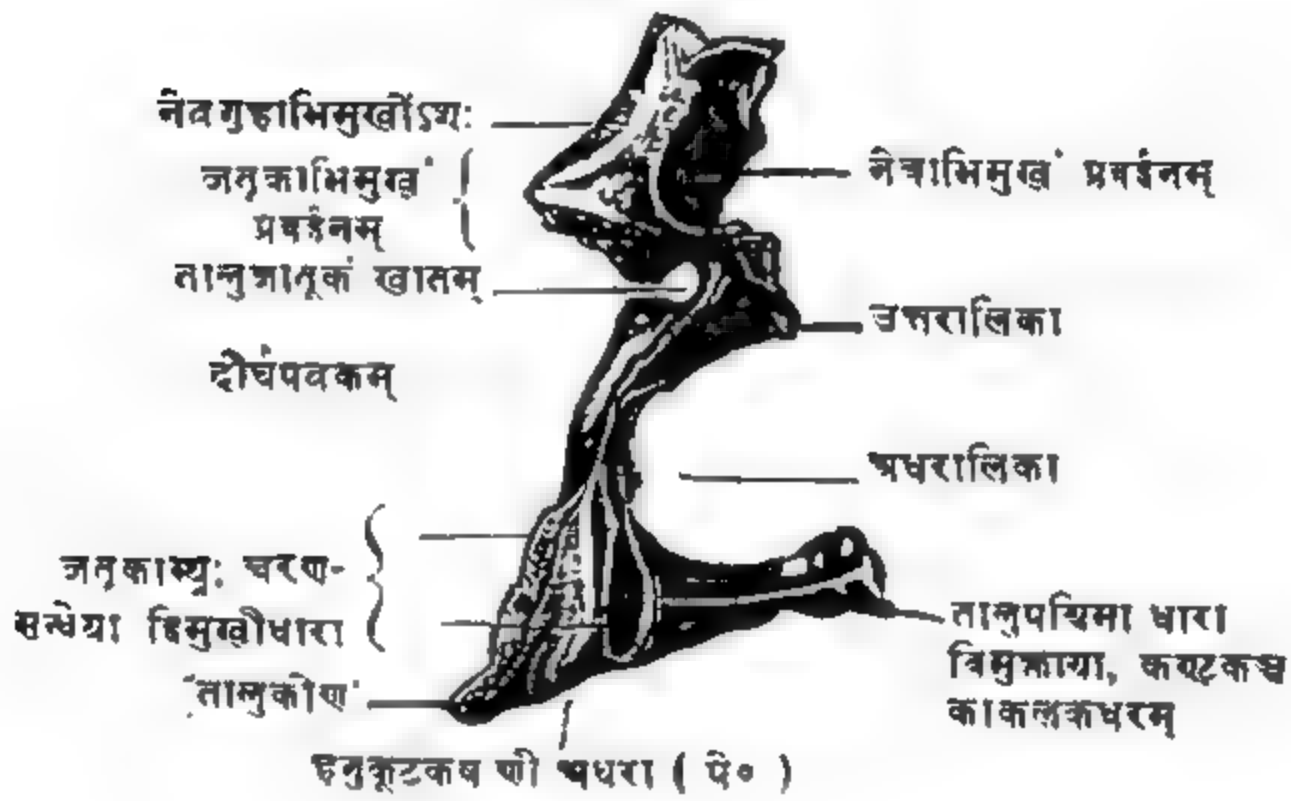
पेश्यः पुनरत्र निविशन्ते पञ्च । तदयथा—बहिस्तले ओष्ठसमुत्कर्षणी,
सूक्ष्मणीकर्षणी लघ्वी गुर्वी चेति तिस्रः । अन्तस्तले—शङ्खच्छिद्रा, हनुकूटकर्षणी
चेति द्वे ।

१ Malar Tuberosity. २ Malar Foramen. ३ Infra-orbital Process. ४ Zygomatic Process. ५ Frontal Process. ६ Orbital Process. ७ Temporo-Malar Canal. गण्डच्छिद्रञ्च कचिद् युष्मद् दृश्यते । ८ Levator Labii Superioris. ९ Zygomaticus minor and major. १० Temporal. ११ Messeter.

अथ ताल्वस्थिनी ।

ताल्वस्थिनी^१ इ (४१ श चित्रम्) तनुपत्रकनिर्मिते नेत्र-नासास्य-कुहराणां पश्चिमस्थे खनित्राकारे । ते च नेत्रकोटरभूमेर्नासाभूमिपार्श्वयोस्तालु-पटलस्य च निर्माणसहायभूते । तयोरेकैकस्य द्वौ भागौ प्रतनुपत्रकमयी—दीर्घपत्रकं ऋक्षपत्रकञ्चेति । तत्र—

[४१ श चित्रम्—ताल्वस्थि (वामम्)]
(पश्चिमतोदृष्टम्)

(१) दीर्घपत्रकं नेत्रकोटरान्तात्तालुमूलं यावदालम्बितम् ।

तस्य पुरोधारा ऊर्ध्वद्वन्वस्थिपिण्डस्य पश्चात् सन्धेया, पश्चिमधारा तु द्विमुखी जतूकास्थुश्चरणफलकयोरन्तराले सन्धायिनी । तस्यान्तस्तलं मरुणं समुन्नताभ्यामालिकाभ्यां विभागविभक्तञ्च । तत्र ऊर्ध्वतनी आलिका उत्तरालिका नाम, तत्र सन्धीयते भर्भरास्थ्याऽवयवो मध्यशुक्तिकास्थः । अधस्तनी तु आलिका अधरालिका नाम, तत्र शुक्तिकास्थुः सन्धानम् । अनयोश्च मध्यस्थः प्रदेशो नासापथस्य मध्यसुरङ्गयाऽनुषण्यते ; तदूर्ध्वधरौ तु प्रदेशौ ऊर्ध्वधरसुरङ्गाभ्याम् ।

१ Palate Bones. २ खनित्रं भूमिखननयन्त्रं (कोदान वा कुदात्रि—इति भाषा), Spade. Vertical Plate. ३ Superior Turbinate Crest. ४ Inferior Turbinate Crest.

बहिस्तलन्तु दीर्घपत्रकस्य पश्चिमतालुकाख्यया सूक्ष्मपरिखयाङ्कितम् ऊर्ध्व-
हन्वस्थु आन्तरतलेन सन्धेयञ्च ।

अथास्य दीर्घपत्रकस्य चूड़ायां द्वे प्रवर्द्धनके पुरःपश्चिमप्रसृते । तयोः पुरोगं
नेत्रकोटरभूमिप्रवेशि, तस्य जतूका-भर्भरकोर्ध्वहन्वस्थां नेत्रपीठफलकैः
सन्धानम् । पश्चिमगं जतूकास्थिसन्धायि । सन्धौ चानयोः खातं तालुजातूकं
नाम, तेन नाडी-धमनीनां नासाभ्यन्तरतः प्रवेशः ।

(२) ऋस्वपत्रकं नाम दीर्घपत्रकस्य मूलादुदगतमन्तर्मुखं पत्रकम् ।
तस्योर्ध्वतलं नासाभूमेः, अधस्तलञ्च तालुपटलस्य पश्चिमभागनिर्मापकम् ।
पुरोधारा ऊर्ध्वहन्वस्थुस्तालुफलकेन सन्धायिनी, पश्चिमधारा तु मुक्तैव, कोमल-
तालुधरा च, कण्टकञ्चात्र काकलकधरम् ।

ऋस्वदीर्घपत्रकयोः सन्धानकोणसु तालुकोणाख्यः ।

स च इतरताल्वस्थो ऋस्वपत्रकेणान्तर्धारायां सन्धिमान् । सन्धौ चानयो-
रुपरिष्ठात् परिखा सौरिकास्थो दृढसन्धानाय ।

सन्धानञ्चैवं षड्भिरस्थिभिस्ताल्वस्था विज्ञेयम् । एष च तत्-
संग्राहकः श्लोकः ।

भर्भरञ्च जतूका च शुक्तिका चाथ सौरिका ।

स्वसंज्ञञ्चोर्ध्वहन्वस्थि तात्वस्था संहितानि षट् ॥

पेक्ष्यः पुनरत्र संयुज्यन्ते चतस्रः,—उत्तरा कण्ठसंकोचनी, अधरा हनुकूट-
कर्षणी, काकलकिनी, तालुत्तंसनी चेति ।

अथ शुक्तिकास्थिनी ।

शुक्तिकास्थिनी द्वे — (४८श चित्रान्तर्दृश्ये) प्रतनुशुषिरपत्रमये क्षुद्रशुक्तिका-
कारे, नासागुहायां निम्नमध्यसुरङ्गयोर्मध्यस्थे । ते च भर्भरकास्थुः शुक्तिका-
फलकापेक्षया निम्नस्थे — इति तयोः क्वचित् अधःशुक्तिका-संज्ञापि ।

१ Posterior Palatine Canal. २ Orbitel Process. ३ Sphenoidal Process.
४ Spheno-palatine Notch. ५ Horizontal Plate. ६ Uvula. ७ Superior Constrictor
of Pharynx. ८ Internal Pterygoid. ९ Azygos Uvulae. १० Tensor Palati. ११ In-
ferior Turbinated Bone.

एकैकयोश्च शुक्तिकयोः द्वे तले—अन्तस्तलं बहिस्तलञ्च । तत्राद्यं कोरोदरं नासापथस्य निम्नसुरङ्गानिर्मापकम्, द्वितीयं न्युज्जपृष्ठं नासामध्यप्राचीराभिमुखम् ।

अस्याद्योर्ध्वधारा पुरोभागे ऊर्ध्वह्रन्वस्थ्वा सन्धायिनौ, पश्चिमभागे च ताल्वस्थ्वा । द्वे च तत्र प्रवर्धनके अश्लुकूटक-भर्भरकूटकसंज्ञे,—तयोराद्यं सन्धीयते अश्लुधरास्थ्वा, द्वितीयन्तु भर्भरास्थ्वा । अधोधारा पुनरस्या विमुक्ताग्रा । एष चास्याः सन्धिस्मारकः श्लोकः ।

भर्भरेणोर्ध्व ह्रन्वस्थ्वा ताल्वस्थ्वा चाश्लुधारिणा ।
चतुर्भिरूर्ध्वमेव स्यात् शुक्तिका दृढसंहिता ॥

अथ सीरिका ।

सीरिका सीराग्रिका वा नाम (४२श चित्रम्) नासाखातस्य पश्चिमभागे मध्यप्राचीरभूतमस्थिफलकं सीराग्रसदृशाकारं प्रतनुपत्रमयम् । अस्याद्याधारायां संयुज्यते भर्भरकास्थ्वा मध्यफलकं नासाग्रप्राचीरभूतं, त्रिकोणतरुणास्थि च । पश्चिमधारा त्वस्याः गलविवराभिमुखी विमुक्ताग्रैव । अधोधारा चास्या ऊर्ध्वह्रन्वस्थ्वास्ताल्वस्थ्वाश्च परस्परसन्धानरेखायां संहितेति, तत्रास्थिचतुष्टयेन सन्धिः । ऊर्ध्वधारा तु परिखाङ्किता तटद्वयोपलक्षिता च, तत्र जतृकास्थो निम्नतलस्थया रसनिकास्थ्यरेखया सन्धिः ।

[४२श चित्रम्—सीरिकास्थि] ।

पार्श्वयोश्च सीरिकास्थः सूक्ष्मे परिखे^१ नासातालुकाख्यमाणोर्धारणाय ।

अयञ्चास्य सन्धिस्मारकः श्लोकः ।

ऊर्ध्वहन्वस्थियुगलं तालुयुग्मञ्च भर्त्सरम् ।

जतुका चेति षट्केन संहिता सीरिका दृढम् ॥

अथ अधोहन्वस्थि ।

अधोहन्वस्थि (४३३ चित्रम्) तावदेकमधोदन्तपंक्तिधारणं मुख-
मण्डलास्थिषु बृहत्तमं दृढतमञ्च । तस्य द्वौ भागौ,—हनुमण्डलं नामाश्वखुरा-
कारोभागः, हनुकूटद्वयञ्च तुङ्गोर्ध्वं हनुसन्धिप्रविष्टमुभयतः । तत्र—

(१) हनुमण्डलम् अधस्तनदन्तोदूखलधारकं मुखमण्डलाधःसीम-
सम्पादकम् । तच्च बाल्ये पृथगवस्थितयोर्वामदक्षिणार्धयोश्चिवुकदेशे संहितयो-
रेकौभावान्निष्पन्नमिति तत्त्वज्ञाः । तस्य च द्वे तले,—बाह्यतलमान्तरतलञ्चेति,
द्वे च धारे—ऊर्ध्वधारा अधोधारा चेति ।

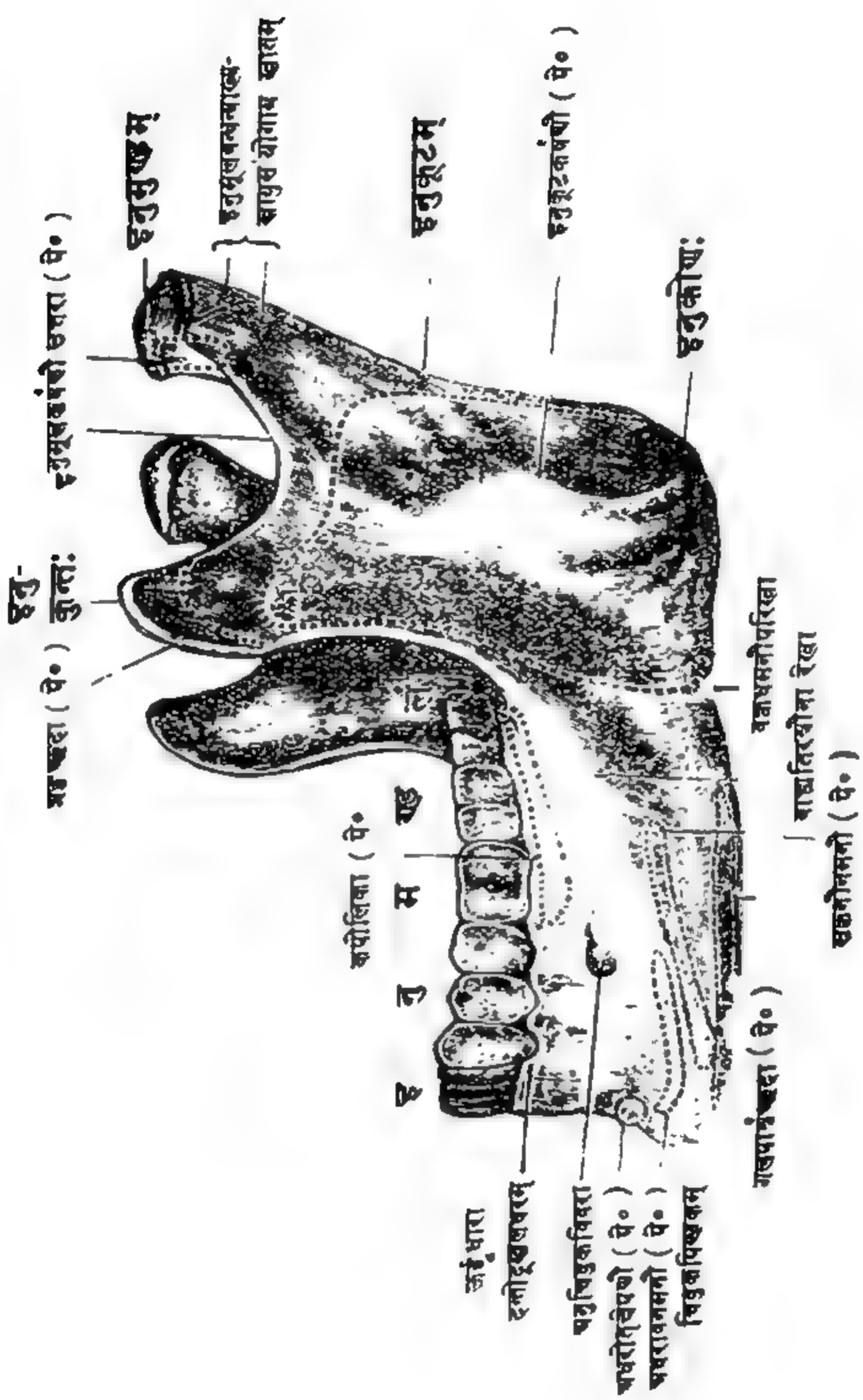
तत्र बाह्यतले चिवुकदेशे उत्सेध चिवुकपिण्डं नाम । तदुभयतः अधरोत्-
क्षेपण्योः पेश्योर्निवेशः । ततश्च समुदगता सन्धानाङ्गभूता रेखा चिवुकसन्धानिका
नाम ।

१ Naso-palatine Grooves. २ Inferior Maxillary Bone. ३ Horizontal Portion
or Body. ४ Mental Process. ५ Levator Labii Inferioris. ६ Symphysis menti.

[४३३ चित्रम्—मधोहन्वसि ।] (बाह्यदृश्यम्)

५८

प्रत्यक्षभारीरम् ।

तदुभयतश्च पश्चाद् विवरे अनुचिवुर्काख्ये तदाख्यनाडी-सिरा-धमनीनां प्रवेशाय । तयोरेकैकस्य मूलतस्तिर्य्यक्-पश्चिमाभिमुखा रेखा बाह्यतिरस्त्रीना^१ नाम,— तदुपकरणे च निविशेते अधरावनमनी, सृक्कणीनमनी^२ चेति पेश्यौ, तदधस्ताच्च अधोधारासमीपे गलपार्श्वच्छेदा^३ नाम पेशी ।

अन्तरतलं तावदीषत्कोरोदरं सर्व्वतैव, तत्र मध्यरेखामुभयतो द्वे द्वे कला-यके—रसनाकलायके^४ नाम । तत्र पेशीचतुष्टयस्य संयोगः । तन्मूलतश्च तिर्य्यगूर्ध्वं पश्चाद्गता रेखा अन्तरतिरस्त्रीना नाम, सेयं मुखभूमिकण्ठिकाख्यपेश्याः प्रभव-भूता । अस्याश्चोपरिष्ठात् पुरोभागे खातं जिह्वाधरिकार्य्यग्रन्थिधारणाय । अपरश्चास्या अधस्तात् पश्चिमतः खातं हन्वर्ध^५रीयं नाम तदाख्यग्रन्थिधारणाय ।

ऊर्ध्वधारा तावत् हनुमण्डलस्य दन्तोदूखलमण्डलधरा । दन्तोदूखलानि च बाल्ये पञ्च पञ्च एकैकाद्वे, इष्टाष्टौ च यौवने । विलीयन्ते च तानि वार्द्धके । पश्चार्द्धयोश्च तत्र निविशेते कपोलिकाख्ये पेश्यौ । दन्तास्तु समग्रकरोटिवर्णने वर्णनीयाः ।

अधोधारा पुनः स्थूलाया त्वङ्मात्रावरणा च । तस्याः पश्चिमप्रान्तयो र्नातिगभीरे परिखे वक्त्रधमनीपरिखे नाम वक्त्रधमन्या^६ धारणाय ।

(२) हनुकूट^७ इयं नाम हनुमण्डलस्य पश्चिमप्रान्ताभ्यामुदगतं चतुरस्रप्रायं प्रवर्द्धनद्वयम् । तदेव हनुमूलबन्धनसंज्ञमिति प्राञ्चः^८ ।

एकैकस्य च हनुकूटस्य द्वे शिखरे,—पुरस्तात् हनुकुन्तः, पश्चिमतो हनुमुण्ड-चेति । द्वे च तले—बाह्यमाभ्यन्तरच्चेति । चतस्रश्च धाराः—पूर्व्व-पश्चिमो-त्तराधराः ।

१ Mental Foramina. २ Ext. Oblique line. ३ Depressor Labii Inferioris.
४ Depressor Anguli Oris. ५ Platysma Myoides. ६ Genial Tubercles. ७ Inter-
nal Oblique line. ८ Mylo-hyoid. ९ Sublingual Gland. १० Submaxillary Gland.
११ Buccinator. १२ Facial Arteries. १३ Rami of Lower Jaw. १४ चरककृतस्य संज्ञा ।

तत्र हनुमुण्डं नाम वर्तुलप्रायं पश्चिमशिखरं हनुसन्धिखातपर्वेण । तन्मूलञ्च परितः सम्बध्यते स्नायुकोषः । अभ्यन्तरतले चास्य मूलतो निविशते हनुमूलकर्षणी उत्तैरा नाम पेशी ।

हनुकुन्ती नाम त्रिकोणप्रायं कुन्ताग्रसदृशं पुरःशिखरं हनुकूटस्य । तत्र निविशते बाह्याभ्यन्तरतलयोः शङ्खच्छदाख्या पेशी ।

बहिस्तले पुनर्हनुकूटस्य निविशते हनुकूटकर्षणी नाम पेशी । अन्तस्तले च हनुमूलकर्षणी अधरा । मध्ये चान्तस्तलस्य स्फुटं विवरम् अधराया दन्तमूल-सुरङ्गाख्यायाः प्रणाल्या द्वारभूतम्, तेन अधरदन्तमूलिकाख्यानां सिरा-धमनी-नैडीनां प्रवेशः ।

अथास्य हनुकूटस्य ऊर्ध्वधारा अर्धचन्द्राकारा, तदद्वारेण हनुकूट-कर्षण्याख्यपेशीमभितः प्रसरन्ति नाड्यः सिरा-धमन्यश्च । अधोधारा तावत् हनुमुण्डलाधोधारया सानुबन्धा । कोणश्च तत्र पश्चिमतो हनुकोणी नाम— तत्र हनुकोणिकाख्यस्नायोः संयोगः । पुरोधारा तन्वी पेशीनिगूढा च । पश्चिमधारा पुनः स्थूला कर्णमूलिकाख्यग्रन्थि-समाच्छन्ना च ।

सम्भानं पुनरधोहन्वस्थः शङ्खास्थोर्हनुसन्धिखाताभ्यां परिज्ञेयम् ।

प्रेश्यस्त्विह निविशन्ते पञ्चदश युग्माः यथोक्ताः ।

एतावांश्च अधोहन्वस्थि लक्ष्यो विशेषः, यथा बाल्ये हनुकूटयोर्हनुमुण्डलं पृति तिर्यङ्निविष्टयोः क्रमाद् योवने ऋजुभावः, बाल्ये च पुनर्विशेषत-स्तिरस्तीनता दन्तोदूखलविलयं येति ।

तान्येतानि मुखमुण्डलास्थीनि व्याख्यातानि ।

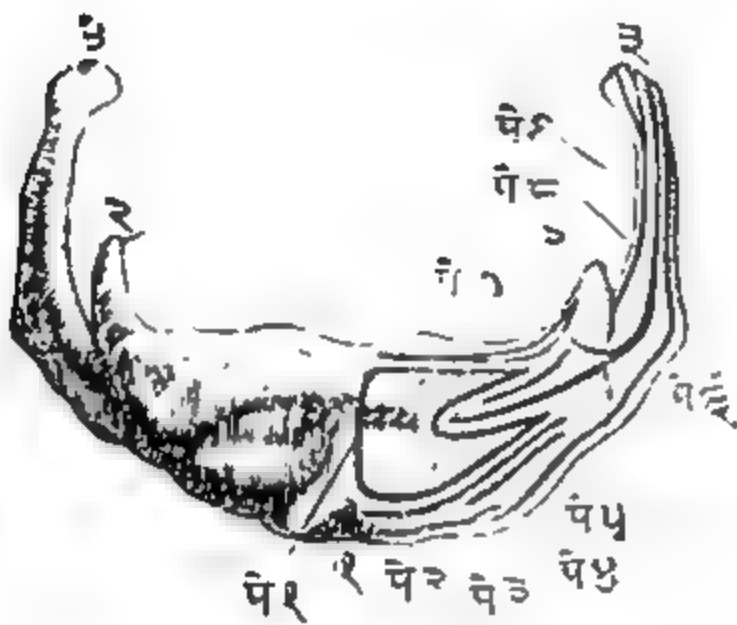
अथ कण्ठिकास्थि ।

कण्ठिकं जिह्वामूलिकं वा नाम (४४श चित्रम्) रसनामूलग-मग्नखुराकारमस्थिखण्डं नानापेशीनिवेशभूमिभूतं कण्ठे खासपथचूडाया-

१ Condyle of Lower Jaw. २ Ext. Pterygoid. ३ Coronoid Process. ४ Masseter. ५ Internal Pterygoid. ६ Opening of Internal Dental Canal. ७ Inferior Dental Vessels and Nerve. ८ Sigmoid Notch. ९ Angle of Lower Jaw. १० Parotid Gland. ११ अतएव बाइके अधोहनीरगतःप्रसरी वक्रविकृतिविशेषश्च । १२ Hyoid Bone.

भवस्थितम् । तच्च शून्यलम्बितमिव वर्तते सुदीर्घस्त्रायुरज्जुभ्यां शङ्कास्थोर्मूल-
शिफाद्वयपूतिबद्धम् । तस्य च तयो भागाः—कण्ठकपिण्डं, महाशृङ्गद्वयं, लघु-
शृङ्गद्वयञ्चेति । तत्र—

(४४ श चित्रं—कण्ठकास्थि)

चित्रव्याख्या—

१ कण्ठकपिण्डम् । २, २, लघुशृङ्गद्वयम्
३, ३, महाशृङ्गद्वयम् । पेशीनिवेशान्त—पे १
चिबुककण्ठिका । पे २, उरःकण्ठिका ।
पे ३, मुखभूमिकण्ठिका । पे ४, अंस-
कण्ठिका । पे ५, शिफाकण्ठिका । पे ६,
अवटुकण्ठिका । पे ७, चिबुकजिह्वाकण्ठिका ।
पे ८, जिह्वाकण्ठिका । पे ९, मध्यमा
कण्ठसङ्कोचनी ।

(१) कण्ठकपिण्डं नाम मध्यस्थं
पिण्डं मध्यरेखाङ्कितम् (चित्रे १) । तत्र
पुरस्तले निविशन्ते द्वादश पेश्यः (षट्
एकैकतः) । ताः क्रमात् चिबुककण्ठिका,
उरःकण्ठिका, चिबुकजिह्वाकण्ठिका,
मुखभूमिकण्ठिका, शिफाकण्ठिका,
अंसकण्ठिका चेति नाम । पृष्ठतलन्त्वस्य
मसृणं कलासम्बद्धञ्च गोजिह्विकाया ।

(२) महाशृङ्गद्वयं नाम मध्यपिण्ड-
मुभयतः पश्चिमाभिमुखं स्वनामव्याख्या-
तम् । तयोरग्रकोट्योः स्फुटे अर्बुदके
स्त्रायुरज्जुसंयोगाय । तयोरेकैकस्मिन्
निविशन्ते तिस्रः पेश्यः,—क्रमात् मध्यमा
कण्ठसङ्कोचनी, जिह्वाकण्ठिका, अवटु-
कण्ठिका चेति ।

(३) लघुशृङ्गद्वयं महाशृङ्गयोः
क्रोडस्थम् । तदग्रकोट्योरपि स्त्रायुरज्ज्वोः
शङ्कास्थिशिफाद्वयसङ्गतयोः संयोगः ।

तान्येतानि शिरोग्रीवास्थौनि पृथग् व्याख्यातानि ।

१ Body or Basihyal. २ Genio-hyoid. ३ Sterno-hyoid. ४ Genio-hyo-glossus.
५ Mylo-hyoid. ६ Stylo-hyoid. ७ Omo hyoid. ८ गोजिह्विका नाम जिह्वामूलस्थं आसप-
च्छादनशीलं तद्व्याख्यपत्रकमये व समाधत्तम् । चरककृतेवं संज्ञा (Epiglottis). ९ Greater
Cornua. १० Middle Constrictor of Pharynx. ११ Hyo-glossus. १२ Thyro-hyoid.
१३ Lesser Cornua.

अथ समग्रकरोटिदृश्या विशेषाः ।

करोटिर्नाम सकलशिरोऽस्यां सङ्घातः । शिरोस्थीनि च सर्वाणि अधो-
हनुवर्जं स्थिरसन्धिसंहितानि । विशेषाच्चात्र सङ्घातदृश्या बहवः, तेषु केचित्
सूचितपूर्वाः । तानिवेदानीमपरांश्च विशेषान् करोटौ यथावस्थितान् प्रति-
पादयामः शिष्यबुद्धिवैशद्याय शिरोगतविशेषावबोधाय च ।

आदौ तावत् करोटेः पञ्च प्रदेशाः पृथग् बोद्धव्याः । तद्वयथा—ऊर्ध्वप्रदेशः
करोटिपटलं नाम, अधःप्रदेशः करोटिभूमिर्नाम, पार्श्वप्रदेशौ करोटिपक्षौ नाम,
पुरःप्रदेशश्च मुखमण्डलं नामेति ।

अपरे च नेत्रमासागुहाद्या विशेषाः शेषतः प्रतिपाद्याः ।

अथ करोटिपटलम् ।

करोटिपटलं नाम (४५ चित्रम्) शिरःसम्पटस्यच्छदिभूतो भागः ।
तस्य निर्माणमग्रतः पुरःकपालस्य ललाटफलकेन, पार्श्वयोः पार्श्वकपालाभ्यां,
पश्चिमतश्च पश्चिमकपालस्य ऊर्ध्वदिनेन ।

तस्य च द्वेतले—बाह्यमाभ्यन्तरश्च । तत्र —

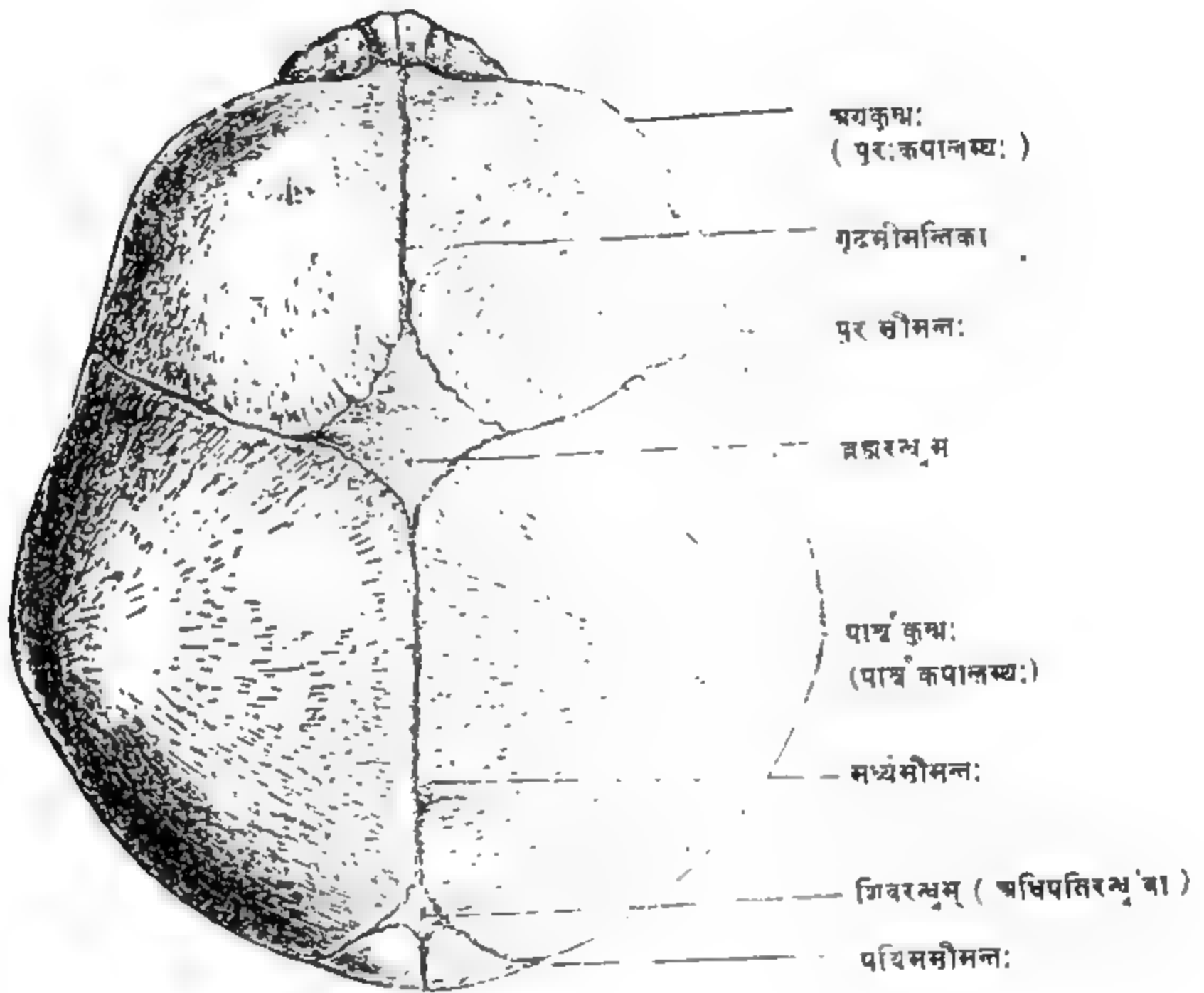
बाह्यतलं कूर्मपृष्ठाकारम् । तत्र लक्षणीयाः पञ्च सीमन्ताः,—पुरः-
सीमन्तो, मध्यसीमन्तः, पश्चिमसीमन्तः, पार्श्वसीमन्तौ च द्वाविति । तेषु—

पुरःसीमन्तो नाम पुरःकपालस्य पार्श्वकपालाभ्यां सन्धानरेखा पुरोदृश्या ।

मध्यसीमन्तो नाम पार्श्वकपालयोः परस्परसन्धिररेखा मध्यस्था ।

१ Skull. २ सन्धि खन्ने वंविधा बहवो विशेषाः सीमन्तादयो ये समग्रकरोटावेव सम्पद्दृश्याः इति ।
१ Roof of the Skull, २ Coronal Suture, ३ Sagittal Suture,

[४५ श चित्रम्—करोटिपटलम् (स्तनन्धयणिशोः) ।]

पश्चिमकपालम्

पश्चिमसीमन्तो^१ नाम पश्चिमकपालस्य पार्श्वकपालाभ्यां सन्धानरेखा पश्चाद्दृश्या ।

पार्श्वसीमन्तौ^२ नाम करोटिपटलस्य पार्श्वस्ये सन्धानरेखे । तयोरेकैका अस्थिषट्कस्य सन्धानाङ्गभूता । तथाह्यत्र उपरिस्थानि त्रीणि पुरः-पार्श्व-पश्चिमा-स्थानि कपालानि अधःस्थैस्त्रिभिः गण्ड-जतूका-शङ्कास्थिभिः संहितानि । (सन्धिप्रकारस्तु २७श चित्रे द्रष्टव्यः) ।

वात्ये तु गूढसीमन्तिका^३ नाम पुरःकपालमध्यस्था दृश्यते सूक्ष्मा सीमन्त-रेखा । सा क्वचित् प्रौढकरोटावपि दृश्या ।

अथात्र द्वौ सीमन्तसन्धी विशेषतो लक्ष्यौ पुरःपश्चिमस्थौ । तत्र पुरोमध्य-सीमन्तयोः सन्धिस्थलं ब्रह्मरन्ध्रं^४ ब्रह्मतालु^५कं वा नाम । पश्चिममध्यसीम-न्तयोस्तु सन्धिस्थलं शिवरन्ध्रं^६ अधिपतिरन्ध्रं^७ वा नाम, तदाख्यमभ्यधार-णात् । अनयोश्च दृश्यते विशेषतः कोमलता, ब्रह्मरन्ध्रे चतुरस्रप्रायता, शिवरन्ध्रे च त्रिकोणता, स्तनन्धयशिशोः करोटी स्वभावतः ।

पञ्च चात्र उत्सेधाः—

पुरःकुम्भद्वयं, पार्श्वकुम्भद्वयं, पश्चिमावुर्द्वेति । ते व्याख्यातपूर्वाः ।

आन्तरतलं तावत् करोटिपटलस्य खातोदरमुच्चावचश्च मस्तिष्कच्छाद-नाय । तत्र सर्वतो दृश्याः कलापोषणीनां धमनीनां प्रतानाङ्गाः, खातानि च कलाग्रन्थिधारणाय । मध्यरेखायान्तु दीर्घिकाख्या सिरापरिखं^८ मध्य-सीमन्तानुपूर्व्याऽभ्यन्तरतः ।

१ Lambdoid Suture. २ Temporal Suture. ३ Metopic Suture. ४ Anterior Fontanelle. ५ Posterior Fontanelle. तथाहि सुश्रुतः—“मस्तकाभ्यन्तरोपरिष्ठात् सिरासन्धिसन्धि-पातो रोमावर्तोऽधिपति स्तत्र सद्योमरणम्” (सु० शा० ६५०) । ६ Frontal Eminences. ७ Parietal Eminences. ८ Ext. Occipital Protuberance. ९ Depressions for Pacchionian Bodies. १० Longitudinal Sinus.

अथ करोटिभूमिः ।

करोटिभूमिर्नाम करोटेरधःप्रदेशो नानास्थिसङ्घातमयः सर्व्वत उच्चा-
वचः । तस्या हे तले,—ऊर्ध्वतलं शिरोगुहान्तर्निगूढं करोटिपौठं
मस्तिष्कपौठं वा नाम, अधस्तलं मुखकण्ठविवरच्छदिभूतं शिरोगुहाबाह्यञ्च
करोटिभूमितलं करोटितलं वा नामेति ।

निर्माणं पुनः करोटिभूमेर्दशभिरस्थिभिर्द्रष्टव्यम् । तद्वयथा—पुरोभागे
ऊर्ध्वहन्वस्थिभ्यां तात्त्वस्थिभ्याञ्च । पश्चिमभागे पश्चिमकपालेन । मध्यभागे
भर्भूरक-जतूका-सौरिकास्थिभिः । पार्श्वयोस्तु शङ्खास्थिभ्यामिति । सन्धाना-
द्वाद्यात्र तत्तदस्थ्यामन्तर्बहिस्तलयोः संलक्ष्या विशेषेण । तत्र—

[करोटिपौठम्]

करोटिपौठं मस्तिष्कपौठं वा नाम (४६ श चित्रम्) करोटिभूमे-
रूर्ध्वतलं मस्तिष्कादिधारणाय खातोदरम् ! तच्च करोटिपटलापसारणेन दृश्यम् ।
खातानि चात्र त्रीणि महाखातानि नाम । तेषां पुरोगं मस्तिष्कस्य पुरःपिण्ड-
धारणाय । मध्यगं मध्यपिण्डधारणाय । पश्चिमगं पश्चिमपिण्डधारणाय ।
तत्र—

पुरोगं महाखातं पुरःकपालस्य नेत्रच्छदिफलकाभ्यां भर्भूरास्थ्युच्चालनी-
पटलेन च तन्मध्यसंहितेन निर्मितं विशेषादुच्चावचम् । तस्य पश्चिमसीम्नि
दृश्यते जतूकास्थौ लघुपञ्चतिद्वयं, तन्मध्यस्थं त्रिकोणकण्टकञ्च ।

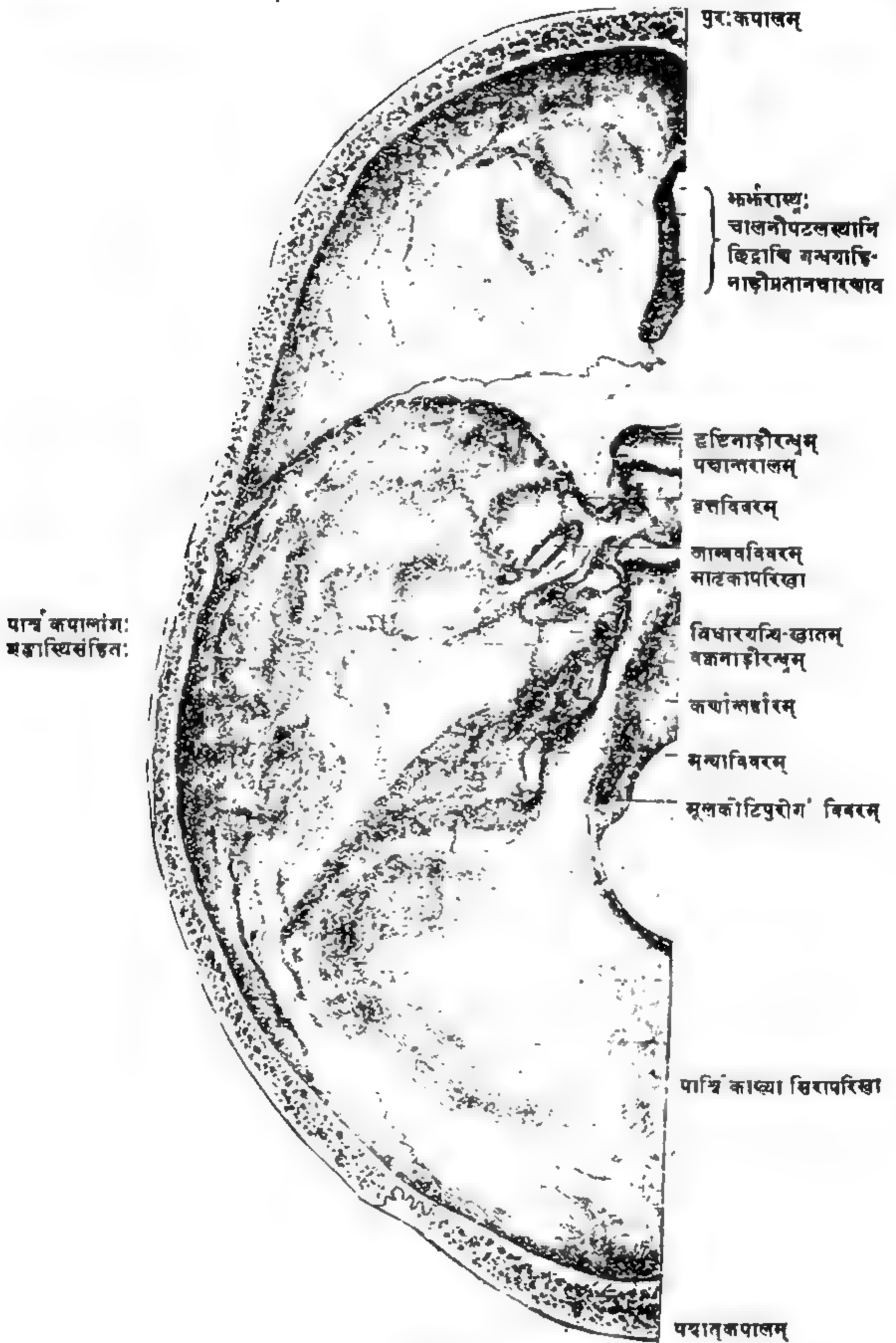
तत्रैते विशेषा लक्षणीयाः—

(१) दौर्घिकाख्य-सिरापरिखाया अग्रभागः समुन्नतरेखारूपः ।
तत्र दात्रिकाख्यकलाभागसंयोगः ।

१ Base of Skull. २ Internal surface of the Base of the Skull ३ भुवोरनुक्रमेण
पूर्वापरच्छेदात् करोटिच्छदिभागस्य अपसारणम् । ४ Large Fossæ. ५ Anterior Fossa.
६ दात्रिका नाम मस्तिष्कावरणस्य महाकलाया दावाकारो भागो मस्तिष्कस्य वामदक्षिणांशविभाजक—इति
मस्तिष्कवर्णनावसरे वक्ष्यते । (दात्रिका = Falx Cerebri).

(वामार्द्धम्)

[४६ श चित्रम्—करोटि-

चित्रद्वयस्य संयोगात् विज्ञेया पूर्णता बुधैः ।

एकेकाद्वं यथा यत् स्यादन्याद्वंऽपि तथैव तत् ॥

(२) शिखरकण्टकं नाम भर्भरास्थिचूडास्थितं प्रवर्द्धनं वर्णितपूर्वम् ।

(३) चालनीपटलं बहुच्छिद्रमयं गन्धग्राहिण्योः प्रथमास्थ्यनाद्योर्धारणाय, छिद्राणि च तत्र तत्प्रताननिर्गमाय ।

(४) धमनीप्रतानां क्लाः—पुरोगाया मस्तिष्ककलापोषण्या धमन्या धारणाय ।

मध्यमं महाखातमुभयतो गभीरं मध्यतश्च समुन्नतम् । तस्य पुरःसीम्नि जतूकास्थो लघुपक्षतिद्वयं त्रिकोणकण्टकसहितम् । पश्चिमसीम्नि तु तस्यैव सुषुम्नापीठं मध्यतः, उभयतश्च शङ्खास्थोरश्मकटिके । निर्मयिते च तत् मध्यभागे जतूकास्थूः शरीरेण, पार्श्वयोस्तु तस्यैव बृहत्पक्षतिभ्यां शङ्खास्थिभ्याम् । तत्र चैते विशेषाः संलक्ष्याः—

(१) दृष्टिनाडीपरित्वा मध्यतस्तदुभयतश्च दृष्टिनाडीरन्ध्रे दृष्टिग्राहिणो द्वितीयास्थ्यनाडीद्वयस्य चार्तुषधमनीभ्यां सहितस्य धारणनिर्गमार्थम् ।

(२) पञ्चान्तरालास्थं त्रिकोणविवरद्वयं व्याख्यातपूर्वम् । तेन तृतीय-चतुर्थ-षष्ठनाडीयुगलानां, पञ्चमनाडीयुगलस्य नेत्रगात्रशाखयोः, सिराधमनीनाञ्च नेत्रगानामक्षिगुहयोः प्रवेशः ।

(३) पोषणिकाखातं पोषणिकास्थ्यग्रन्थिधारणम् ।

(४) वृत्तविवरद्वयं जाम्बवविवरद्वयञ्च क्रमात् पञ्चमास्थ्यनाद्या मध्यमशाखाद्वयस्य पश्चिमशाखाद्वयस्य च निर्गमार्थम् ।

(५) मातृकापरित्वं मातृकाधमन्योर्नेत्रकूटगनाडीसहितयोर्धारणाय ।

(६) पञ्चमनाद्योर्ग्रन्थिधारणार्थं खातद्वयं विधारण्यन्धिखातसंघं शङ्खास्थोरश्मकूटाग्रयोर्दृश्यम् ।

१ Crista Galli. २ Cribriform Plate for the First or Olfactory Nerves. ३ Markings of Anterior Meningeal Arteries. ४ Middle Fossa. ५ Sella Turcica. ६ Optic Foramina. ७ द्वितीयास्थ्यनाडी दृष्टिनाडी = Optic Nerves. ८ Ophthalmic Arteries. ९ Foramen Lacerum Anticus. १० Pituitary Fossa. ११ Foramina Rotunda. १२ Foramina Ovale. १३ Carotid Canals. १४ विधारण्यन्धिनाम पञ्चमनाद्या धाराद्वयस्य मूलस्थो ग्रन्थिर्यथास्थानं वर्णनीयः (= Gasserian Ganglion), तद्धारणार्थमिदं खातमिति तथा संज्ञा ।

(७) धमनीप्रतानाङ्काश्च मध्यमायाः कलापोषणाख्यधमन्या धारणाग ।

पश्चिममहाखातं पुनरतिगभीरं बृहत्तमञ्च । तत्रार्धायन्ते मस्तिष्कस्य पश्चिमं पिण्डमनुमस्तिष्कं सुषुम्नाशीर्षकञ्च । निर्मोयितं च तत् स्तोकमात्रेण जतूकाशरीरेणाग्रतः, पश्चिमकपालेन मध्यतः, पार्श्वयोः शङ्खास्थिभ्यां पार्श्व-कपालयोः पश्चिमाधरकोणाभ्याञ्च । विभागश्चास्य मध्यममहाखातादशम-तटिकाभ्याम् । अश्मतटिकयोस्तु जवनिकाख्यस्य मस्तिष्कविभाजककलाभागस्य संयोगः ।

एते च पश्चिममहाखाते दृश्या विशेषाः—

(१) सुषुम्नापीठं वर्णितपूर्वं मध्यतः ।

(२) कर्णान्तिद्वारम् (एकैकतः) श्रुतिवक्त्राख्यनाडीद्वयप्रवेशाय ।

(३) महाविवरं मध्यस्थं सुशीर्षकसुषुम्नानिर्गमाय ।

(४) मूलकोटिपुरोगं विवरम् (एकैकतः) द्वादशनाड्याः प्रवेशाय ।

(५) मन्याविवरम् (एकैकतः), तच्च पश्चिमकपालपार्श्वस्थमन्याखात-मेव शङ्खास्थिसन्धानेन विवरभूतम् । तेन मन्याख्यस्थूलसिराया नवम-दशमैका-दशाख्यनाड्यानाञ्च निर्गमः, प्रवेशश्च धमनीद्वयस्य शिरोऽन्तः ।

(६) पार्श्विकाख्या सिरापरिखा, तत्प्रान्तस्था चापरा तदनु-षङ्गिणी अर्द्धचन्द्रिकाख्या मन्याविवरान्ता । तत्र च दृश्यं गोस्तन-च्छिद्रं तत्परिखाप्रवेशि-सिराधारणाय ।

(७) दीर्घिकाख्य-सिरापरिखायाः पश्चिमप्रान्तः, महावर्त्तश्च^१ ।

१ Grooves for the Branches of Middle Meningeal Arteries. २ Posterior Fossa. ३ Superior Borders of the Petrous portion of the Temporal Bones. ४ Tentorium Cerebelli. जवनिकावत् मस्तिष्कानुमस्तिष्कशरीरन्तरालेऽवस्थानादिभ्यं सञ्ज्ञा । ५ Dorsum Epiphii. ६ Internal Auditory Meatus. ७ Foramen Magnum. ८ Anterior Condylloid Foramen. ९ Jugular Fossa. १० Lateral Sinus. ११ Sigmoid groove. १२ Mastoid Foramen. १३ Longitudinal Sinus. १४ Torcular Herophili.

[करोटितलम्]

करोटितलं करोटिभूमितलं वा नाम (४७ अ चित्रम्) करोटिभूमे-
रधस्तलमतिमात्रमुच्चावचं मुखगलादिविवरच्छदिभूतम् । तस्य त्रयो भागाः—पुरो-
भागः ऊर्ध्वहनुमण्डलप्रधानस्तालुपटलधरः, मध्यभागः तालुमहाविवरयोरन्त-
रालस्थः कण्ठविलच्छदिभूतः, पश्चिमभागः महाविवराद्युत्तरतोरणिकान्तः ।
तत्र—

(क) पुराभाग लक्षणीये द्वे—दन्तोदूखलमण्डलं, तालुपटलश्चेति ।
तयोः—

दन्तोदूखलमण्डलं दन्तोदूखलानां षोडशानां धारणम् । दन्ता द्वाव
एकैकाद्वे अष्टौ, तद् यथा —कर्त्तनकौख्यौ द्वौ मध्यरेखापार्श्वतः, तदन्वेको-
रदनकौख्यः, तदनु द्वौ अग्रचर्व्वणकौख्यौ, चरमतश्च त्रयः पश्चिमचर्व्वणकौख्याः ।
अष्टमस्य च चर्व्वणकस्य प्रसिद्धा ज्ञानदग्गनमैज्ञा, तस्य यौवनान्ते प्रौढौ वा
समुद्गमः ।

“राजदन्त” इति तु —ऊर्ध्वहनुमण्डले मध्यरेखामुभयतः स्थितयोः कर्त्तनक-
दन्तयोः संज्ञा प्राचीना ।

तदेतत् प्रौढस्योर्ध्वहनुमण्डलस्थं दन्तमण्डलं व्याख्यातम् । अधोहनुमण्डले-
ऽप्येवम् । एवञ्च साकल्येनोभयोर्हनुमण्डलयोः प्रौढस्य दन्ताः द्वात्रिंशत् ।

बाल्ये तु एकैकस्मिन् हनुमण्डले दशैव दन्ताः—एकैकाद्वे पञ्च पञ्चेति,
पश्चिमचर्व्वणकर्त्तनमभावात् । एवञ्च साकल्येन बाल्येविनश्वरा दशना
विंशतिरेव ।

१ Base of the Skull. २ दन्तोदूखलानां धारणादूर्ध्वहनुमण्डले दन्तोदूखलसमष्टेरियं
संज्ञा (Alveolar Arch) ३ Incisors एकमूर्त्तौ चैता । ४ Canine, सयुक्तहिमूलस्थायम् । ५ Bicus-
pids. हिमूर्त्तौ चाम् । ६ Molars, विमूलार्थं ते । ७ Wisdom Tooth, लोकेऽपि “चञ्चल दात” —
इत्येवमादिसंज्ञा । ८ “राजदन्तौ तु मध्यस्थानपरिणो गणका कचित्” — इति हंसचन्द्रः । ९ द्वौ कर्त्तनकौ,
एको रदनकः, द्वावेव च चर्व्वणकर्त्तनौ — इति पञ्चति भावः ।

तालुपटलं^१ नाम मुखविवरच्छदिभाग ऊर्ध्वहन्वस्थोस्तालुफलकाभ्यां ताल्वस्थोश्च ह्रस्वपत्रकाभ्यां निर्मितः । तस्य च मध्यभागे परस्परसन्धानरेखा अनुलम्बा इतरया हनुतालुसन्धानाङ्गरेखया अनुप्रस्थया लक्षिता । अनयोश्च मिलितयोः स्वस्तिकसीमन्तिके^२ति मञ्जा । तत्र मध्यरेखायामग्रतः स्वातं चतु-
श्चिद्रम् अग्रतालुखातं^३ नाम । तस्य पूर्वापरैच्छिद्राभ्यां नामातालुकाख्य-
नाड्योः, पार्श्वच्छिद्राभ्याञ्च धमन्योः क्रमान्वासाभूमौ तालुपटले च प्रवेशः ।
अनुप्रस्थरेखायास्तु प्रान्तयोरेकैकतश्चिद्रे पश्चिमतालुविवरे^४ नाम, ताभ्यां
तालुनाड्योस्तालुपटलप्रवेशः ।

पश्चिमप्रान्ते च मध्यरेखायां कण्टकं - तालुपृष्ठकण्टकं^५ काकलकण्टकं
वा नाम, तत्र काकलकस्य संयोगः ।

(ख) मध्यभागे पुनः करोटितलस्य लक्षणीयानि—

कण्ठपटलं^६ गलविलपटलं वा नाम कण्ठविलच्छदिभूतो भागः
जतूकाशरीरस्य पश्चात्कपालमूलपिण्डेन सन्धानान्निष्पन्नः । तत्सन्धानरेखा चात्र
स्फुटा मूलज्जातूका नाम, तस्याः पुरोभागे पश्चिमं नामागुहाद्वारं सीरिकास्थ्या
द्विधा विभक्तम्, तस्य चैकैकतः जतूकाचरणद्वयं तत्पार्श्वसीमभूतम् ।

मन्याविवरञ्च मन्याख्यमिराधारणम् । मातृकासुरङ्गाद्वारञ्च तद-
बहिःस्थं मातृकाधमनीप्रवेशार्थम् ।

(ग) पश्चिमभागे पुनः करोटिपटलस्य मध्यतः प्रधानतो लक्षणीया-
न्येतानि—

महाविवरं सुषुम्नाधारणं, मूलकोटिद्वयञ्च तदुभयतः चूडावलया-
ख्यकशेरुकया सन्धेयम् । प्रतिमूलकोटि च द्वे द्वे विवरे पुरःपश्चिमस्थे
नाड्योर्निर्गमाय । पश्चिमालिका, पश्चिमात्र्वुदञ्च^७ ग्रीवाधराख्यस्रायुरज्जु-
संयोगाय । तदुभयतश्च द्वे द्वे रेखे उत्तरतोरणिके^८ नाम वर्णितपूर्वं ।

१ Vault of the Palate. २ स्वस्तिकाकारेण रेखयोः परस्परसंयोगादियं रंजा,
Crucial Suture. ३ Anterior Palatine Fossa ४ Foramina of Scarpa. ५ Foramina
of Stenson. ६ Posterior Palatine Foramina. ७ Spine of the Palate ८ Uvula.
९ Roof the Throat. १० Basilar Suture.

ता

लु

प

ट

ल

म्

तालुसंज्ञी (पे०)

काकलकिनी (पे०)

उत्तरा कण्ठसंज्ञी (पे०)

हनुमूलकंषी अधरा (पे०)

तालुसंज्ञी (पे०)

पट्टोत्तंज्ञी (पे०)

तालुसंज्ञी (पे०)

शिरःपृष्ठदण्डिका गुर्वी (पे०)

सर्व लघ्वी (पे०)

कपालमूलबन्धनी सायुः
(पुरोगा)

मध्यस्थिका सायुः

मूलकोटिविष्टनी सायुः

कपालमूलबन्धनी सायुः
(पश्चिमा)

उत्तरतिरश्चीना (पे०)

शिरःपृष्ठदण्डिका लघ्वी (पे०)

सर्व गुर्वी (पे०)

ग्रीवाधरा सायुः

पृष्ठवक्त्रदा (पे०)

हनुकटकंषी
(पे०)

शिरःपृष्ठदण्डिका
पात्रगा (पे०)

द्विगुम्फिका
(पे०)

शिरोशीवपृष्ठिका (पे०)

चित्रद्वयस्य संयोगात् चित्रे वा पूर्णता बुधेः ।

एकैकस्मिंश्च पार्श्वे करोटितलस्य लक्षणीयान्येतानि—

गण्डोत्तरकूटं, गण्डास्थि, गण्डप्रवर्द्धनकञ्चेति त्रयं गण्डचक्रं^१ नाम गण्डो-
त्तरखातस्य बहिःपरिधिभूतम् ।

हनुसन्धिस्थालकं हनुगण्डधारणार्थम् ।

कर्णकुचरं कर्णबहिर्द्वारभूतम् ।

गोस्तनप्रवर्द्धनकं शिफाप्रवर्द्धनकञ्च ।

सन्धानाङ्गाथात् ऊर्ध्वहन्वस्थो गण्डास्थ्वा जतूकाबृहत्पक्षत्या च,
गण्डास्थ्वा ऊर्ध्वहनुगण्डजतूकाभिः, शङ्खास्थ्वा जतूकागण्डपश्चिमकपालैर्विशेषात्
संलक्ष्याः ।

पेश्यः पुनरिह करोटितलस्य एकैकार्धं संयुज्यन्ते बहवः । तासां नाम-
संस्थादीनि ४७श चित्रे द्रष्टव्यानि स्मर्त्तव्यानि च पूर्ववर्णनतः ।

सैषा करोटिभूमिरुभयोस्तलयोर्व्याख्याता ।

अथ करोटिपक्षौ ।

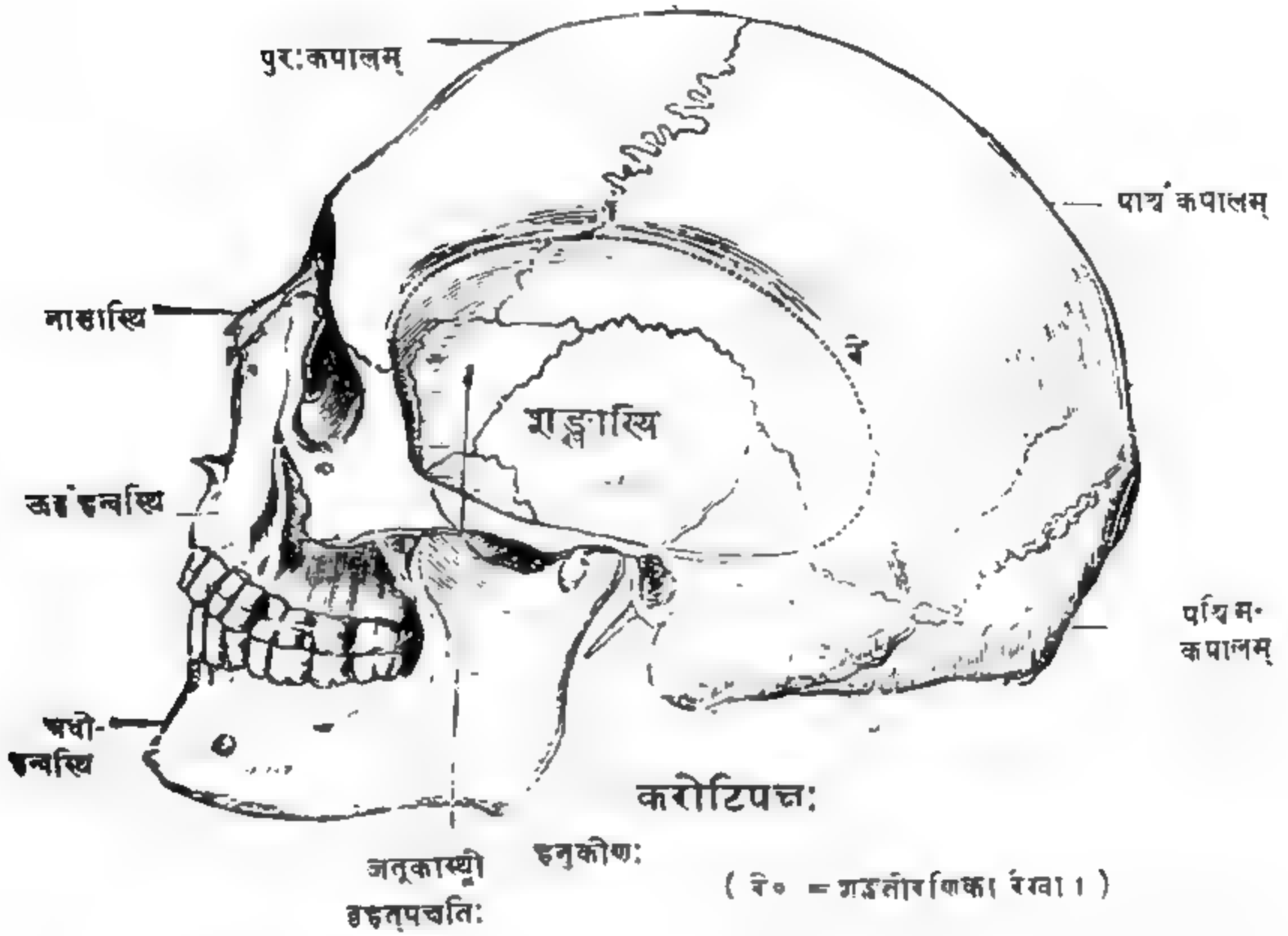
करोटिपैक्षौ नाम करोटिपार्श्वप्रदेशौ त्रिकोणप्रायौ आकृष्टधनुराकारौ
वा (४८श चित्रम्) । तयोरेकैकस्योर्ध्वसीमा शङ्खतोरणिकानुगाधनुर्वक्रा रेखा
अपाङ्गतः पश्चिमसीमन्तावधि प्रसृता । अधःसीमा त्वधोहनोः कोण एव ।
ऊर्ध्वसीमगायाश्च रेखायाः प्रान्तद्वयं चेत् संयोज्यते हनुकोणेन, तदा करोटिपक्षस्य
पूर्वापरसीमोर्निर्देशः ।

एकैकस्य च करोटिपक्षस्य द्वौ भागौ,—पुरोभागः हनुसन्धिस्थालकस्य
पुरःस्थः, पश्चिमभागस्तत्पश्चिमस्थयेति । तत्र—

पुरोभागे दृश्यानि त्रीणि खातानि—शङ्खखातं, गण्डोत्तरखातं, हनुजातूक-
खातञ्चेति । तेषु—

१ तदेतत्त्रयं चक्राङ्गाकारं गण्डबहिःस्थम् । (Zygomatic Arch). २ Side of the Skull
(Norma Lateralis).

[४७श (क) चित्रम्—करोटिपक्षः (वामः) ।]

(क) शङ्खखातं नामार्धचन्द्राकारं खातं गण्डचक्रादूर्ध्वतनम् ।
तस्य च निर्माणमस्थिपञ्चकांशैर्द्रष्टव्यम् । तद्वयथा—

गण्डं पुरःकपालञ्च जतृकापक्षतिस्तथा ।

शङ्खं पार्श्वकपालञ्च पञ्चकं शङ्खखातकृत् ॥

पूर्यते च तत् शङ्खच्छ्वादाख्यपेश्या च्छाद्यते च शङ्खावरण्या कलया ।

(ख) गण्डोत्तरखातं नाम गण्डचक्रादधस्तनं खातं हनुकुन्त-
धारणम् । तच्चापूर्यते शङ्खच्छ्वादाख्यपेश्या अधोभागेन, पेशीभ्याञ्च हनुकूट-
कर्षणीभ्यां । धार्यन्ते च तत्र आन्तरहानयः^१ सिराधमन्यः^२, पञ्चमनाड्याश्च
हानव्याः शाखाः ।

अनयोश्च खातयोरेकत्वेऽपि जर्द्धाधरांशभेदात् सञ्ज्ञाद्वयम् ।

१ Temporal Fossa. २ Zygomatic Fossa. ३ Internal Maxillary Vessels.

(ग) हनुजातूकखातं नाम ऊर्ध्वहनुजतूकयोः सन्धाने स्थितं त्रिकोणप्रायं लघुतरं खातं नेत्रगुहायाः पश्चिमस्थम् । अस्य पूर्वसीम्नि ऊर्ध्वहनुः पश्चिमार्धदं, पश्चिमसीम्नि तु जतूकास्थश्चरणफलकद्वयम् । केन्द्रश्चेदं तिसृणां परिखाणां क्रमात् हनुजातूका-हनुचरणिका-पक्षान्तरालाख्यानाम् । सम्बन्धस्यास्य नेत्र नासा-मुख-मस्तिष्क-गुहाभिर्गण्डोत्तरखातेन च । धार्यन्ते चात्र ऊर्ध्व हानव्या माढौ सयन्त्रिका, धमनी चान्तरहानव्या नाम ।

अथ करोटिपुरोभागः—मुखमण्डलम् ।

करोटीपुरोभागः स्तावत् मुखमण्डलनिर्मापको वृत्तप्रायः । (४८ अक्षिप्तम्) । तस्य चोर्ध्वसीम्नि भ्रूमध्यं भ्रूतोरणिके च, अधःसीम्नि अधोहनुमण्डलम्, पार्श्वसीम्नि चैकैकतो गण्डास्थि, अधोहनुकूटश्चेति—चतुःसीमनिर्देशः ।

अत्र चैतानि मध्यरेखायां लक्षणीयानि अधोऽधः—

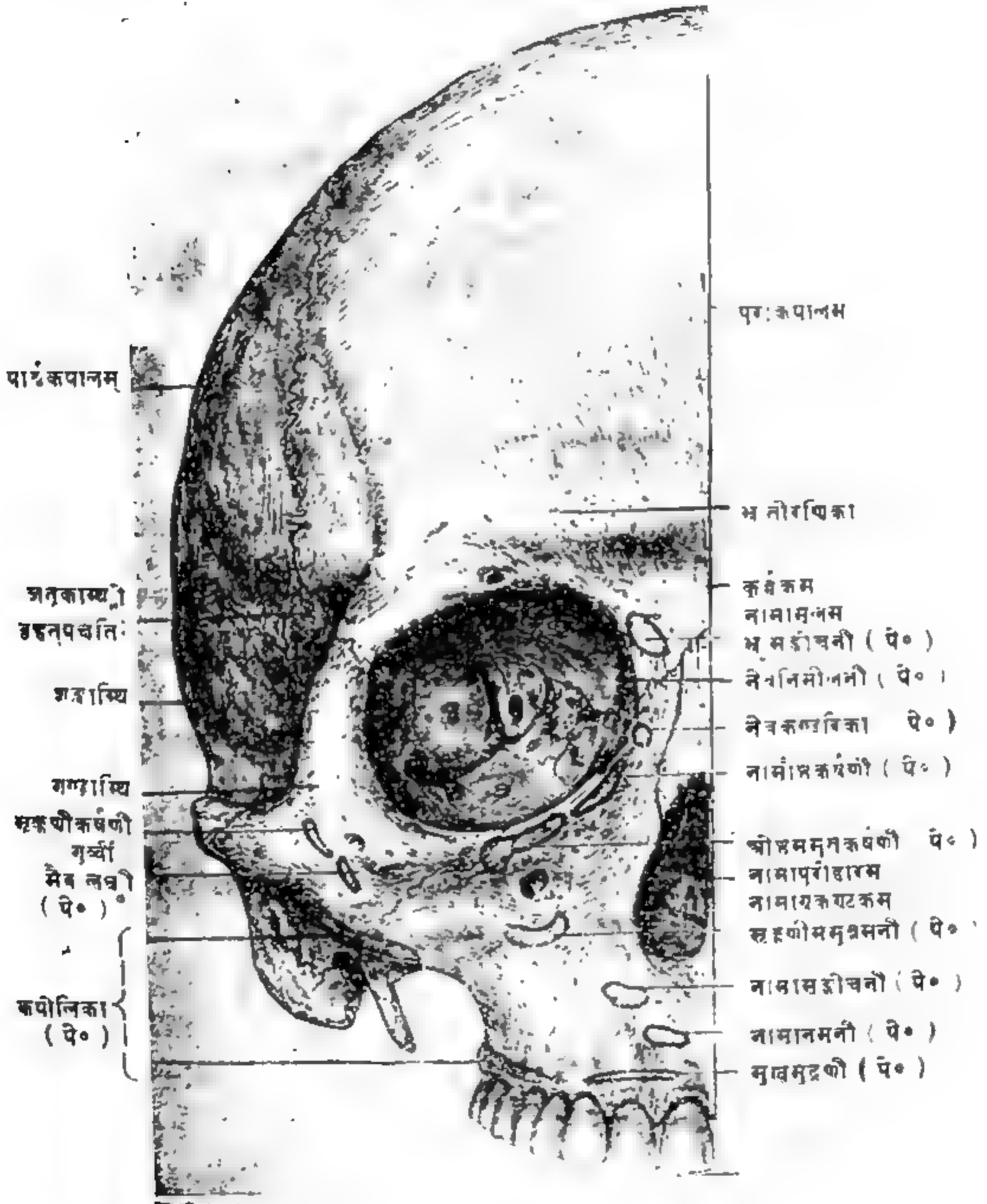
- (१) कूर्चकं भ्रूमध्यं वा नाम स्थपन्याख्यमर्मस्थानं वर्णितपञ्चम् । तदुभयतश्च भ्रूतोरणिके ।
- (२) नासास्थिनी परस्परसन्धानरेखासहिते । अनयोश्च पुरःकपालसन्धानस्थानं नासामूलं नाम । नासास्थ्योश्च संहितयोर्नासासेतु रिति संज्ञा ।
- (३) नासापुरोर्ध्वारं त्रिकोणप्रायम् । तस्य च परिधिः पार्श्वयोर्नासापार्श्विकार्थ्यैः, मध्ये च नासाग्रप्राचीराख्येन तरुणास्थ्या सन्धायी । अधःसीम्नि चास्य मध्यतो नासाग्रकण्टकम् । दन्तमूलविलम्बे तदधस्तादेकैकतः ।
- (४) कर्त्तनकदन्ता अष्टौ,—चत्वारः ऊर्ध्वहनुमण्डले, चत्वारश्चाधोहनुमण्डले ।

(५) चिबुकसन्धानिका रेखा, चिबुकपिण्डश्च ।

अथापराणि चैतानि एकैकस्मिन् पार्श्वे लक्षणीयानि—

१ Spheno-maxillary Fossa. २ Spheno-maxillary, Pterygo-maxillary and Sphenoidal Fissures. ३ Superior Maxillary Nerve with Meckel's ganglion. ४ Anterior Region of the Skull (Norma Facialis). ५ Glabella. ६ Superciliary Ridges. ७ Nasion. ८ Bridge of the Nose. ९ Anterior Nares. १० तरुणास्थिमिति योज्यम् ११ Subnasal Point. १२ Incisor Teeth.

[४८श चित्रम्—मुखमण्डलस्य दक्षिणार्धम् (अधोहनुवर्जम्)]

चर्चणकाः रदनकः कर्तनकाः

नेत्रगुहाङ्गानां व्याख्या — १, अश्रुपीडम् । २, भ्रूवर्कशः । ३, ४, जतुकाम्य, मध्ये चानयोर्वर्ग्यं
दक्षिणार्धे पक्षान्तरान्तरम् । ५, पूरःकपालांशः । ६, गण्डास्थ्यांशः । ७, ऊर्ध्वहन्त्रम् । ८, तालवर्णांशः ।

(१) नेत्रगुहा अक्षिगोलकधरा । छिद्रश्च तदूर्ध्वम् अधिभ्रुवाख्यम् ।
तदधश्च नेत्राधरीयं नाम वर्णितपूर्वम् ।

(२) पार्श्वतश्च गण्डास्थि छिद्रं छिद्रद्वयं वा गण्डच्छिद्रं नाम वर्णितपूर्वम्,
गण्डकूटं हनुगण्डसम्भानरेखा च ।

(३) दन्ताश्च द्वादश, षट् ऊर्ध्वं षट् चाधः—एको रदनकः, पञ्च चर्वणका-
श्चेति ।

(४) अनुचिबुकविवरं, बाह्यतिरस्त्रीना रेखा, वक्त्रधमनीपरिखा
च (४३श्च चित्रम्) ।

पेक्ष्यः पुनरत्र संयुज्यन्ते मुखमण्डलस्य एकैकार्धे षोडश । तदयथा—
मध्यपार्श्वतो म्रुसङ्कोचनी^१ नेत्रनिमीलनी^२ च ; नेत्रान्तःकोणे नेत्रकण्डरिका^३,
तदधश्च नासीष्ठकर्षणी^४ नेत्राधरीयविवरोपरिष्ठात् ओष्ठसमुत्कर्षणी^५,
तदधश्च सृक्कणीनमुन्नमनी^६ ; गण्डकूटे सृक्कणीकर्षणी^७ लघ्वी गुर्वी च ; गण्ड-
कूटाधोधारायां हनुकूटे च हनुकूटकर्षणी^८ ; दन्तोदूखलमण्डलस्य पृथ्वी-
मुखमुद्रणी, पश्चार्धे च कपोलिका^९ ; दन्तमूलविले नासासङ्कोचनी^{१०} नासानमनी^{११}
च ; चिबुकपिण्डपार्श्वतः चिबुकोत्क्षेपणी^{१२} बाह्यतिरस्त्रीनरेखामभितश्च तिस्रः—
अधरावनमनी^{१३}, सृक्कणीनमनी^{१४}, गलपार्श्वच्छदा^{१५} चेति ।

१ Orbit. नेत्रगुहाविशेषात् अनुपटं प्रथम् वर्णनीयाः । २ Supra-orbital Foramen. ३ Infra-or-
bital Foramen ४ Malar Foramen. ५ Malar Prominence. ६ Canine tooth. ७ Bicuspid &
Molar teeth. ८ Mental Foramen. ९ Groove for Facial Artery. १० Corrugator
Supercilii. ११ Orbicularis Palpabrerum. १२ Tendo Oculi. १३ Levator
Labii Superioris et. alaeque nasi. १४ Levator Labii Superioris. १५ Levator Anguli
Oris. १६ Zygomaticus major & minor. १७ Masseter. १८ Orbicularis Oris & Buccina-
tor. १९ Compressor Nares २० Depressor alae nasi. २१ Lavator menti. २२ Depressor
Labii Inferioris. २३ Depre-sor Anguli Oris. २४ Platysma myoides.

अथ नेत्रगुहे ।

नेत्रगुहे नेत्रकोट^१रे वा नाम (४८श चित्रम्) धुस्त्रपुष्पसदृशायतने^२ कोटरे नासामुभयतः स्थिते नेत्रगोलकधरे । तयो रेकैका सप्तास्थिनिर्मितप्राचीरा । अस्थीनि चात्र चत्वारि गुहाद्वारपरिधिनिष्पादकानि, त्रीणि च गुहामूलमभितः स्थितानि तदयथा --

- (१) अश्रुपीठम् अश्रुवाहिकाधारणम् अन्तःपरिधिस्थम् ।
- (२) अग्रकपालस्य नेत्रच्छदिफलकमूर्ध्वपरिधिस्थम् ।
- (३) ऊर्ध्वहन्वस्थो नेत्रपीठफलकं नेत्रभूमिनिष्पादकमधःपरिधिस्थम् ।
- (४) गण्डास्थः अक्षिफलकं बहिःपरिधिस्थम् ।
- (५) जतूकास्थः पक्षतिद्वयम्.
- (६) ताल्वस्थश्चूडास्थं प्रवर्द्धनम्.
- (७) भ्रूभरकस्य नेत्रान्तःपीठश्चेति

त्रयं नेत्रगुहामूलमभितः प्रसृतम् ।

एष त्रैषां संग्रहश्लोकः—

अश्रुर्ध्वहनुगण्डाग्रकपालैर्द्वारि वेष्टिता ।

मूले नेत्रगुहा नडा जतूका तालु-भ्रूभरैः ॥

तथापि जतूका-भ्रूभराराग्रकपालानामुभयो नेत्रगुहयोः प्रवेशात् नेत्रगुहाद्वये एकादशैवास्थीनीति विशेषः ।

एकैकस्याय नेत्रगुहायाः षड् भागाः । तदयथा—

(क) नेत्रगुहाद्वारे^३ वृत्तप्रायं यथोक्तपरिधिकम् ।

(ख) नेत्रगुहामूलं^४ धुस्त्रपुष्पवृन्तवत् सङ्कुचितप्रायं यथोक्तेनास्थिद्वयेण संवेष्टितम् । अत्र च दृश्यं दृष्टिनाडीरन्ध्रं^५ पक्षान्तरालश्च वर्णितपूर्व^६ नेत्रगुहान्तः-प्रवेशिनीनां दृष्टिनाडी-सिरा-धमनीनां प्रवेशाय ।

१ Orbits. २ मादृशसदृश पुरःपार्श्वे सुविस्तृततया पश्चिमपार्श्वे चातिमहोचितवया । ३ सम्पदा वेष्टितेति यावत् । ४ तेषां मध्यस्थत्वादिति भावः । ५ Anterior Opening of the Orbit. ६ Posterior Opening of the Orbit.

(ग) नेत्रगुहाच्छदिः गुहापटलभूतः अग्रकपालस्य नेत्रच्छदिफलकेन जतूकास्थो लघुपक्षत्या च निर्मितः । दृश्यते चात्र बहिःकोणे अश्रुग्रन्थिखातम्, अन्तःकोणे च वक्रोर्ध्वदर्शिन्याख्यनेत्रपेश्याः आकर्षभूमिः^१ ।

(घ) नेत्रगुहाभूमिः प्रधानतः ऊर्ध्वहनो नेत्रपीठफलकेन, स्तोकमात्राभ्याश्च गण्डताल्वशाभ्यां निर्मिता समतलप्राया ।

(ङ) अन्तःप्राचीरं^२ स्वनामव्याख्यातम् ऊर्ध्वहनोर्नासाकूटपार्श्वे नाश्रुपीठेन, भ्रूभरिस्थो नेत्रान्तःफलकेन, स्तोकमात्रेण जतूकाशरीरपार्श्वेन च निर्मितम् । अत्र च विशेषतो दृश्या अश्रुवाहिका नासाभिमुखी ।

(च) बहिःप्राचीरं^३ पूर्वार्धे गण्डास्थोऽक्षिफलकेन, पश्चार्धे जतूकास्थो हृत्पक्षत्या च निर्मितम् । दृश्यश्चात्र शङ्खगण्डकरन्ध्रमार्गस्य^४ विवरं^५ विवरद्वयं वा ।

सम्भानाङ्गाश्चात्र तत्तदस्थामालक्ष्या विशेषेण ।

विवराणि चात्र नव दृश्यानि । तदयथा—मूले दृष्टिनाडीरन्ध्रम्, तद्वहिः पक्षान्तरालं^६ (तेन तृतीय-चतुर्थ-षष्ठनाडीनां पञ्चमनाड्याः नेत्रग-शाखायाः नेत्रगानाश्च सिरा-धमनीनां नेत्रगुहाप्रवेशः), हनुजातूकखातश्च^७ । तदन्तः भ्रूभरकविवरं^८ द्वयं सूक्ष्मम् । अन्तःकोणे अश्रुवाहिका^९ । ऊर्ध्वपरिधी अधिभ्रुव^{१०} म्, अधःपरिधी च नेत्राधरीयं^{११} विवरम् । बहिःकोणे शङ्खगण्डकास्थो रन्ध्रमार्गश्चेति ।

पेश्यस्तु नेत्रगुहाप्राचीरेषु संगुज्यन्ते सप्त,—क्रमात् ऊर्ध्वदर्शिनी^{१२}, अधोदर्शिनी^{१३}, अन्तर्दर्शिनी^{१४}, बहिर्दर्शिनी^{१५}, वक्रोर्ध्वदर्शिनी^{१६}, वक्राधोदर्शिनी^{१७}

१ Roof of the Orbit. २ मेयं नेत्रपेशी अङ्गुलीकारेण तरुणास्थिमयेनाकर्षेण धृता तदाग्रिण्य विवर्तते । अ आकर्ष इह संलग्न इति । तदेतत् पेश्यध्याये वर्णयिष्यते । ३ Floor of the Orbit. ४ Inner wall. ५ अतिसूतमश्रुजलमश्रुवाहिकापथेन नासाभ्यन्तरे प्रविशति । ६ Outer wall. ७ Malar Canal. ८ Optic Foramen. ९ Foramen Lacerum Anticus. १० Spheno-maxillary Fissure. ११ Ethmoidal canals. १२ Lachrymal canal. १३ Supra-orbital Foramen. १४ Infra-orbital Foramen. १५ Temporo-malar Canal. १६ Superior Rectus. १७ Inferior Rectus. १८ Internal Rectus. १९ External Rectus. २० Superior Oblique. २१ Inferior Oblique.

चेति—षट् नेत्रगोलके सम्बद्धाः, सप्तमो च अश्रु विसर्जनी नाम अश्रुवाहिका-
पश्चिमत इति ।

स्यं नेत्रगुहा नातिविस्तरं व्याख्याता ।

अथ नासागुहे ।

नासागुहे^१ द्वे घ्राणेन्द्रियाधिष्ठाने श्वासवायुग्रहणद्वारभूतं च । तयो-
र्मध्यतः प्राचीरकं प्रतन्वस्थिमयम् । तयोः प्रधानतो गलविले^२न सम्बन्धः ।
निर्माणञ्च तयोश्चतुर्दशभिरस्थिभिः,— भ्रूर्भ्रूरक-जतूकाग्रकपालाख्यैस्त्रिभिः शिरो-
स्थिभिः, अधोदनु-गण्डास्थिद्वय-वर्जं सर्व्वं मुखमण्डलास्थिभिरिति ।

एकैकस्याश्च नासागुहायाः षड्भागाः—

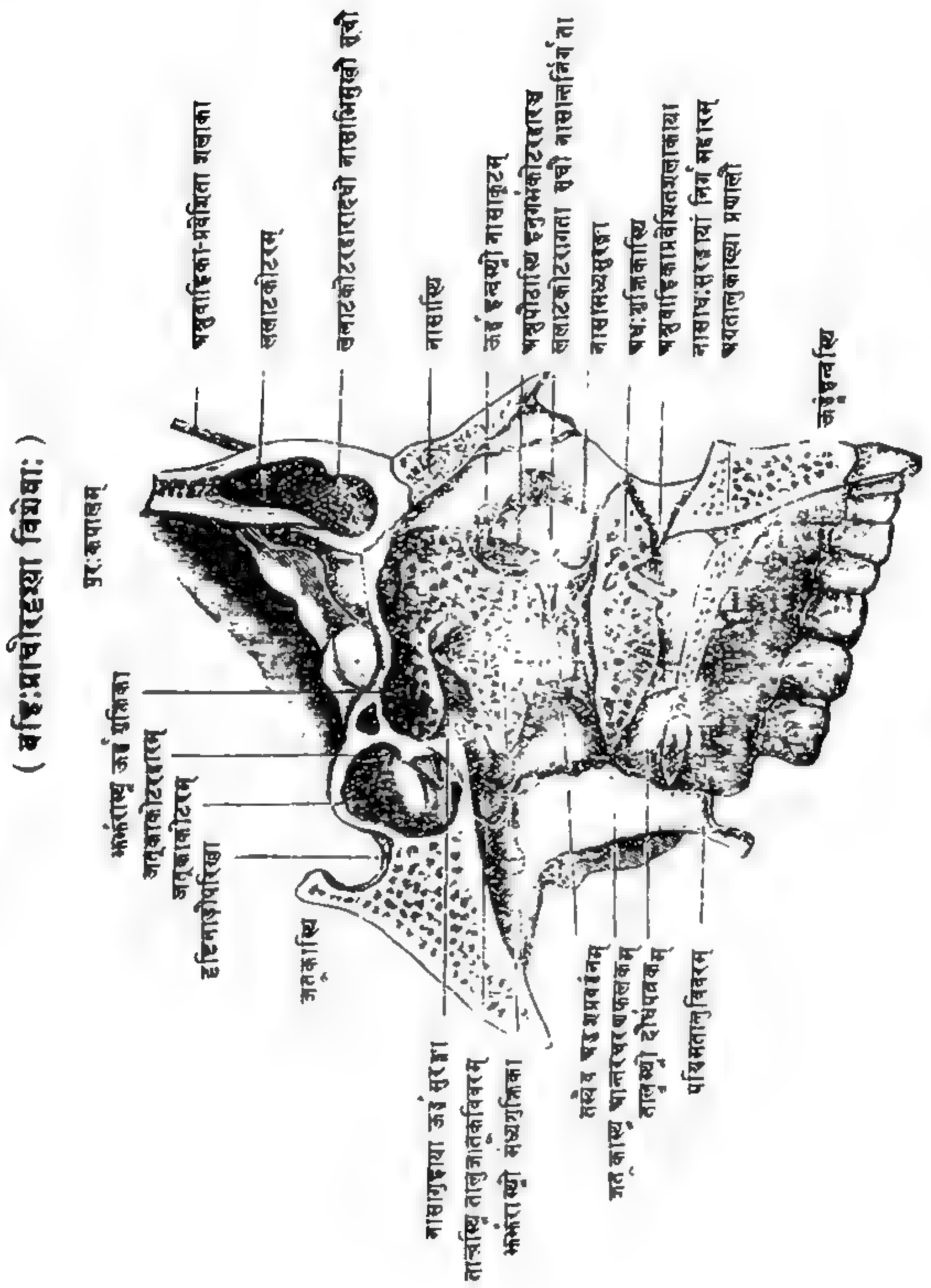
गुहाच्छदिः, गुहाभूमिः, अन्तःप्राचीरम्, बहिःप्राचीरम्,
नासापुरोद्वारम्, नासापश्चिमद्वारञ्चेति ।

तिस्रश्च एकैकस्यां नासागुहायां सुरङ्गाः—ऊर्ध्वसुरङ्गा, मध्यसुरङ्गा,
अधःसुरङ्गा चेति । ताः बहिःप्राचीरवर्णनायामन्तर्भूताः । तत्र—

नासागुहाच्छदिर्नाम नासागुहापटलम् । तस्य निर्माणमग्रतो
नासास्थिभ्यां, समूलेन च पुरःकपालस्याग्रकण्टकेन ; मध्ये भ्रूर्भ्रूरास्थ्रुश्चालनीपट-
लेन, पश्चिमतो जतूकास्थ्रुः कायपिण्डेन च । तत्र नासास्थितले नासानाड्योः,
चालनीपटलस्थेच्छिद्रैश्च घ्राणनाड्योप्रतानानां प्रवेशः ।

नासागुहाभूमिः नासाभूमिर्वा नाम स्वनामव्याख्याता ईषत्कोरो-
दरा । तस्या निर्माणं पूर्व्वार्द्धे ऊर्ध्वहन्वोस्तालुफलकाभ्यां, पश्चार्द्धे च ताल्वस्थोः
ऋक्षपत्रकाभ्याम् । दृश्यानि चात्र—नासाग्रकण्टकम्, अग्रतालुकखातविवराणि,
स्वस्तिकसम्भानिकौ चेति सर्वाणि वर्णितपूर्वाणि । मध्ये च नासागुहायाः
सन्धीयते सीरिकास्थि मध्यप्राचीरभूतम् ।

१ Tensor Tarsi. २ Nasal fossae. ३ गलविलं नाम गलविवरं नासास्यकुहरपश्चिमम् ।
४ एकादशभिरिति फलितार्थः । ५ Roof. ६ Floor. ७ सेवम् ऊर्ध्वहनुतालुफलकयोः कालुस्थि-
ऋक्षपत्रकयोश्च परस्परसम्भानरेखा वर्णितपूर्वा ।

अन्तःप्राचीरं तावदुभयोर्नासाभूम्योर्गमेव मध्यप्राचीरापरपर्यायम् । तस्य निर्माणं तिर्यक्संहिताभ्यां भर्भरमध्यफलक-सौरिकास्थिभ्याम् । अस्थौश्च तयोः सन्धानमग्रतस्त्रिकोणतरुणास्थूः पश्चिमतश्च जतूकास्थौ रसनिकेया । दृश्यञ्चास्य नासामध्यप्राचीरस्य तलद्वयं वामदक्षिणभेदात् । तलद्वये च सौरिका-
नुपूर्व्या नासातालुकाख्यनाडीद्वयधारिण्यो परिखे, अनल्पानि च सूक्ष्मच्छिद्राणि नाडीधमनीप्रतानधारणाय । इदञ्च मध्यप्राचीरं प्रायेण दक्षिणतो वामतो वाऽ-
नतं^१ दृश्यते करोटी स्वभावात् ।

बहिःप्राचीरं पुनर्नासागुहाया एकैकस्याः पृथगेव । तस्य निर्माणमग्रत ऊर्ध्वहनो नासाकूटेनाश्रुपीठेन च, मध्ये भर्भरकपाश्वपिण्डे नोर्ध्वहनुपिण्डेन शुक्तिकास्थूः च, पश्चिमतस्ताल्वस्थूः दीर्घपत्रकेण जतूकास्थूश्चरणफलकेन चान्तरेण । अत्र तिस्रः सुरङ्गाः — ऊर्ध्वमध्याधःसंज्ञैः शुक्तिकापत्रकैर्विभक्ताः, क्रमात्—ऊर्ध्वसुरङ्गा, मध्यसुरङ्गा, अधःसुरङ्गा चेति । तत्र—

(१) ऊर्ध्वसुरङ्गा नाम ऊर्ध्वतनो नामागुहामार्गो ह्रस्वतर्मः, नासा-
गुहायाः पश्चार्द्धमात्रे वर्त्तमानो भर्भरास्थूः ऊर्ध्व-मध्यशुक्तिकाभागयोरन्त-
रालस्थः । त्रीणि चात्र प्रकाशन्ते विवरानि, तद्वयथा—पश्चात् तालुजातूकं नाम
तदाख्यनाडी-धमनीनां प्रवेशाय, अग्रतो भर्भरकोटरद्वारं नाम भर्भरास्थि-
पश्चिमकोटरानुबन्धि, चूड़ायाञ्च जतूकाद्वारं जतूकाकारपिण्डान्तरीयेण कोटरेण
सानुबन्धमिति ।

(२) मध्यसुरङ्गा नाम मध्याधःशुक्तिकयोरन्तरालस्थो मार्गो मध्यमाकारः ।
तत्रैकं विवरं भर्भरकोटरमार्गेण ललाटकोटरानुबन्धि । अपरमूर्ध्वहनुपिण्ड-
मध्यस्थस्य हनुगर्भकोटरस्य द्वारभूतम् (दृश्यतां ७८ पृष्ठे हनुगर्भकोटरवर्णनम्) ।

(३) अधःसुरङ्गा तावत् अधःशुक्तिकास्थूऽधस्तात् वर्त्तमानो दीर्घतमो
मार्गः समग्रस्य नासाबहिःप्राचीरस्यानुवृत्त्या वर्त्तमानः । अस्य पूर्वार्द्धे अश्रु-
वाहिकाया द्वारमतिप्रवृत्तस्याश्रुजलस्य नासागुहाप्रवेशाय ।

नासापुरोद्वारं नाम नासागुहायाः पुरोभागस्थं द्वारं बाह्याभिमुखं
ताम्बूलपत्राकारम् । तच्च समांसशरीरे तरुणास्थिसंयोगात् सङ्कुचिततरं

१ Inner wall. २ सेयम् जतूकास्थूः पुरस्मन्यथा समुव्रता रेखा बणितपूर्व्या । ३ बक्रलम्बितमिव ।
४ Outer wall. ५ Superior Meatus. ६ ऊर्ध्वभागे नासागुहाया सङ्कुचितप्रायत्वान् । ७ नासागुहायाः
शिखरोपान्ते । ८ Middle Meatus. ९ Inferior Meatus. १

द्विभागविभक्तश्च दृश्यते नासाग्रत्रिकोणतरुणास्थिसंहितेन नासामध्यप्राचीरेण वर्णितपूर्वेण । अस्योर्ध्वसौमि नासास्थिनो, पार्श्वयोरधःसौमि चोर्ध्वहन्वस्थिनो परस्परसंहिते ।

नासापश्चिमद्वारं^१ तावत् वृत्तप्रायं नासागुहायाः पश्चिमं द्वारं गल-
विलाभिमुखम् । तस्य पश्चिमतो गलविलम्बुदिभूतं पश्चिमकपालस्य मूल-
पिण्डम् । ऊर्ध्वसौमि जतूकाशरीरम् । अधःसौमि ताल्वस्थो ह्रस्वपत्रकद्वयम् ।
पार्श्वयोस्तु जतूकाचरणद्वयमान्तराख्यम् । द्विभागविभक्तश्च तत् सौरिकास्त्रा
यथोक्तसम्बन्धेन ।

स्यं नासागुहा नातिविस्तरं व्याख्याता । तद्विस्तरस्तु घ्राणेन्द्रियवर्णना-
वसरे वक्तव्यः ।

अथ समग्रकरोटिदृश्याः त्वाचभागाः ।

त्वाचभागा स्तावत् त्वङ्मात्रावरणा अस्थिभागाः करोटिस्था विशेषतो
लक्षणीयाः । तैर्हि परिज्ञातैः साधु समुन्नीयन्ते शिरोगुहान्तरीया मस्तिष्कादि-
विशेषा यथास्थानं वक्ष्यमाणा इति ।

ते च सप्तविंशतिसंख्या वर्णितपूर्वाः । तदयथा—हे भ्रूतोरणिके, हे
गण्डचक्र, हे गण्डकूटे, हे गोस्तनप्रवर्द्धने, एकं पश्चिमोर्ध्वदम्, हे
उत्तरतोरणिके (तदुभयतः पश्चिमकपालस्थे), हो पार्श्वकुम्भौ, हे शङ्ख-
तोरणिके, हो पुरःकुम्भौ, हे नासास्थिनो, हो नेत्रगुहापरिधी, हो हनु-
कोणौ, एका हन्वधस्तनी धारा, एकं चिबुकपिण्डञ्चेति ।

तदेतदस्थिखण्डं समाप्तम् । शिचणौयञ्चेदमतिमत्तादीक्षणोन्नेषाय ।

कीकसे^२ यदि कार्कश्यं तथाप्यादीयतामिदम् ।

ज्ञानगङ्गाम्बुसङ्गत्या दिव्या तनुरतो यतः ॥

इति चतुर्थोऽध्यायः ।

इत्यस्थिखण्डम् ।

१ Posterior Nares. २ एतदर्थं त्वङ्मात्रावरणा शैविकोऽण् प्रत्ययः । (Sub cutaneous parts.)

३ रेखापातादिभिः सम्यग् जायन्ते व गमादिना । ४ अस्मिन् अस्थिखण्डे । ५ यतो हेतोः अस्मिन्
ज्ञानगङ्गाजलमन्यक्तान् दिव्यतनुनाभौ (तनुविरयकपूर्णं ज्ञाननाभ इति यावत्) भविता । अथ
चिटीऽर्थोऽप्यनुसन्धेयः ।

अथ सन्धिस्रायुखण्डम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

अथातः सन्धिस्रायुसामान्यविज्ञानायमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इह खलु सन्धय इत्यस्यामेव सन्धयो वर्णनीयाः, इतरसन्धीनामसङ्केत्यत्वाद-
प्रयोजनत्वाच्च । आहुष—

“अस्थान्तु सन्धयो ह्येते केवलाः परिकीर्त्तिताः ।

पेशी-स्रायु-सिराणान्तु सन्धिसङ्ख्या न विद्यते ॥” इति—

(सु० शा० ५ अ०) ।

ते च सन्धयो द्विविधाः—“चेष्टावन्तः स्थिराश्च ।

“शाखासु हन्वोः कट्याच्च चेष्टावन्तस्तु सन्धयः ।

शेषास्तु सन्धयः सर्वे विज्ञेया हि स्थिरा बुधैः ॥” इति—

अन्ये तु मन्यन्ते—चेष्टावन्तः सन्धयो द्विविधाः, बहुचेष्टाः अल्पचेष्टाश्चेति
कृत्वा, द्विविधाः सन्धयः—बहुचेष्टाः, अल्पचेष्टाः, अचेष्टाश्चेति । तत्र शाखासु
अधोदनुकीव्योश्च बहुचेष्टाः, पृष्ठवंशादिष्वल्पचेष्टाः, अन्यत्र पुनरचेष्टाः ।

अथात्र चेष्टावत्सु सन्धिषु अस्थिद्वयम् अस्थित्वयं वा सम्बध्यते सान्द्रमष्टण-
शणगुच्छसमाकाराभिः प्रतानवतीभिः स्रायुरज्जुभिः स्रायुकोषैश्च । सन्धेयभागाश्च
स्राव्याः तरुणास्थिसमावृताः सुसंश्लिष्टाश्च श्लेष्मधरकलौपुटव्यवधानेन सम्यग्-
वर्त्तनाय । तदाहुः—

“स्नेहाभ्यक्ते यथा त्वत्ते चक्रं साधु प्रवर्त्तते ।

सन्धयः साधु वर्त्तन्ते संश्लिष्टाः श्लेष्मणा तथा ॥”

(सु० शा० ५ अ०)

१ सामान्यतः सन्धिस्रायुवर्णनार्थोऽयमध्याय इत्यभिसन्धिः । २ इहापि तरुणास्थिवर्जमिति बोध्यम् ।
सन्धयः = Joints or Articulations. ३ Diarthroses or Movable Joints. ४ Amphiarthroses
or Mixed Articulations. ५ Synarthroses or Immovable Joints. ६ काचित् स्रायुको-
षाकाराः, काचित् कोषाकाराः इति द्विधा निदिश्यते । स्रायुरज्जवः = Ligaments. स्रायुकोषाः = Articular
Capsules. ७ Synovial Membrane. ८ श्लेष्मा चेद् श्लेष्मको नाम = Synovia.

अचेष्टाः पुनः सन्धयः प्रतनुस्त्रायुजालसंहता दन्तुरधारादिभिर्निरन्तर-
संश्लिष्टाश्च, तेषु हि प्रयोजनाभावात् श्लेषधरकलायाः अभावः ।

आकृतितः पुनरष्टविधाः सन्धयः प्राचाम्—“कोरोदूखलसामुद्रगप्रतरतुन्न-
सेवनीवायसतुण्डमण्डलशङ्खावर्त्ताः । तेषामङ्गुलिमणिवन्धगुल्फजानुकूर्परेषु कोराः
सन्धयः । कक्षावङ्गणदशनेषुदूखलाः । अंसकूटगुदभगनितम्बेषु सामुद्रगाः ।
श्रीवापृष्ठवंशयोः प्रतराः । शिरःकटिकपालेषु तुन्नसेवनी । हन्वोरुभयतस्तु
वायसतुण्डः । कण्ठनाड्यादिषु मण्डलाः । श्रोत्रशृङ्गाटकेषु शङ्खावर्त्ताः ।”

(सु० शा० ५ अ०)

विस्तरोऽत ऊर्द्धम् ।

तत्र कोरा नाम सन्धयो बहुचेष्टाः, उत्तानकोरगर्भेष्वस्थिप्रान्तेषु उत्सेध-
वतामस्थिभागानां सन्धानरूपाः । ते चतुर्विधाः—खल्लकोरः, परस्परकोरः,
चक्रकोरः, सन्दंशकोरश्चेति । तेषु—

(१) खल्लकोरः मणिवन्धे गुल्फसन्धौ च खनामव्याख्यातः ।

(२) परस्परकोरः पर्याणकाकारस्थानकयोः परस्परसन्धानरूपः, यथा—
अङ्गुष्ठमूले ।

(३) चक्रकोरः मध्यकीलमाश्रित्य चक्रस्यैव विवर्त्तनप्रदः सन्धिः,
यथा—चूडावलयासहितस्य शिरसो दन्तचूडाख्यकशेरुकयोः ।

(४) सन्दंशकोरः सन्दंशाकारस्यास्थिभागस्य सन्धाने यथा—
कूर्परसन्धौ ।

१ निरन्तरसन्धवधानेन । २ अंगपोडिति कवित् पाठः प्रामादिक एव, कक्षायां प्रथमेव कोरसन्धेरभिधानात्
अंसपीठस्य च तत्रैव सम्भवात् । अंसकूटेति पाठे तु अंसकूटाक्षकयोः सन्धिरुचये, तेन चांसचक्रनिर्माणात्
सामुद्रगसन्धिता युज्यत एव । ३ कण्ठनाड्यां श्यामपथे । इहापि केषुचित् मुद्रितपुस्तकेषु कण्ठहृदयनेत्रादि-
पाठः प्रामादिक एव प्रतिभाति, अदृष्टार्था अय्यामदशनात् ४ मण्डलाकाराणां तरुणास्यामुपत्युपरि निवेशादियं
संज्ञा । दृश्यतां फल्गुसवर्णने श्यामपथः । ५ कण्ठशकलीत् तरुणास्यां शङ्खावर्त्ताकाराणां निवेशादियं संज्ञा ।
६ Condylloid Articulations. ७ Reciprocal Reception (Saddle-Joints. ८ पर्याणकाख्यस्य
कूर्पास्युः अङ्गुष्ठमूलगलाकया सन्धाने इति भावः । ९ Trachoides (Pivot Joint.) १० तत्र हि
दन्तचूडाख्यप्रवर्त्तनमाश्रित्य विवर्त्तने चूडावलया । ११ Ginglymus. १२ अलःप्रकोष्ठास्युः प्रगण्यास्या सन्धाने ।

उदूखलाः नाम सन्धयोऽपि बहुचेष्टाः उदूखलवदगभीरप्रायेष्वस्थि-
भागेषु इतरास्थिमुण्डसन्धानरूपाः । तेषु हि स्त्रोदूखलान्याश्रित्य अभितो^१
विवर्तन्ते तानि तान्यस्थीनि, यथा—कक्षावङ्गसन्धिषु ।

दशनोदूखलास्तु स्थिराः सन्धयः पृथगेव मन्तव्याः ।

सामुद्रगाः नाम समुद्गर्गनिर्मापका इव सन्धयः अल्पचेष्टाः । ते च ओणि-
चक्रांसचक्रादिषु दृश्याः ।

प्रतरा नाम प्रतरणशीलैरिव ईषच्चलैः परस्परसंहितैरस्थिखण्डैर्निर्मिताः
सन्धयः । ते त्रिविधाः सन्धानप्रकारवैशेष्यात्—चलप्रतरो युक्तप्रतरो दृढप्रतर-
श्चेति । तत्र—श्लेष्मधरकलाव्यवधानेन चलत्वबाहुल्ये सति चलप्रतरास्थिः सन्धिः,
यथा—करचरणकूर्चास्थां परस्परसंयोगे । अन्तरालस्थया स्रायुरज्ज्वा दृढकलया
वा संयोगे युक्तप्रतरः, यथा—प्रकोष्ठास्थ्योर्जङ्घास्थ्योश्च परस्परसन्धाने । अन्तराल-
स्थेन तरुणास्थिचक्रेण मजातौयानां दृढसन्धाने दृढप्रतरः यथा—पृष्ठवंशे
कशेरुकाणाम् ।

तुन्नसेवन्यो नाम परस्वरापीडनैर्दन्तुरधारादिभिर्निर्मिताः कपालान्त-
रालाः सन्धयः । ते शिरःकपालेषु दृश्याः, कटिकपालेषु च प्राग् यौवनात् ।
ताश्च द्विविधाः—सीमन्तसेवनी ग्रस्तसेवनी चेति । तत्र शिरःकपालेषु सीमन्त-
सेवन्यः सीमन्ता वा । मीरिकास्थ्यां जतूकास्थ्यां सन्धाने तु ग्रस्तसेवनी ।

वायसतुण्डास्थस्तु सन्धिः अधोऽधनुमुण्डयोः शङ्खास्थिगताभ्यां हनुसन्धिस्थाल-
काभ्यां सन्धानान्मृग्यादानादिसम्पादकः स तु कोरसन्धेरेव खल्लकोरास्थ्यो भेदो
युग्मरूपः, तस्य कोरग्रहणेनैव ग्रहणमिति सूक्ष्मदृशः ।

मण्डलशङ्खावर्त्ताः पुनः क्रमात् श्वासपथकर्णशङ्कुलीगताः तरुणास्थिसन्धयः,
तेषां नैह ग्रहणम् ।

एते च सन्धिसंग्रहस्मारकाः श्लोकाः—

अचेष्टास्तुत्रमेवन्यः सीमन्त-ग्रस्तभेदतः ।

शिरोऽस्थिषु समादिष्टा दशनोदूखलास्तथा ॥

अल्पचेष्टास्तु सामुद्रगाः ओणिचक्रांसचक्रयोः ।

प्रतरास्त्रिविधाश्चैव पृष्ठवंशादिषु स्थिताः ॥

१ Enarthosis (Ball-and Socket Joints). २ ऊर्ध्वमधःपार्श्वयोश्चेति भावः । ३ Gomphosis.
४ सामुद्रगाः समुद्राः । ५ Arthrodesis. ६ Sutures. ७ Schindylesis.

अथात्र बहुचेष्टाः स्युः कोरासोदूखलास्तथा ।

आद्याश्चतुर्धा गुल्फादिष्वन्ये कक्षादिगोचराः ॥

प्राचां वायसतुण्डो यः स युग्मः कोर एव हि ।

शङ्खावर्त्ता मण्डलाश्च तरुणास्थिगताः स्मृताः ॥

अथात्र चेष्टावत्सु सन्धिषु स्नायुसन्ततिनिबद्धेषु चत्वारो विशेषाः पृथग-
द्रष्टव्याः—अस्थ्यां सन्धेयांशाः, सन्ध्यन्तरीयतरुणास्थीनि, स्नायवः, श्लेष्मधरा कला
चेति । तत्र—

(१) अस्थ्यां सन्धेयांशाः दृढचिक्कणास्थिमयाः । ते चाच्छाद्यन्ते
तरुणास्थिपत्रकैः सुमसृणैः सन्धानकाले ।

(२) तरुणास्थीनि तावत् द्विविधानि सन्ध्यन्तःस्थितानि—सन्धिवेष्टनानि,
सन्ध्यन्तरालानि चेति । तत्र सन्धिवेष्टनानि सन्धेयानामस्थ्यंशानां छादकानि,
इतराणि तेषामन्तरालेषु स्थितानि चक्रत्रिकोणाद्याकाराणि । तत्र चक्राकाराणि
कशेरुकान्तरालेषु, त्रिकोणाकाराणि मणिवन्धादौ । तेषु च कानिचित् स्थिति-
स्थापकानि स्नायुसूत्रभूयिष्ठानि च ।

(३) स्नायवस्तावत् सन्धिवन्धनकारिण्यः शणसूत्राभदृढतन्तुनिर्मिताः
द्विविधाः—रज्जुरूपाः, कोषरूपाः, कलारूपाश्चेति । तत्र रज्जु रूपाः सन्धिमभितः
पृथगवस्थिताः ; कोषरूपाः कोषवत् सन्धिवेष्टनकारिण्यः—ता एता द्विविधा
अपि जानुवङ्गणादिसन्धिषु दृश्याः । कलारूपास्तु स्नायवः सुदृढकलामय्यो
वर्णितपूर्वाः जङ्घान्तरालाद्या अस्थिसंयोजन्यः ।

प्राञ्चस्त्वाचक्षते—

“स्नायुश्चतुर्विधा विद्यात्तास्तु सर्वा निबोध मे ।

प्रतानवत्यो हत्ताश्च पृथ्वश्च शुषिरास्तथा ॥

प्रतानवत्यः गात्रासु सर्वसन्धिषु चाप्यथ ।

हत्तास्तु कण्डराः सर्वाः विज्ञेयाः कुशलैरिह ॥

आमपक्वाशयान्तेषु वस्तौ च शुषिराः खलु ।

पार्श्वोरसि तथा पृष्ठे पृथुलाश्च शिरस्यथ ॥” (सु० शा० ५ अ०)

१ Ligamentous bands. २ Capsular ligaments. ३ Inter-osseous membranes.

४ आमाशयादिप्रान्तेषु स्नायुसूत्रमयानामङ्गरीयकसङ्गभागानां दर्शनादिति भावः । ५ पृथुलाः प्रच्छदवदायताः,
ताश्च प्रच्छदाकारपेशोनां प्रान्तेषु दृश्याः (—Apponeurosis) ६ दृश्यतां नम पृष्ठे “नीर्यथ”त्यादि
पात्रोऽपि ।

तत्र प्रतानवत्यः इह गृह्यन्ते सम्यध्याये । तदन्यासु पेशीवर्णने आशय-
वर्णनावसरे च वर्णनीयाः ।

वर्णतश्च द्विविधाः स्नायवः—शुम्भाः पीताश्च । तत्र शुम्भाः सर्वत्र दृश्यन्ते
अन्यत्र श्रोत्राधरायाः स्नायुरज्ज्वाः, कशेरुचक्रान्तरालाभ्यश्च स्नायुभ्यः । कशेरु-
चक्रान्तराला हि स्नायवः पीताभाः स्थितिस्थार्पकगुणबहुलाश्च ।

श्लेष्मधराः कलौसु चेष्टावतां सन्धीनामन्तरावरण्यः कोषरूपाः सम-
न्तात् सन्धेयांशेषु संसक्ताः । तदन्तश्च स्रवति श्लेषकः श्लेष्म । नियतं, येन न क्षीयन्ते
सन्धेयभागाः, सम्यक् प्रवर्तन्ते च सन्धिसन्धिता विविधाश्लेष्टाः । आहुश्च—

“स्नेहाभ्यक्ते यथा त्वक्षे चक्रं साधु प्रवर्तते ।

सन्धयः साधु वर्तन्ते संश्लिष्टाः श्लेष्मणा तथा ॥” (सु० शा० ४ अ०)

एताश्च द्विविधाः सम्यन्तरीयाः, कण्डरानुगास्त्वाचाश्च । तत्र सम्यन्तरीयाः
सम्यन्तःस्थितेष्वस्थिभागेषु संसक्ताः स्नायुकोषसमावृताः । कण्डरानुगाः गता-
गतशीलानां कण्डराणां वेष्टनभूताः । त्वाचाः पुनः त्वङ्मात्रावरणानामस्थि-
भागानामुपरिस्थाः त्वगस्थोरन्तरालस्थाः । तासु सम्यन्तरीया एवेह सम्यध्याये-
ऽधिकृताः ।

अचेष्टेषु पुनः सन्धिषु प्रयोजनाभावात् श्लेष्मधरकलाया अभावः इत्युक्त-
पूर्वम् ।

तदेतत् सन्धिसामान्यविज्ञानं व्याख्यातम् । विशेषोऽत ऊर्द्धम् ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

अथातः सन्धिविशेषविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ।

इह खलु सामान्यतो विज्ञातेष्वपि सन्धिषु विशेषाः अवश्यं ज्ञातव्याः
भवन्ति, सन्धीनां स्थानसंस्थानचेष्टादिविज्ञानार्थं सन्धिसुक्तादिप्रतीकारार्थश्च ।
तानि वेदानीं विशेषान् प्रविभज्य समासतो वक्ष्यामः ।

वर्णनासौकर्याय चात्र शिरःपूर्वं वर्ण्यन्ते सन्धयः । शिरःसन्धिषु च अधो-
ऽनुसन्धानं शिरोश्रीवसन्धानञ्चेति द्वावेव चेष्टावन्तौ सन्धी व्याख्येयौ, इतरे

१ Yellow Elastic fibrous tissue. २ Synovial membrane. ३ Synovia. ४ Tendon sheaths. ५ Bursae. ६ सन्धिसुक्तं सन्धियुतिः (Dislocation.)

तु शिरःसन्धयः सीमन्ताद्याः समग्रकरोटिवर्णने वर्णितपूर्वा इति नेह पुनरुच्यन्ते ।

शिरोऽनन्तरच्चात्र व्याकरणीयाः पृष्ठवंशोरःकटिशाखागताः सन्धयः— इति क्रमोद्देशः ।

अथ शिरः-सन्धिषु

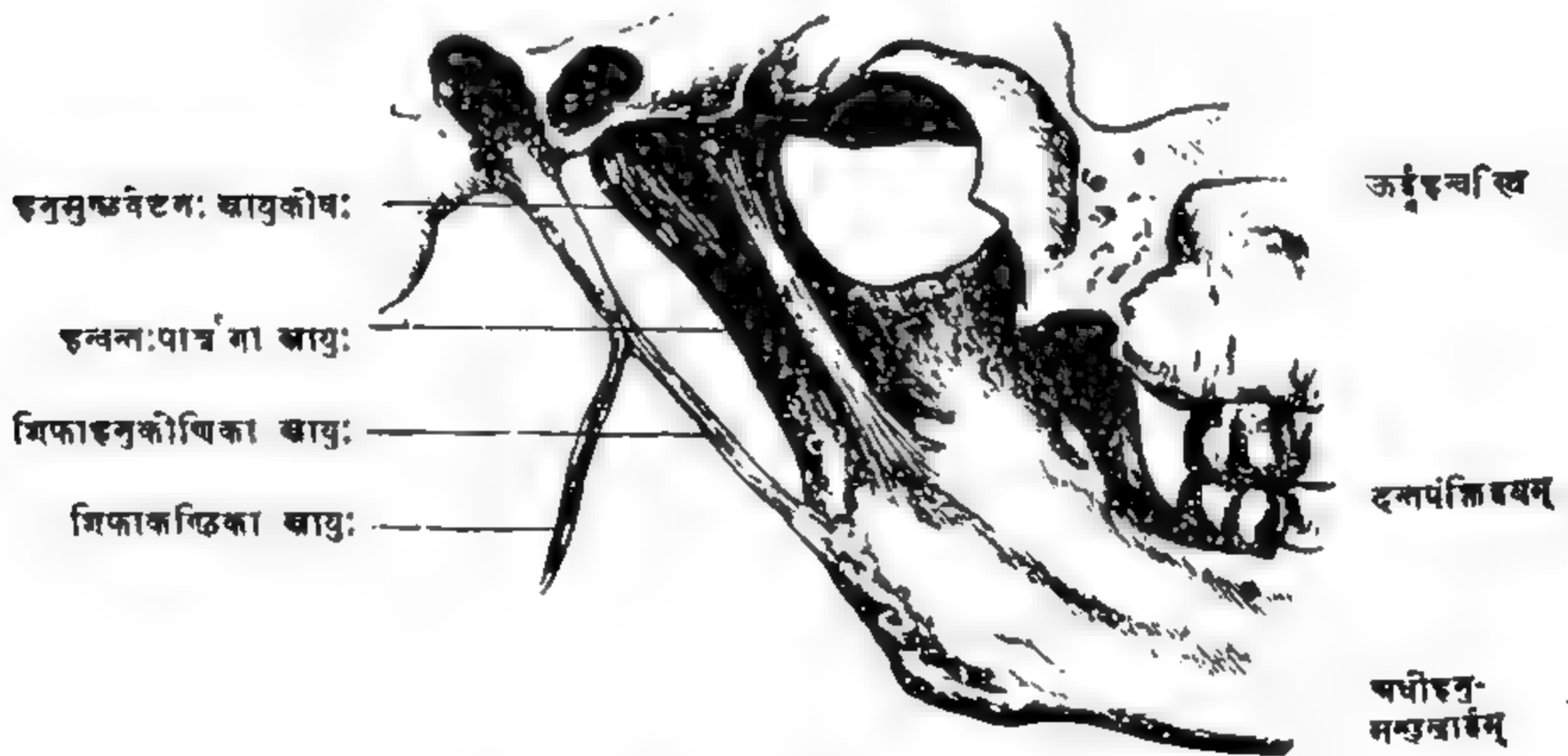
अधोहनुसन्धानम् ।

अधोहनुस्तावत् सन्धीयते शङ्खास्थिगतयोः स्थालकयोः, स्वमुण्डाभ्याम् । सन्ध्यायं युग्मकोराख्यो बहुचेष्टः प्राचां वायसतुण्डाख्यः । आश्रित्य चामु-मधोहनोः सम्पद्यते कर्द्धाधिसलनं भूयसा, स्तोकेन च पुरःपश्चिमतः पार्श्वयोश्च चलनम् । पुरश्च एकैकस्य हनुमुण्डस्य शङ्खास्थि गण्डप्रवर्द्धनमूलस्थं सन्ध्यर्बुदम्, पश्चात् कर्णकुहरस्य पूर्वपरिधिः, उपरिष्ठाच्च शङ्खालिकाख्या धारा, संयम्यते च हनुमुण्डमेकैकतः स्वकीये स्थालके तैरेव ।

[५० श चित्रम्—अधोहनुसन्धानम् ।]

शङ्खास्थि

अधोहनुसन्ध्या

[दृश्यच्चेह वामार्धस्य अभ्यन्तरतलमेव]

एकैकतश्च हनुमुण्डसन्धेर्लक्षणीया इमे विशेषाः -

(१) हनुमुण्डवेष्टनः स्नायुकोषः । तदन्तश्च तरुणास्थिचक्रं स्थालकहनु-
मुण्डयोरन्तरालस्थम्, तदुभयतश्च श्लेष्मधरकलापुटकद्वयम् । सन्धेयभागाश्च
तरुणास्थिसमावृताः ।

(२) हनुमुण्डबाह्या स्नायुः, शङ्कास्थः सन्ध्याब्जदात् हनुमुण्डमूलावधि
तिर्यक्सम्बद्धा ।

(३) हन्वन्तःपाश्वर्गा स्नायुः, जत्कावृहत्प्रक्षरः काणतः हनुकूटान्तरतले
दन्तमूलविवरोपकण्ठं सङ्गता तिरश्चीना ।

(४) शिफाहनुकाणिका स्नायुः, शङ्कास्थः शिफाप्रवर्द्धनात् हनुकोणं
सङ्गता । ता एताः पेशीसमन्विता अधोहनुसन्धेः सन्धारण्य एकैकतः ।

अथ शिरोग्रीव-सन्धिः ।

शिरोग्रीव-सन्धिर्नाम शिरसः सन्धिः पृष्ठवंशेन । तत्र च पश्चिम
कपालं सन्धीयते चूडावलयाया, सा च पश्चिमकपालञ्च दन्तचूडयेति त्रिधा
व्याख्येयोऽयं सन्धिः । तत्र—

(क) पश्चिमकपाल-चूडावलयायोः सन्धिः पश्चिमकपालमूल-
कोट्योः सन्धाने कोराख्यः, अवशिष्टांशे तु प्रतराख्यः । स्नायवश्चात्र षट्
कपालमूलचूडिकाख्याः । तदुच्यते—

कपालमूलचूडिका अग्रिमौ । सेयं पश्चिमकपालास्थौ मूलभागस्य महा-
विवरपूर्वपरिधिभूतस्य चूडावलयापूर्वार्द्धेन संयोजनी ।

कपालमूलचूडिका पश्चिमौ । सेयं पश्चिमकपालांशस्य महाविवरपश्चिम-
परिधिभूतस्य चूडावलयापार्श्वार्द्धेन संयोजनी ।

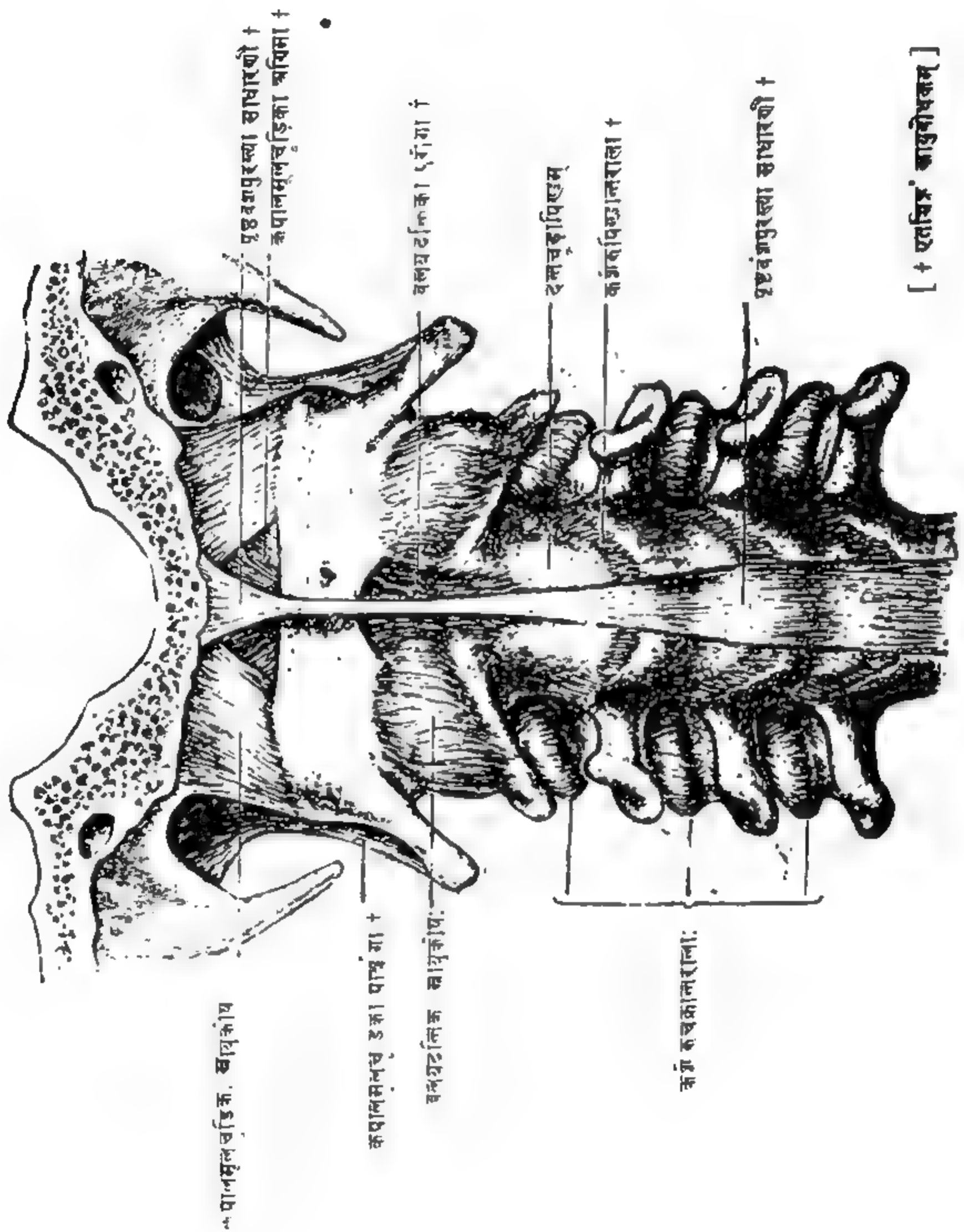
ताच्चोभयतो भित्त्वा सनाद्यामस्तिष्कमाहकाख्ययोर्धमन्योर्महाविवरं प्रवेशः ।
कपालमूलचूडिके पाश्वर्गौ । तयोरेकैका पश्चिमकपालस्य मन्याप्रवर्द्धनं

योजयति चूडावलयाया बाहुप्रवर्द्धनैर्नैकैकतः ।

कपालमूलचूडिकौ स्नायुकोषौ । तौ च धारयतः पश्चिमकपालमूलकोटी
तत्स्थालकयोश्चूडावलयास्थितयोः परितः, सम्बेध्य । तदन्तश्च दृश्येत् श्लेष्मधरो
कलापुटकौ ।

१ Capsular Ligament of the Temporo-mandibular Articulations. २ External Lateral (do). ३ Internal Lateral (do). ४ Stylo-mandibular Lig. ५ Cranio-vertebral Articulations. ६ Occipito-atlantal Articulation. ७ Anterior Occipito-atlantal Lig. ८ Posterior (do). ९ Lateral (do). १० Capsular (do).

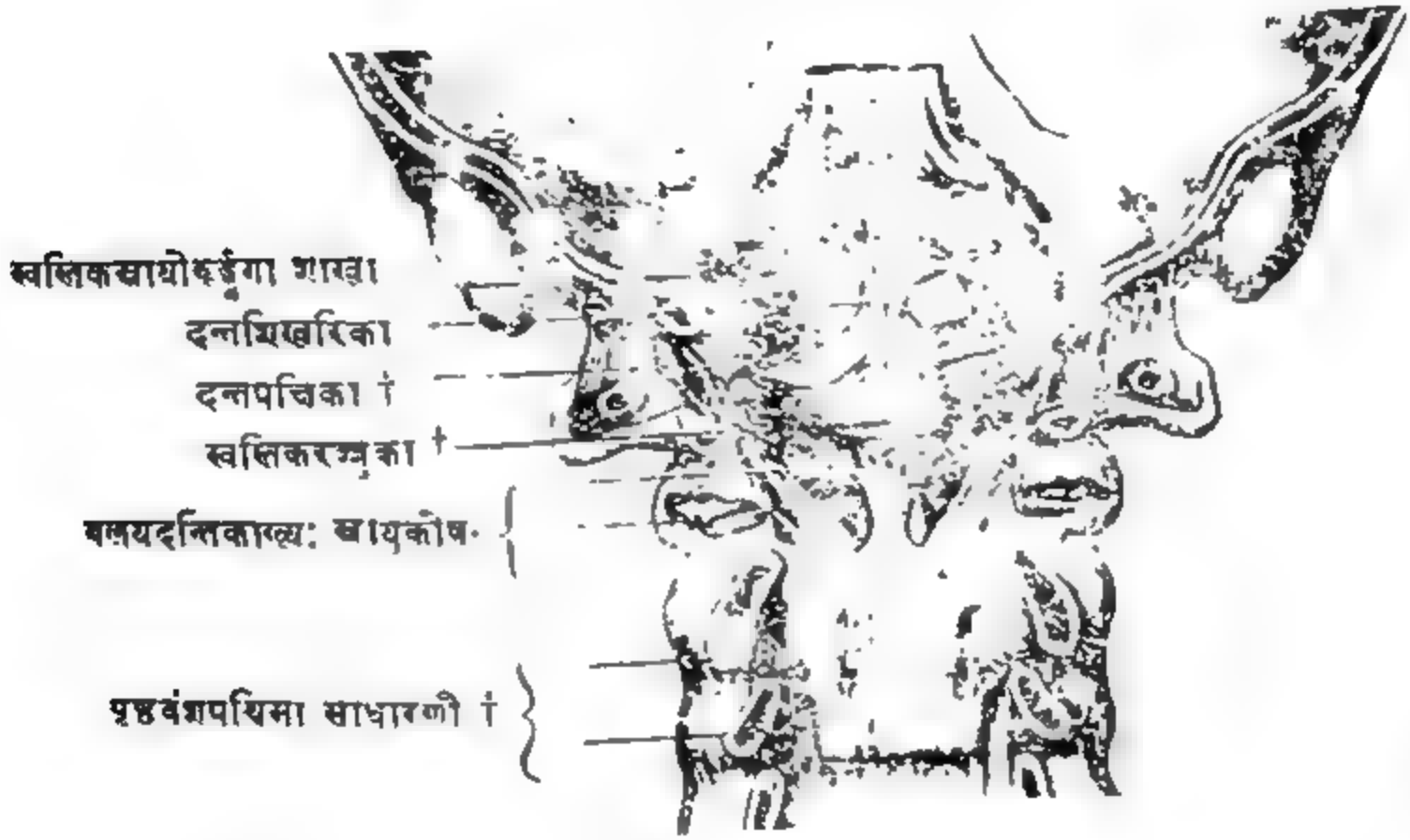
[५१ चित्रम्—शिरोग्रीवमन्धिः (पुरस्तलम्)]

[५२ चित्रम्—शिरोग्रीवसन्धिः (पृष्ठतलम्)]

(तच्चेह पश्चिमकपालपूर्वार्द्धस्य श्रोत्राकशेरुचक्राणाञ्चाप्रसारणेन दर्शितम्)

पश्चिमकपालम्

[† एतच्चित्रं सायुबोधकम्]

(ख) चूड़ावलया-दन्तचूड़योः सन्धिस्तु पुरोभागे चक्रकोराख्यः, दन्तचूड़ाया हि दन्तप्रवर्द्धनं मध्यकीलभूतमाश्रित्य विवर्तते चूड़ावलया शिरः-संहितेति ; अवशिष्टांशे तु प्रतरसंज्ञः । सायवश्चात्र पञ्च । तदयथा—

वलयदन्तिका पुरोगौ,—कशेरुपिण्डयोः पुरःसम्भानकरी ।

वलयदन्तिका पश्चिमौ,—कशेरुचक्रयोः पश्चिमतः सम्भानकरी ।

वलयदन्तिकौ सायुकोषौ^१,—सन्धिप्रवर्द्धनकयोः सन्धिप्रवर्द्धनकाभ्यां सम्भान-करी, अभ्यन्तरतः श्लेष्मधरकलापुटकसंहितौ ।

स्वस्तिकरज्जुकाख्या सायुः उभयतः चूड़ावलयान्तःकलायकयोः सम्बद्धा दन्तप्रवर्द्धनधारणी, ऊर्द्धाधःमंसक्ता च क्रमात् पश्चात्कपालमूलेन दन्तचूड़ा-पिण्डेन च । सेयं दन्तचूड़ाया दन्तप्रवर्द्धनस्य संयमनी पुरस्तात् । श्लेष्मधरी चात्र कलापुटकौ दन्तप्रवर्द्धनस्य पुरःपश्चिमस्थौ ।

१ Atlanto-axial Articulation. २ Anterior Atlanto-axial Lig. ३ Posterior (do).
४ Capsular (do). ५ Transverse Lig. ६ संयमनञ्च यथास्थानधारणरूपम् । यदि हि दन्त-प्रवर्द्धनं स्थानान्तरितं स्यात् तदा सुपुष्पाशीर्षकमन्वीडनात् मद्य एव मृत्युरिति निश्चयो विशेषविदाम् ।

(ग) पश्चिमकपाल-दन्तचूडयोः सन्धौ^१ तु परस्परस्पर्शाभावेऽपि सम्बन्धः स्नायवश्चतस्रो द्रष्टव्याः सुषुम्नाविवरान्तर्निगूढाः । तदयथा—

कपालदन्तचूडिकौ—पश्चिमकपालमूलस्य दन्तचूडापिण्डेन संयोजनी । सेयं दन्तप्रवर्द्धनस्य मध्यरज्जुकामंयतस्य च्छादनी पश्चिमतः, सुषुम्नाकाण्डस्य च पुरोगता तद्विवरान्तः ।

दन्तशिखरिकौ—दन्तचूडाया दन्तप्रवर्द्धनस्य शिखरसम्बद्धा ऊर्ध्वं पश्चिम-कपालमूले संलग्ना ।

दन्तपक्षिके मध्यरज्जु^२के वा नाम द्वे दन्तप्रवर्द्धनमुभयतः पक्षवत् सम्बद्धे तत्संयमनार्थं पश्चिमकपालमूलकोट्योर्मूलतश्च संसक्ते—इति ।

ता एताः शिरोश्रीवमन्थायिन्यः स्नायवः । अपरा चास्ति श्रीवाधराख्या महती स्नायुरज्जुः पश्चिमकपालस्य पश्चिमार्ध्वदतः पश्चिमालिकातश्च समस्याः श्रीवाकशेरुकायाः पृष्ठकण्टकान्तं संलग्ना । सा च स्थितिस्थापकगुणा धारयति प्रयत्नमन्तरेणैव श्रीवामृजुभावेन ।

अथ पृष्ठवंशसन्धयः ।

पृष्ठवंशः खलु कशेरुकाभिरुपर्युपरिमंजिताभिर्निर्मीयते । सन्धिषु तासां परस्परं पञ्चस्ववयवेषु मजातीयेषु --

- (१) कशेरुपिण्डेषु
- (२) कशेरुचक्रेषु
- (३) सन्धिप्रवर्द्धनेषु
- (४) पृष्ठकण्टकेषु
- (५) बाहुप्रवर्द्धनेषु चेति ।

तत्र कशेरुपिण्डानां परस्परमन्धयः अचेष्टप्रायाः । कशेरुचक्रादीनां परस्परमन्धयस्तु युक्तप्रतराख्या अल्पचेष्टाः, तेष्वपि चेष्टाधिक्यं श्रीवा-कटि कशेरुका-सन्धिषु । चेष्टाय पृष्ठवंशे अन्तराग्रैमनं बहिराग्रैमनं पार्श्वविवर्त्तनञ्चेति—त्रिविधा एव प्राधान्येन^३ द्रष्टव्याः । तत्र—

१ Occipito-axial Articulation. २ Apparatus Ligamentous Colli. ३ Suspensory Ligament. ४ Check Ligaments. ५ Ligamentum Nuchae. ६ Vertebral Articulations. ७ अन्तराग्रमनं नाम परमादवनमनम् । ८ बहिराग्रमनं पृष्ठतोऽवनमनम् । अपतानकरीगोक्तयो-रन्तराग्रमन-बहिराग्रमनसंज्ञयोर्दृष्टेनात पदद्वयस्य दृष्टार्थं प्रयोगः । ९ वामतो दक्षिणतो वा विवर्त्तनमित्यर्थः । १० अपरासां मध्यचेष्टानां त्रिविधत्वं वास्तवमात्रम् ।

(१) कशेरुपिण्डानां परस्परसम्भानकारिण्यः स्नायवस्त्रिधा विभज्यन्ते—

(क) कशेरुपुरस्था साधारणी^१, सेयं सर्वासां कशेरुकाणां पुरोवर्त्तिनी दृढ-
स्थूलदीर्घपट्टिकाकारा समग्रपृष्ठवंशधारिणी ।

(ख) कशेरुपश्चिमा साधारणी^२, सेयं सर्वासां कशेरुकाणां पृष्ठवर्त्तिनी
पूर्ववदेव । दृश्यते चासौ कशेरुचक्राणामपसारणेन सुषुम्नाविवरस्यान्तः
पुरःसौमभूता ।

(ग) कशेरुपिण्डान्तरालाश्च^३, ताः कशेरुपिण्डानां संयोजन्यः, मध्यतः
कोमलस्थितिस्थापकैस्तरुणास्थिप्रागैश्चक्रकैरुपलक्षिताश्च ।

(२) कशेरुचक्राणां परस्परसम्भानकारिण्यस्तु स्नायवः स्थितिस्थापकगुणाः
पीताभाश्च । ताः कशेरुचक्रान्तराला^४ नाम ।

(३) सन्धिप्रवर्द्धनानां परस्परसम्भानानि तु कोरप्रायाणि स्नायुकोषान्तःस्थानि ।
तत्र एकैकस्याः कशेरुकायाश्चत्वारि सन्धिप्रवर्द्धनानि—द्वे ऊर्ध्वं द्वे चाधः । तत्रोर्ध्व-
गयोरुपरिस्थकशेरुकयोरधोगसन्धिप्रवर्द्धनाभ्याम्, अधोगयोस्त्वधःस्थकशेरुकायाः
ऊर्ध्वगसन्धिप्रवर्द्धनाभ्यां सन्धिः स्नायुमयकोषैः । प्रतिस्नायुकोषश्च एकैकं श्लेष्म-
धरकलापुटकम् ।

(४) पृष्ठकण्टकसम्भाविन्यस्तु स्नायवो द्विविधाः—पृष्ठकण्टकधरा साधारणी,
कण्टकान्तरालाश्चेति । तत्र—

(क) पृष्ठकण्टकधरा साधारणी^५ दृढरज्जुप्राया सर्वासां कशेरुकाणां पृष्ठ-
कण्टकसम्भाविनी, पश्चिमकपालपृष्ठस्थादूर्ध्वं दात् त्रिकास्थिपृष्ठकण्टकान्तं
सम्बद्धा । तस्याश्चोर्ध्वभागस्य ग्रीवाधरा स्नायुरज्जुरिति संज्ञा उक्तपूर्वा ।

(ख) कण्टकान्तरालास्तु^६ स्नायवः पृष्ठकण्टकानामन्तरालापूरण्यः प्रतनु-
कलानिर्मिताः पृष्ठकटिकशेरुकास्त्रेव विशेषतो दृश्याः ।

(५) बाहुप्रवर्द्धनानां परस्परसम्भाविन्यः पुनः स्नायवो बाहुप्रवर्द्धनान्तराला^७
नाम । ता ग्रीवाकटिकशेरुकासु प्रतनुकलामग्न्यः, पृष्ठकशेरुकासु तु रज्जुप्रायाः ।

१ Anterior Common Ligament. २ Posterior Common Lig. ३ Inter-vertebral
Ligaments & Discs. ४ Ligamenta Sub-flava. ५ Articular Capsules. ६ Supra-
spinous Ligaments. ७ Inter-spinous Ligaments. ८ Inter-transverse Ligaments.

अथ पर्शुकापृष्ठसन्धयः ।

पर्शुकापृष्ठसन्धयो नाम पर्शुकानां सन्धयः पृष्ठकशेरुकाभिः (५१ चित्रम्) ।
ते द्विविधाः—पर्शुकामुण्डानां कशेरुपिण्डैः सन्धयः, पर्शुकार्ब्बुदानां बाहुप्रव-
र्द्धनकैः सन्धयश्चेति । तत्र—

(१) पर्शुकामुण्डानां कशेरुपिण्डैः सन्धयश्चलप्रतराख्याः । तत्र प्रथमदश-
मैकादशद्वादशीनां पर्शुकानामेकैकेन कशेरुपिण्डस्थालकेन सन्धानम्, अन्यासान्तु
कशेरुद्वयपिण्डस्थार्या स्थालकार्द्धाभ्याम् । सन्धायिन्यश्चात्र स्नायवस्त्रिविधाः ।
तद्यथा—

(क) पुरस्था त्रिशूलाकारा ऊर्द्धाधरीययोः कशेरुपिण्डयोस्तदन्तरालस्थे
तरुणास्थिचक्रे च संसक्ता ।

(ख) कोषाकारा पर्शुकामुण्डवेष्टनभूता स्थालकपरिधिभित्तः संसक्ता
श्लेष्मधरकलासहिता ।

(ग) सन्ध्यन्तरीया^१ ह्रस्वरज्जुप्राया पर्शुकामुण्ड एव संयुक्ता ।

(२) पर्शुकार्ब्बुदानां बाहुप्रवर्द्धनैः सन्धयस्तु युक्तप्रतराख्याः । तत्र सन्धा-
यिन्यः स्नायवयतुर्विधाः । तद्यथा—

(क) पर्शुकाबाहुका अग्रिमाः^२ । ताः पर्शुकाग्रीवाणां कशेरुबाहुप्रवर्द्धनैः
संयोजन्यः । तन्मध्यतश्च पर्शुकानुगानां मिरा-धमनी-नाडीनां प्रसरः ।

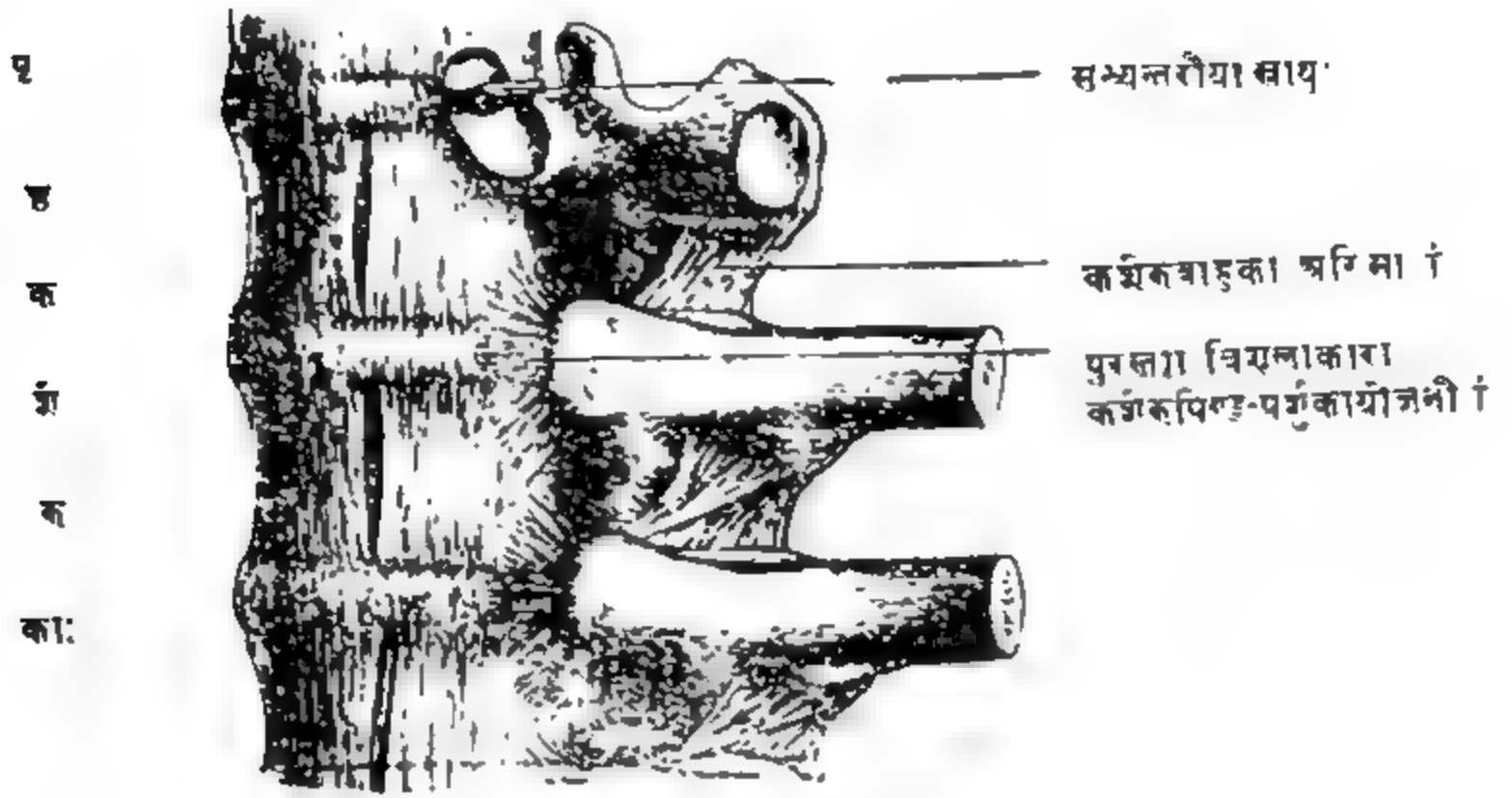
(ख) पर्शुकाबाहुकाः मध्यमाः^३ । ताः पर्शुकाकोणानां कशेरुबाहुप्रवर्द्ध-
नाग्रैः संयोजन्यः ।

(ग) पर्शुकाबाहुकाः पश्चिमाः^४ । ताः कशेरुबाहुप्रवर्द्धनाग्रतः पर्शुकार्ब्बुट-
पुरस्तात् संसक्ताः ।

(घ) अर्ब्बुटकोषिकाः^५ । ताः पर्शुकार्ब्बुदानां कशेरुबाहुप्रवर्द्धनस्थैः स्थालकैः
सन्धानकारिण्यः समन्ताद्वेष्टनभूताः श्लेष्मधरकलासहिताः ।

१ Costo-vertebral Articulations. २ Anterior Costo-vertebral or Stellate Lig.
३ Capsular Lig. ४ Inter-articular Lig. ५ Costo-Transverse Articulations. ६ An-
terior Costo-Transverse Lig. ७ Middle (do). ८ Posterior (do). ९ Capsular.

[५३ चित्रम्—पर्शुकापृष्ठसन्धयः ।]

[ऽ नानाविध साधुवाधकम् ।]

अथ पर्शुक पूर्वसन्धयः ।

पर्शुकापूर्वसन्धयः उरःपर्शुकामन्धया वा नाम पर्शुकापपर्शुकोरःफलकानां सन्धयः । ते चतुर्विधाः, तद्वयथा -

- (१) पर्शुकानामुपपर्शुकाभिः सन्धयः.
- (२) उपपर्शुकानामुरःफलकेनोभयतः.
- (३) उपपर्शुकानां परस्परम्.
- (४) उरःफलकखण्डानां परस्परञ्चेति,

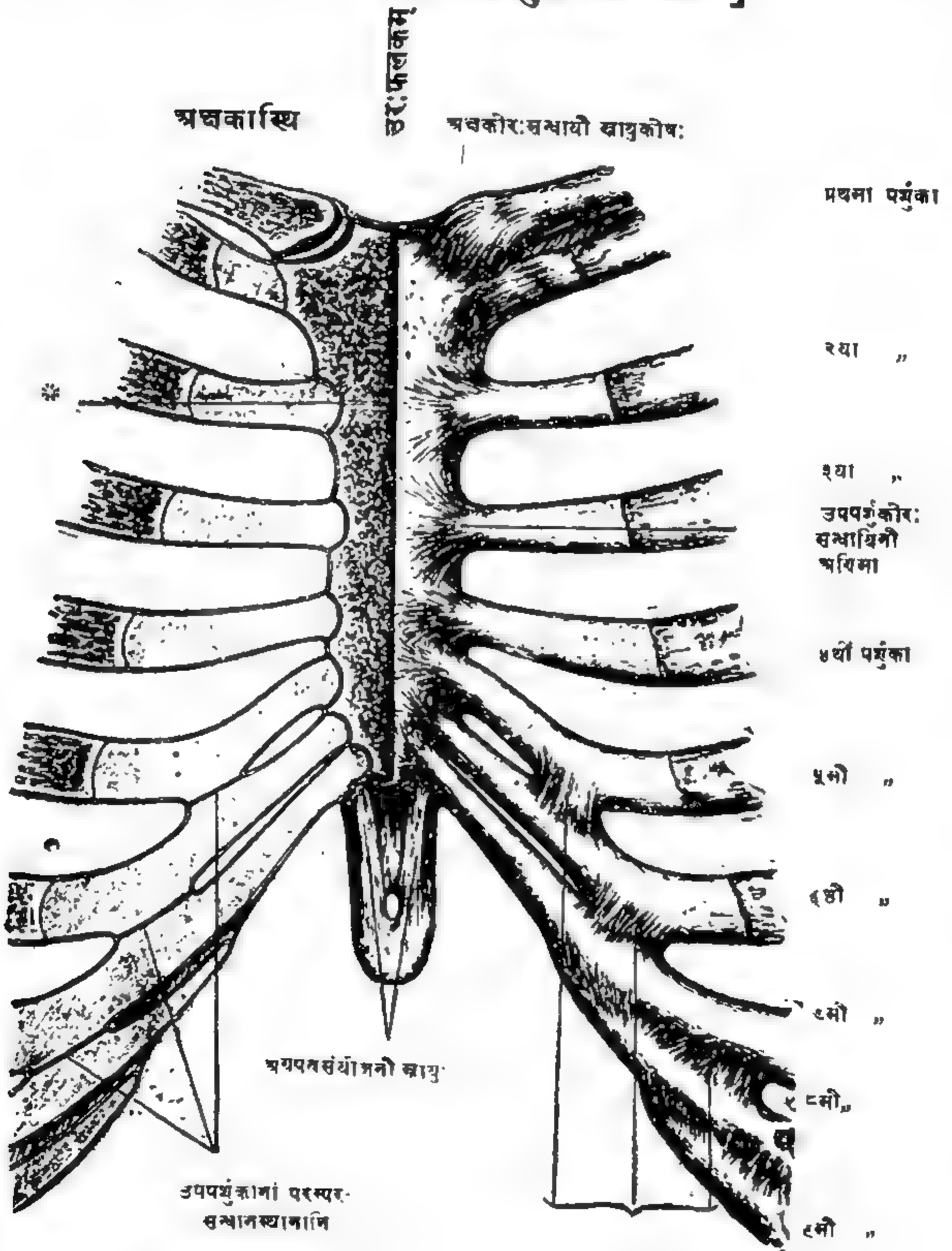
तत्र—

(१) द्वादशसंख्यानां पर्शुकानां तत्संख्याभिरुपपर्शुकाभिः सन्धानानि स्थिराणि, पर्शुकाग्रस्थालकेषु उपपर्शुकामूलानां दृढसन्धानात् । तत्रास्थिधराख्य-कलामात्रेण संयोगः ।

(२) उपपर्शुकानामुरःफलकेन सन्धयस्तु सप्तसंख्या एकैकतः, प्रथमादि-सप्तानामेव उपपर्शुकानामुरःफलकेन सन्धानात् । ते च युक्तप्रतराः अन्यत्र प्रथमोपपर्शुकासन्धेः, स हि सर्वथा निश्चल एव । एवञ्च प्रथमसन्धिवर्जमपरेषु षट्सु दृश्यन्ते तत्संख्यानि श्लेषधरकलापुटकानि ।

स्नायवः पुनरेकैकस्मिन् सन्धौ दृश्यन्ते चतस्रः उपपशुर्कोरः सन्धायिन्यः,
क्रमात् - अशिम, पश्चिमा, कोषाकारा, सन्ध्यन्तरीया चेति स्वनामव्याख्याताः ।

[५४ चित्रम्—पशुर्कोरः सन्धयः]

[* उरःफलकान्तराला वायुः ।]

उपपशुंकायां सन्धयः वायुमूलाणि

(३) उपपशुकानां परस्परसन्धयस्तु सम्पद्यन्ते कतिचित्स्नायुसंज्ञरूप-
पशुकान्तरालाख्यैः । ते च दृश्याः पञ्चम्यादिदशम्यन्तासु उपपशुकास्त्रयतः ।
तत्र पञ्चमी संयुज्यते षष्ठ्या स्तोकमात्रेण, षष्ठ्याद्यास्तु दशम्यन्ताः दृढमस्वडाः
परस्परम्, श्लेष्मधरकलासहिताश्च केषुचित् सन्धिस्थानेषु ।

एकादशी द्वादशी चेति द्वे पशुके अग्रतः उपपशुकासंहिते अपि न केनापि
सम्बन्धे पुरस्तात्, अतएव तयोः विमुक्ताग्रसंज्ञेति प्रागवोचाम ।

(४) उरःफलकान्तरोयसन्धयस्तु ग्रैवेयकमध्यफलकाग्रपत्राख्यानां खण्डानां
परस्परसन्धानात् सम्पन्नाः । तत्र स्नायवश्चतस्रः—पुरस्ता उरःफलक-
संयोजनी, पश्चिमा उरःफलकसंयोजनी चेति द्वे पूर्वापरे, एका उरःफल-
कान्तराला ग्रैवेयकमध्यफलकयोरन्तरालस्था तरुणास्थिप्राया, अपरा अग्रपत्र-
संयोजनी चेति ।

अथ अक्षकोरःसन्धानम् ।

अक्षकोरःसन्धानन्तु अक्षकास्थूः उरःफलकेन सन्धानमेकैकतः स्नायु-
कोपप्रतिबद्धं श्लेष्मधरकलासहितञ्च । तद्दृढीकरणाय चात्र स्नायुः प्रथमपशुकया
तत्संयोजनी, अक्षकयोरन्तरालस्था चापरा परस्परसंयोजनी ।

अक्षकांससन्धानन्तु अंससन्धिव्याख्याने व्याख्येयम् ।

अथ श्रोणिचक्रसन्धयः ।

श्रोणिचक्रसन्धयस्तावद् द्विधा वर्ण्यन्ते—श्रोणिचक्रास्थां पृष्ठवंशेन, परस्परञ्च
सन्धानात् । तत्र—

श्रोणिचक्रस्य पृष्ठवंशेन सन्धिः दृढप्रतराख्यः । स च सम्पद्यते पञ्चम्या
कटिकशेरुकया त्रिकास्थूः सन्धिमुखेन । तयोः सन्धायिन्यश्च स्नायवः पृष्ठवंश-
स्नायवत्, काश्चित् तदनुबन्धिन्यश्च । द्वे द्वे चात्राधिके स्नायू एकैकतः—कटि-
जघनिका कटित्रिकान्तिका च नाम । तयोः—

१ Sterno-clavicular Articulation- २ यथा हि पृष्ठवंशसन्धिवर्णने वर्णिताः पञ्चजातीयाः स्नायवः
तदिहापि । इद्व्यास्तु साधारण्याख्यानां पृष्ठवंशस्नायुनामनुबन्धिन्य इति विशेषः ।

कटिजघनिका चतुर्थ्याः पञ्चम्याश्च कटिकशेरुकायाः बाहुप्रवर्द्धनतो जघन-
धारान्तं सङ्गता. कटिनाडीप्रवेशाय मध्ये विवरान्विता रज्जुगुच्छरूपा च ।

कटित्रिकान्तिका दृढत्रिकोणपट्टिकाप्राया पञ्चम्या कटिकशेरुकया
त्रिकास्थूः, त्रिकस्थालकपरिधेय संयोजनी ।

श्रोणिचक्रास्थां परस्परसम्बन्धः पुनश्चतुर्विधाभिः सम्पद्यन्ते स्नायुभिः—

(१) त्रिकास्थो जघनकपालेन, (२) त्रिकास्थूः कुकुन्दरास्था. (३) त्रिका-
नुत्रिकयोः, (४) भगास्थोश्च परस्परमिति चतुर्धा सम्भानात् । तत्र—

(१) त्रिकजघनयोः सम्भानं दृढप्रतराख्यम्, त्रिकमुभयतो जघनकपालयोः
सम्भानात् । तत्र हि सम्भूयते त्रिकास्थि जघनकपालस्य त्रिकस्थालकेन तरु-
णास्थिपत्रकावृतेन, न च तत्र प्रायो दृश्यते श्लेष्मधरा कला । गर्भिण्यास्तु
त्रिकस्थालकयोः सम्भवतः श्लेष्मधरो कलापुटको गर्भाभिवृद्ध्या श्रोणिफलकयो-
श्चलत्वात् । स्नायवश्चात्र त्रिकजघनसंयोजन्यश्चतस्रस्त्रिकजघनिकाः नाम द्वे द्वे
एकैकतः, क्रमात्—अग्रिमा पश्चिमा चेति । ताश्च दृढपट्टिकाकाराः ।

(२) त्रिककुकुन्दरास्थिसंयोजन्यश्च स्नायवश्चतस्र एव. —द्वे द्वे एकैकतः
क्रमात् लघ्वी गुर्वी च नामिति । ताभ्याञ्च यथादेशसंयुक्ताभ्यां परिगम्यते
क्रमात्—गृध्रसीद्वारं कुकुन्दरद्वारञ्च तत्तद्विवराख्यम् । तत्र गृध्रसंविचारेण
गृध्रस्याख्यनाडाः तदनुवर्त्तिनीनां सिराधमन्यादीनां शुण्डिकाख्यपेश्याश्च
निर्गमः । कुकुन्दरविवरेण पुनरन्तःस्थायाः श्रोणिगवाक्षिण्याः पेश्याः तदनु-
चरीणां सिराधमनोनाडीनाञ्च वस्तिगुहायां प्रवेशः । तत्र—

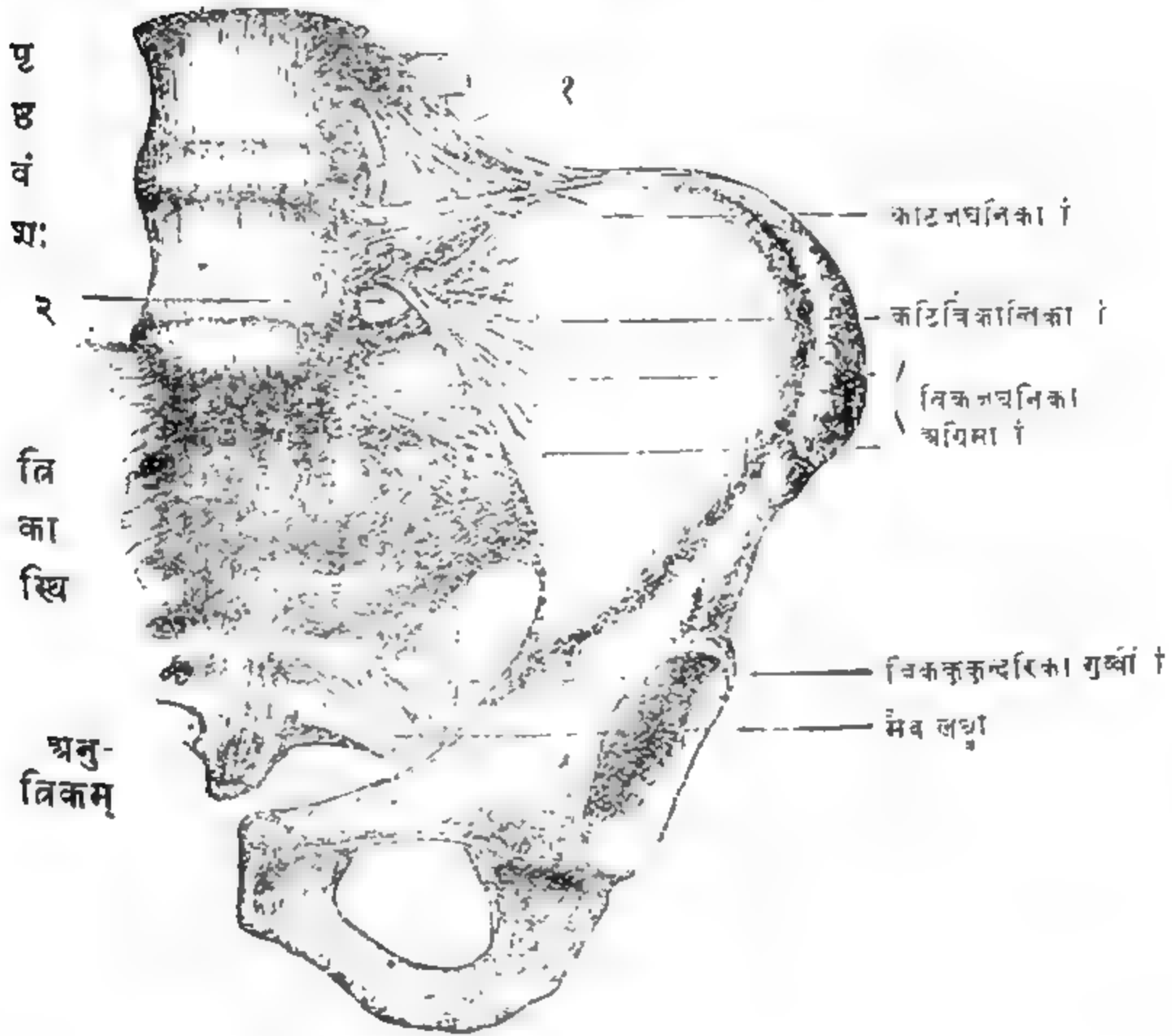
लघ्वी त्रिककुकुन्दरसंयोजनी स्नायुः पुरःस्था तन्वी त्रिकोणप्राया च । सेयं
त्रिकानुत्रिकयोः पार्श्वधारातः कुकुन्दरकण्टकान्तं सङ्गता ।

गुर्वी त्रिककुकुन्दरसंयोजनी तु स्नायुः पश्चिमस्था स्थूला त्रिकोणप्राया च ।
सेयं मूलतः सम्बध्यते जघनकपालस्य पश्चिमाधस्तनकूटेन त्रिकास्थोऽधरार्द्ध-
पार्श्वेनानुत्रिकास्था च, अग्रतस्तु कुकुन्दरपिण्डेन श्रोणिगवाक्षपुरःपरिधिना च ।

१ Ilio-lumbar Lig. २ Lumbo-Sacral Lig. ३ Sacro-iliac Articulation. ४ Sacro-
ischiatric Ligaments. ५ Lesser Sacro-Sciatic Ligament. ६ Great Sacro-Sciatic
Ligament

(३) त्रिकानुत्रिकसन्ध्यायि च स्नायवयतस्रः — अग्रिमा, पश्चिमा, पार्श्वगे
हे चेति । सम्यन्तराले चात्र दृश्यं तरुणास्थिचक्रम् ।

[५५ चित्रम्—श्रोणिचक्रसन्धयः ।]

श्रोणिफलकम्

[१ एतच्चिह्नं स्नायुबोधकम् । १, २, कटिनाडानिगेमाय विवरद्वयम् । अत्र च वामार्धे था. स्नायवो
यथा दक्षिणार्धेऽपि तास्यार्धे न यथा ।]

अनुत्रिकश्च क्षुद्रकगेरुकाचतुष्टयसङ्घातमयमित्युक्तपूर्वम् । तत्कशेरुखण्डाना-
श्चात्र पार्थक्यं दृश्यते नारापु प्रायः, प्रसवकाले श्रोणिद्वारस्य विकसनमौकार्थम् ।

(४) भगास्थिः परस्परसन्धानं तावत् स्वमुख्याभ्यां मध्यरेखायाम् । संहित-
योश्च तयोरेका भगास्थिसंज्ञेति प्राञ्चः, अत्र तु कचिद्भगर्पाठं लिङ्गपीठमिति
वा । सन्धानश्चेदं दृढप्रतरमपि गर्भिण्याः किञ्चिद्विकसनक्षममिति परीक्षकाः ।

सन्धायिन्यश्चात्र स्नायवश्चतस्र एव भगसंयोजन्यो नाम क्रमात्—उत्तरा, अधरा, अग्रिमा, पश्चिमा चेति । सन्धानान्तराले चात्र तरुणास्थिचक्रम्, सर्व्वथा श्लेष्मधरकलाभावश्च ।

अंसचक्रसन्धयस्तु अंससन्धिवर्णने वर्णनीयाः ।

अथ शाखासन्धयः ।

शाखाश्चतस्रः—ह्रीं बाह्वो ह्ये च मक्षिणी । तत्र प्रतिबाहु सप्तसु देशेषु सन्निविष्टाः सन्धयः । तद्यथा—अंसे च, कूर्परे च, प्रकोष्ठान्तराले च, मणिवन्धे च, करकूर्चान्तश्च करतले च, कराङ्गुलिषु चेति । प्रतिसक्थि च तथैव क्रमात्—वंचणे च, जानुनि च, जङ्घान्तराले च, पादसन्धौ च, पादकूर्चान्तश्च, पादतले च, पादाङ्गुलिषु चेति । तत्रादौ व्याख्येयाः—

ऊर्ध्वशाखासन्धयः ।

अथ अंससन्धयः ।

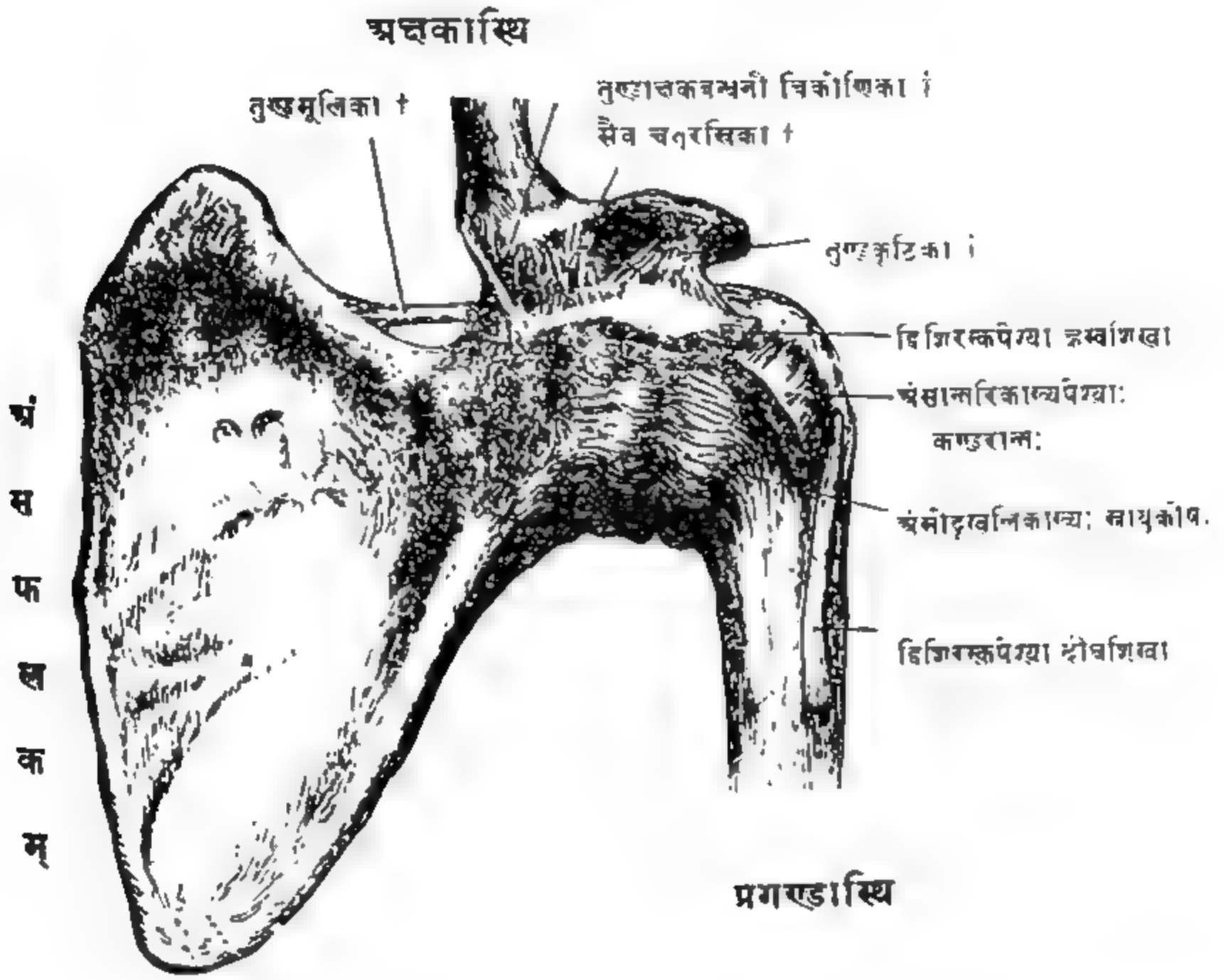
अंससन्धयस्तावत् सम्पद्यन्ते अक्षकांसफलकप्रगण्डास्थूनां सन्धानात् । तत्र अक्षकांसयोः सन्धानमंसचक्रसन्धानं नाम, प्रगण्डांसयोः सन्धानन्तु अंसोदूखल-सन्धानं कलासन्धानं वा नाम । बह्ववशानयोः सन्धानयोः संयोजन्यः स्नायवः, ह्ये चापरे अंसकान्तरौये नाम अंसफलकावयवानां परस्परसंयोजन्यः । तत्र—

अंसचक्रसन्धानम् अक्षकास्थिवह्निःप्रान्तस्य अंसकूटाग्रेण संयोगात् । सन्धियाग्रं चलप्रतराख्यः, क्वचित् सन्ध्यन्तःस्थितेन तरुणास्थिचक्रेणोपलक्षितश्च । तत्सम्बन्धन्यश्च स्नायवश्चतस्रः ह्ये अंसाक्षकबन्धन्याः—उत्तरा अधरा चेति, ह्ये च तुण्डान्नकबन्धन्या, —त्रिकाणिका चतुरस्त्रिका चेति । तासामाद्ये अंसचक्र सन्धायिन्या क्रमादूर्ध्वाधःस्थे, अन्यं अंसतुण्डप्रस्थादूर्ध्वं अक्षकास्थौ बहिरूर्ध्वाधः स्तलं यावत् सन्नडे स्वनामव्याख्यातं ।

अंसफलकान्तरौये तु स्नायु क्रमात् तुण्डमूलिका तुण्डकूटिका च नाम । तत्राद्या अंसतुण्डमूले अंसगिरःकाटरोपरि संलग्ना, अन्या अंसतुण्डबाह्या दूर्ध्वं अंसकूटाग्रं यावत् सन्नडा ।

१ Acromio-Clavicular Articulations. २ Superior and Inferior Acromio clavicular Ligaments. ३ Coraco clavicular Ligaments (Coracoid and Trapezoid). ४ Proper Ligaments of the Scapula. ५ Transverse. ६ Coraco-Acromial.

[५६ चित्रम्—अंससम्बन्धः]

[† एतद्विद्धं स्नायुबोधकम्]

अंसोद्वलसम्बन्धानं कक्षासम्बन्धानं वा नाम सम्पद्यते प्रगण्डास्थौ मुण्डस्योद्वलाकारे अंसपीठस्थे स्थालके सम्बन्धानात् । स्थालकञ्च तत् तरुणास्थिभूयिष्ठेन स्नायुचक्रेण निष्पाद्यते गभीरम् । अस्थिसम्बन्धन्यौ चात्र स्नायु इव एव—अंसोद्वलिकः स्नायुकोषः, तुण्डप्रगण्डिका चेति । तयोः—

अंसोद्वलिको नाम दीर्घशिथिलः स्नायुकोषः ऊर्ध्वमंसोद्वलमभितः, अधः प्रगण्डास्थौ मुण्डं परितश्च सम्बद्धः । तत्र च त्रीणि विवरानि सम्यन्तरीयस्य श्लेष्मधरकलापुटस्य शाखानां तिसृणां कण्डुरानुगानां निर्गमाय । कण्डुराश्च ताः—अंसान्तरिका, अधरा अंसपृष्ठिका चेति पेश्योः प्रान्तभूते द्वे, हिजिरस्कास्थपेश्या दीर्घशिखा चेति । तासां चरमा सम्यन्तःप्रविष्टा ।

१ उद्वलाख्यः सन्धिः कक्षावचनयोरिति व्याख्यातपूर्वम् । अंससन्धिय प्रधानतः कक्षासन्धिरिव । (Shoulder-Joint). २ Glenoid Ligament. ३ Capsular Ligament of Shoulder. ४ Sub Scapularis. ५ Infraspinatus. ६ Long Tendon of Biceps.

तुण्डप्रगण्डिका नाम स्नायुरंसतुण्डात् प्रगण्डास्थौ महापिण्डकान्तमागता स्नायुकोर्कदेशेन प्रतिबद्धा ।

परितश्च कक्षासन्धानं सन्निविष्टा इमाः पेश्यः—ऊर्ध्वम् अंसपृष्ठिका उत्तरा । अधस्तात् विशिरस्काया दीर्घशिखा । अन्तःपार्श्वे अंसान्तरिका । बहिःपार्श्वे अंसपृष्ठिका अधरा, अंसाधरिका लघ्वी च । स्नायुकोषाभ्यन्तरे द्विशिरस्काया दीर्घशिखा । समग्रमंससन्धिर्मंसचक्रञ्च सञ्छाद्य अंसच्छदा ।

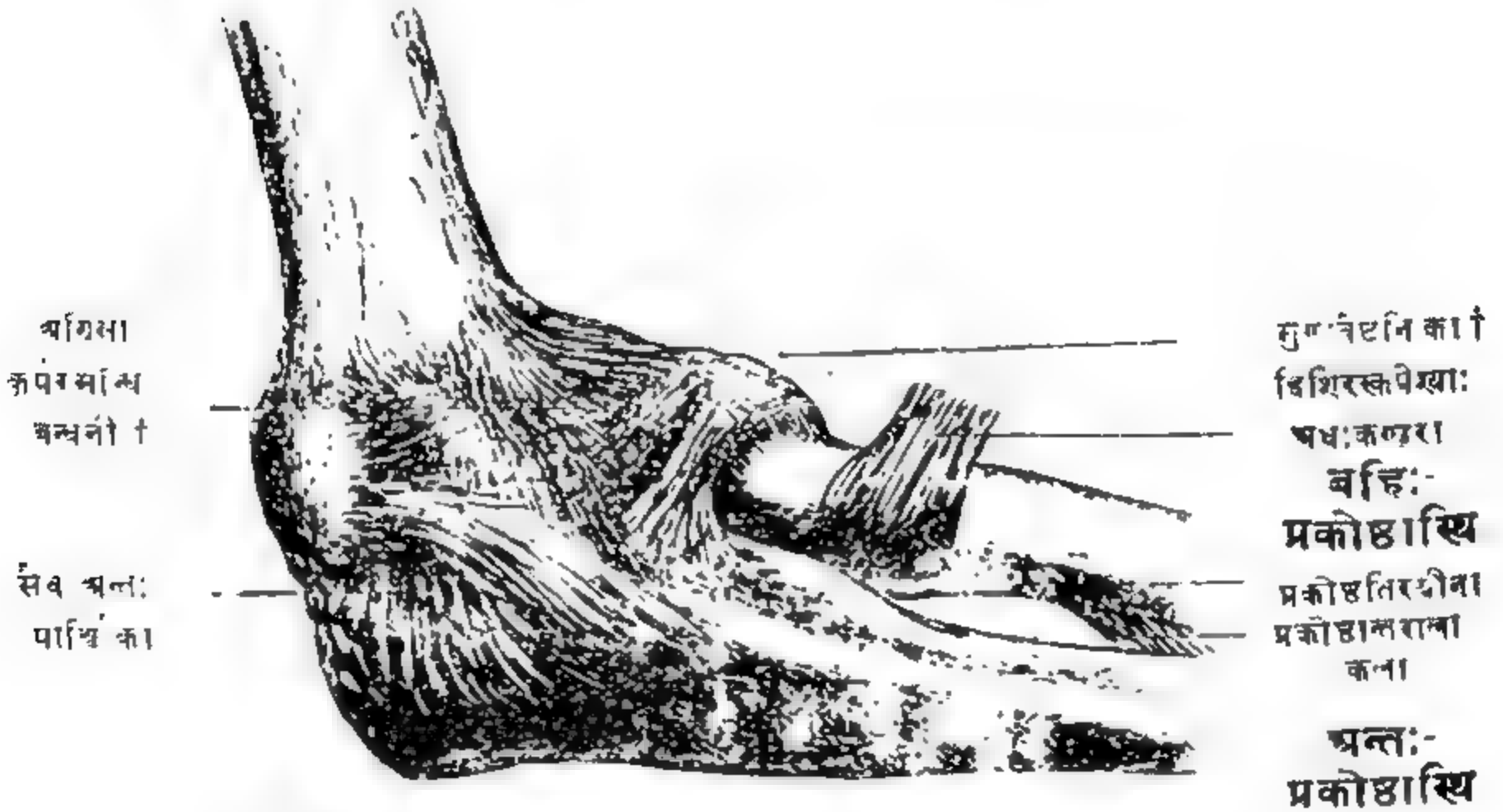
चेष्टाः पुनरमुं सन्धिमाश्रित्य प्रवर्तन्ते नानाविधाः पुरःपश्चादन्तर्बहिः-कर्षणाद्याः, विवर्तन्ते चात्र प्रगण्डास्थिसुण्डं यथेष्टमिति चेष्टावतां सन्धीनां प्रधानमाचक्षते कक्षासन्धिं सन्धिविदः ।

अथ कूर्परसन्धिः ।

कूर्परसन्धिः कफोणिसन्धिर्वा नाम प्रगण्डास्थूः प्रकोष्ठास्थिभ्यां सन्धानं सामान्यतः । स च सन्दंशकोराख्यः, अन्तःप्रकोष्ठास्थूः सन्दंशकारस्य कूटद्वयस्यान्तः प्रगण्डास्थौ डमरुकाख्यभागस्य सन्धानात् । सन्धीयते च तत्रैव बहिःप्रकोष्ठास्थूः कोरमध्यं मुण्डं प्रगण्डास्थूः कन्दलीभागेन । बहिःप्रकोष्ठास्थिनी चात्र परस्परसंहिते कूर्परसन्ध्यन्तःप्रविष्टे ।

[५७ चित्रम्—कूर्परसन्धिः (आन्तरतलम्)]

प्रगण्डास्थि

कूर्परकूटम्

[+ एतच्चित्रं स्नायुसंघकम् ।]

अथेह कूर्परसन्धिवन्धन्यः स्नायवश्चतस्रः - अग्रिमा, पश्चिमा, बहिःपार्श्विका, अन्तःपार्श्विका चेति । प्रकोठास्थोरुद्धं प्रान्तमन्यायिनो न स्नायुर्मुण्डवेष्टनिका नामाग्रे वक्ष्यते, तथा प्रथमतयस्य सम्बन्धो घनिष्ठः । तद

अग्रिमा कूर्परसन्धिवन्धनो प्रगण्डास्थू आन्तराब्जुदात् पुरस्तलाच्च सम्भूय अन्तःप्रकोठास्थूश्चक्षुपवर्द्धनपरिधौ सङ्गता मुण्डवेष्टनिकारयस्नायुसम्बद्धा च ।

पश्चिमा कूर्परसन्धिवन्धनो प्रगण्डास्थूः कूर्परखाताप्रगण्डादुद्धूय अन्तःप्रकोठास्थूः कूर्परकूटपरिधौ संसक्ता ।

बहिःपार्श्विका प्रगण्डस्य बाह्याब्जुदात् सम्भूय मुण्डवेष्टनिकास्यस्नायुसम्बद्धा ।

अन्तःपार्श्विका प्रगण्डास्थू आन्तराब्जुदादन्तःप्रकोठास्थूः कूटद्वयान्तःपरिधौ संसक्ता ।

सर्वासाञ्चासां स्नायूनां परस्परसंयुक्तानामेकीभावात् स्नायुकोपवद्भावः अन्यत्र कूर्परकूटपृष्ठात् । तदि त्वङ्मात्रावरणमिति प्रागवोचाम ।

चेष्टास्तावदिह कूर्परसन्धौ संकोचः, प्रसारः, अन्तर्विवर्त्तनं, बहिर्विवर्त्तन-चेति चतुर्विधाः ; तासां प्रसारस्तावद्वाहोर्दण्डीभावंमात्रपर्यवसायीति विशेषः ।

श्लेषधरा चात्र कना सन्ध्यन्तरीया प्रकोठास्थोरुद्धं सन्धानान्तःप्रसृतया शाखया सनाथा ।

अथ प्रकोष्ठान्तरीयसन्धयः ।

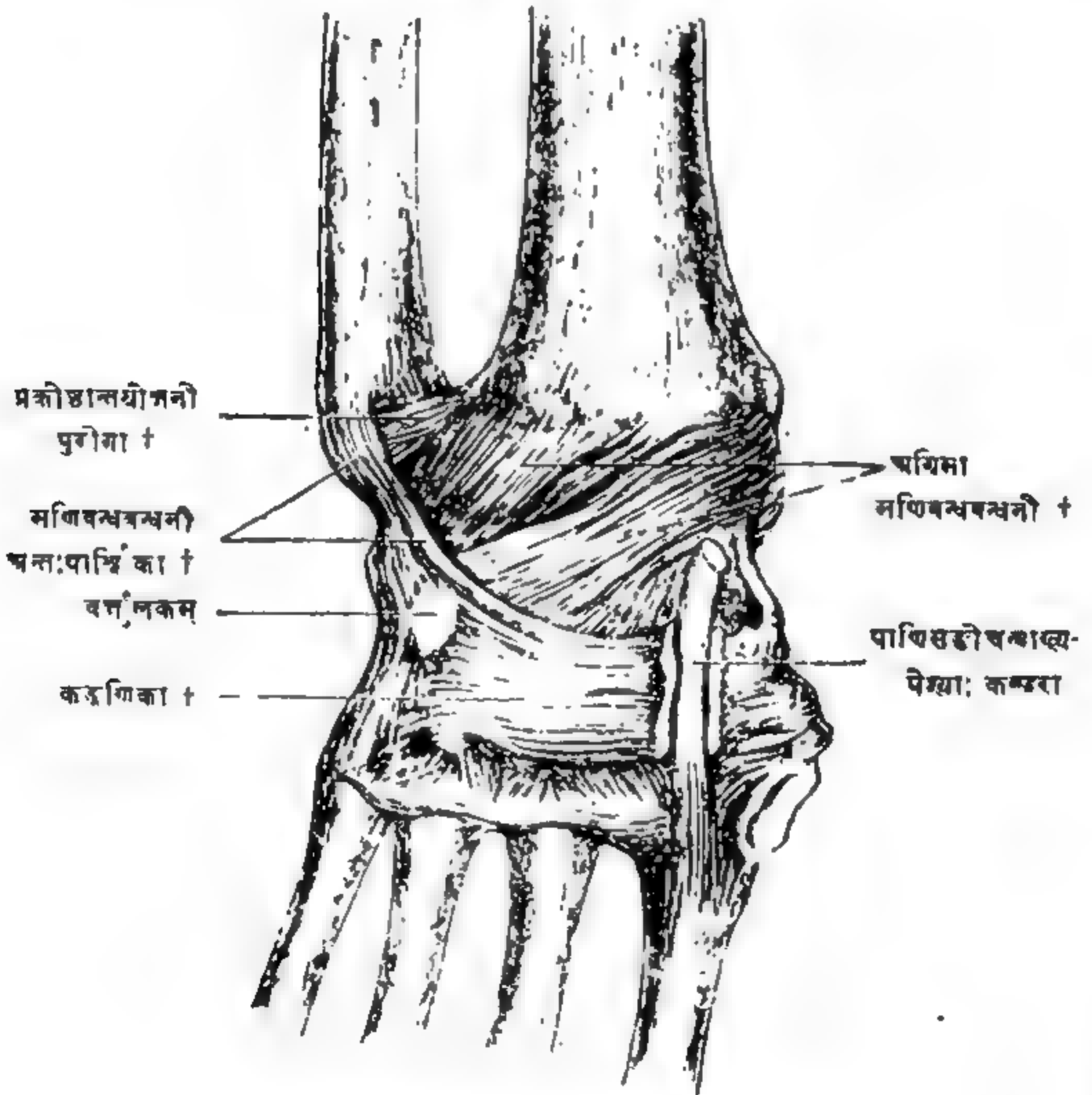
प्रकोठास्थूः परस्परसन्धानं तावदल्पचेष्टम् ऊर्ध्वधःप्रान्तयोः कोरं, मध्ये प्रतराख्यञ्च । तदि त्रिषु देशेषु दृश्यम्—ऊर्ध्वं मधो मध्ये चेति । तत्र ऊर्ध्वं सन्धानं सन्धीयते बहिःप्रकोष्ठमुण्डमन्तःप्रकोठास्थूश्चक्रनेमिखर्त्तन, तत्संवेष्टनौ चात्र स्नायुर्मुण्डवेष्टनिका नाम बहिःप्रकोष्ठमुण्डस्य विवर्त्तनप्रदा । अपरा चात्रैवाध-स्तात् तिरश्चीना स्नायुः प्रकोष्ठतिरश्चीना नाम । अधःसन्धाने तु सन्धीयते अन्तःप्रकोठास्थू मणिमुण्डं बहिःप्रकोष्ठाधःप्रान्तपार्श्वतः । बन्धनञ्चानयोः प्रकोष्ठाधस्तन्याख्यपूर्वापरस्नायुद्वयेन त्रिकोणतरुणास्थू च मणिवन्धसन्धिप्रविष्टेन । मध्यसन्धानं पुनः प्रकोठास्थूरादूरवर्त्तिनोः प्रकोष्ठान्तरालाख्यया दृढकलया, नत्वत्र तयोः साक्षात् परस्परस्पर्शः ।

अथ मणिवन्धसन्धिः ।

मणिवन्धसन्धिं स्तावत् खल्लकोराख्यः, बहिःप्रकोष्ठास्थोऽधःप्रान्तस्थे खल्लकोरभागे अर्धचन्द्रनीनिभाख्ययोः कूर्चास्थोः सन्धानात् । अन्तःप्रकोष्ठाधः-
प्रान्तस्तु नात्र सम्धीयते साक्षात्, तत्संहितत्रिकोणतरुणास्थ्यैव उपलकाख्य-
कूर्चास्थः सन्धानात् ।

[५८ चित्रम्—मणिवन्धसन्धिः (पुरस्तलम्)]

प्र को ष्ठा स्थि नी

मू ल श ला काः

[† एतच्चिह्नं आयुर्वेदिकम्]

१ Wrist-Joint. २ एवञ्च अर्धचन्द्रनीनिभोपलकाख्यस्य कूर्चास्थिवयस्य मणिवन्धसन्धी प्रदीपः ।
प्रकोष्ठास्थीनां वास्तवमेव तत्सन्धिनिर्माणकम् ।

मणिवन्धवन्धन्यस्त्वह स्नायवयतस्रः—बहिःपार्श्विका, अन्तःपार्श्विका, अग्रिमा, पश्चिमा चेति । तत्र—

बहिःपार्श्विका बहिःप्रकोष्ठास्थो बहिर्मणिकाख्यप्रवर्द्धनात् नौनिभपर्याण-
काख्ययोः कूर्चास्थोः कङ्कणिकाख्यस्नायोश्च पार्श्वान्तं सङ्गता ।

अन्तःपार्श्विका रज्ज्वाकारा अन्तःप्रकोष्ठास्थः अन्तर्मणिकाख्यप्रवर्द्धनात्
सम्भूय उपलकवर्तुलकाख्ययोः कूर्चास्थोः कङ्कणिकाख्यस्नायोश्च पार्श्वान्तं
सङ्गता ।

अग्रिमा तु प्रततपट्टिकाकारा प्रकोष्ठास्थोरधःप्रान्तयोः पुरस्तलात् सम्भूय
नौनिभार्द्धचन्द्रोपलकाख्यानां कूर्चास्थूः पुरस्तले सन्नडा ।

पश्चिमा च तादृश्येव । सा केवलं बहिःप्रकोष्ठाधःप्रान्तस्य पश्चिमतलात्
सम्भूय पूर्वोक्तकूर्चास्थितयपृष्ठतः सन्नडा ।

श्लेष्मधरा कला तावत् मणिवन्धसम्भौ विशेषतः शिथिला पुष्कल-
श्लेष्मवती च, मणिवन्धसम्भेः शैथिल्यात् ।

चेष्टाद्यात् सम्भौ प्रवर्तन्ते नानाविधाः पुरःपश्चादन्तर्बहिश्च विवर्तन-
रूपाः । सम्भेद्यास्य शैथिल्यं स्थितिस्थापकता च भारधारणसौकर्याय ।

अथ करकूर्चान्तरीयसन्धयः ।

करकूर्चास्थीन्यष्टौ श्रेणीद्वयविन्यस्तानि,—एकैकस्यां श्रेण्यां चत्वारि चत्वा-
रीति । तत्रोर्ध्वश्रेणीस्थानां चतुर्णां मध्ये नौनिभार्द्धचन्द्रोपलकाख्यानि त्रीणि
मणिवन्धसम्भौ प्रविष्टानि, वर्तुलकाख्यन्तु बहिःसन्धितः, तद्वि कण्डुरान्तरीयं
धनकास्थीति केचिदित्युक्तपूर्वम् ।

अथैषां कूर्चास्थां परस्परसम्भानं तावत् प्रतराख्यम्, तेषां व्याख्येयञ्च—
ऊर्ध्वश्रेणीस्थानां परस्परम्, अधःश्रेणीस्थानां परस्परम्, ऊर्ध्वधःश्रेण्योश्च
परस्परमिति । तत्र—

ऊर्ध्वश्रेण्यां नौनिभार्द्धचन्द्रोपलकानां परस्परसम्बन्धन्यः स्नायवयतस्रः—

१ Annular Ligament of the Wrist. सेवं कण्डराधारिणी स्नायुः पेशीखण्डे वर्णनीया ।
२ Carpal Articulations.

पुरोगा, पृष्ठगा, कूर्चान्तरीये इति चेति । वर्तुलकस्य तु बन्धनाय पृथगेव स्नायु-
कोषः, इति च तत्पुरोगे स्नायू अङ्गुशक-कनिष्ठमूलशलाकयोर्मूलतः संसृक्ते ।

अधःश्रेणीस्थं पुनः कूर्चास्थिचतुष्टयं पञ्चभिः स्नायुभिः परस्परसम्बद्धम्—
द्वाभ्यां पूर्वापराभ्यां, तिसृभिश्च कूर्चान्तरीयाभिरिति ।

ऊर्ध्वाधःश्रेण्योश्च परस्परसम्बन्धिन्यश्चतस्रः स्नायवः—अग्रिमा, पश्चिमा,
अन्तःपार्श्विका, बहिःपार्श्विका चेति ।

सर्वामाञ्चासां परस्परानुप्रवेशात् स्नायुजालगवाक्षितः संहतस्वरूप इव च
दृश्यते कूर्चास्थिसमुदायः । तथाच प्रतिकरमेकैकं कूर्चास्थीति केचित् ।

अथ करतलसन्धयः ।

करतलसन्धयस्तावत् प्रधानतः करतलनिर्भाषिकाणां मूलशलाकानां
सन्धयः कोराख्याः । सन्धानञ्च तासां त्रेधा द्रष्टव्यम्—ऊर्ध्वं पर्याणक-वृटक-
मध्यकृट-फणधर-संज्ञैश्चतुर्भिः कूर्चास्थिभिः, अधस्ताद् अङ्गुलीपश्चिमनलकैः,
मूलतः परस्परैश्चेति । तत्सन्धानप्रकारास्तु अस्थिखण्डे वर्णितपूर्वाः ।

अथेमाः करतले सन्धिवन्धन्यः स्नायवः—

एका पर्याणकाङ्गुष्ठमूलशलाकयोर्मूलतः पृथक् श्लेषधरकलावती—कोषरूपा
(सन्धिशायं परस्परकोर इति वर्णितपूर्वम्) । अन्याः अपरासां मूलशलाकानां
तत्तत्कूर्चास्थिभिर्बन्धनाय—षट् पृष्ठगाः, अष्टौ पुरोगाः, इति च सन्ध्यन्तरीये—
इति षोडशं स्नायवः ।

एकैव चात्र श्लेषधरा कला कनिष्ठादिमूलशलाकाचतुष्टयस्य मूलतः
कूर्चास्थ्यामन्तरालेषु च परिव्याप्ता अन्यत्र वर्तुलकसन्धेः । तत्र तु पृथगेव
श्लेषधरकलापुटकम् ।

अङ्गुलिपश्चिमनलकानां सन्धयस्तु अङ्गुलिमन्धिवत् ।

मूलशलाकानां परस्परसन्धयः पुनरङ्गुष्ठवर्जमपरासामेव मूलतः । तत्र त्रिविधाः

१ Carpo-Metacarpal Articulations. २ Metacarpo-phalangeal Articulations.
३ Inter-Metacarpal Articulations. ४ विस्तरस्त्रासां अतर्क्ये दृष्टव्यः । ५ सन्धिप्रकारान्वरणार्थं श्लोकाः
२८ पृष्ठान्तरे दृष्टव्याः ।

सन्धयिन्यः स्रायवः—पूर्वगाश्च पृष्ठगाश्च शलाकान्तरीयाश्चेति । अग्रतस्तु मूल-
शलाकानामन्तरालस्थाः दृढस्रायवः शलाकान्तरीया नाम । शलाकानां परस्पर-
स्पर्शाभावेऽपि हि ताभिः परस्परमम्बुद्धानि दृश्यन्ते मूलशलाकाग्राणि ।

अथ कराङ्गलिसन्धयः ।

कराङ्गलिसन्धयस्तु अङ्गलिनलकानां चतुर्दशानां चतुर्दश—एकैकस्या
मङ्गल्यां त्रयस्त्रयो द्वावङ्गुष्ठे चेति । तं च कोराख्याः ।

एकैकस्मिंश्चाङ्गलिसन्धौ स्रायवस्तिस्त्र एव—पुरोगा, अन्तःपार्श्विका, बहिः-
पार्श्विका चेति । पृष्ठगा तु स्रायुरत्र पृथग् न दृश्यते, प्रसारण्याख्यपेशोनां
कण्डराभिरेव तत्प्रयोजनसाधनात् ।

चेष्टाः पुनः कराङ्गुलीनां सङ्कोचप्रसारान्तःकर्षणबहिःकर्षणरूपाः, जप-
नञ्चाङ्गुष्ठस्य ।

अथ अधःशाखासन्धयः ।

अधःशाखासन्धयस्तावत् प्रायेणोर्ध्वशाखासन्धिवदेव, विर्गेषास्तु तत्रा-
वस्थानभेदकृताः । तत्रादौ—

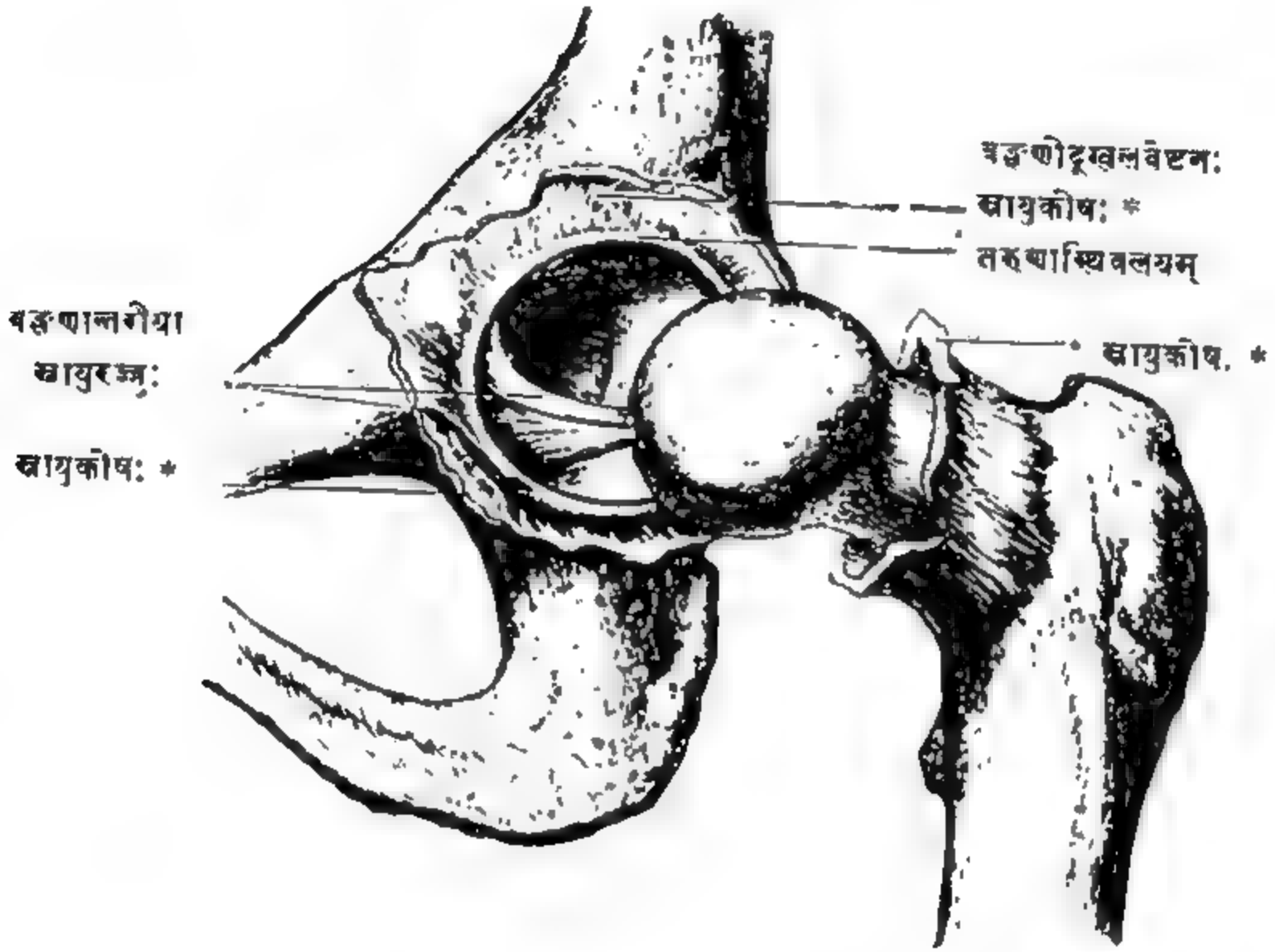
वंचणसन्धिः ।

वंचणसन्धिवंचणोदूखलसन्धिर्वा नाम त्र्योणिफलकस्थस्य वंचणो-
दूखलस्य तरुणास्थिवलयवेष्टितस्य ऊर्ध्वस्थिमुण्डेन सन्धानमुदूखलाख्यम् । तत्र
च महती श्लेष्मधरा कला महास्रायुकोषान्तर्व्यापिनी । सन्धिवन्धनश्चात्र एक एव
महान् स्रायुकोषः प्रधानभूतः—स च वंचणोदूखलपरिधेः सम्भूय ऊर्ध्वस्थिग्री-
वामभितः शिखरान्तरालाख्ययोश्च रेखयोः सम्बद्धा । स्रायुकोषश्चायं निम्नभि-
र्दृढस्रायुरङ्गुभिः त्र्योणिफलकावयवभूतादस्थितितयात् समुद्गताभिर्दृढीकृतः
—इत्यत्र विशेषः ।

१ Phalangeal Articulations. २ जपनं जपकर्मणि व्याप्तस्याङ्गुष्ठस्य चेष्टाविशेषः, स च कराङ्गु-
स्तेव सम्भवति ।

[५६ चित्रम्—वङ्गणसन्धिः ।]

(स्नायुकोषच्छेदेन दर्शितः)

शोणिफलकम्

जर्बस्थि

* एक एव स्नायुकोषोऽयं वङ्गणसन्धिच्छेदने ।

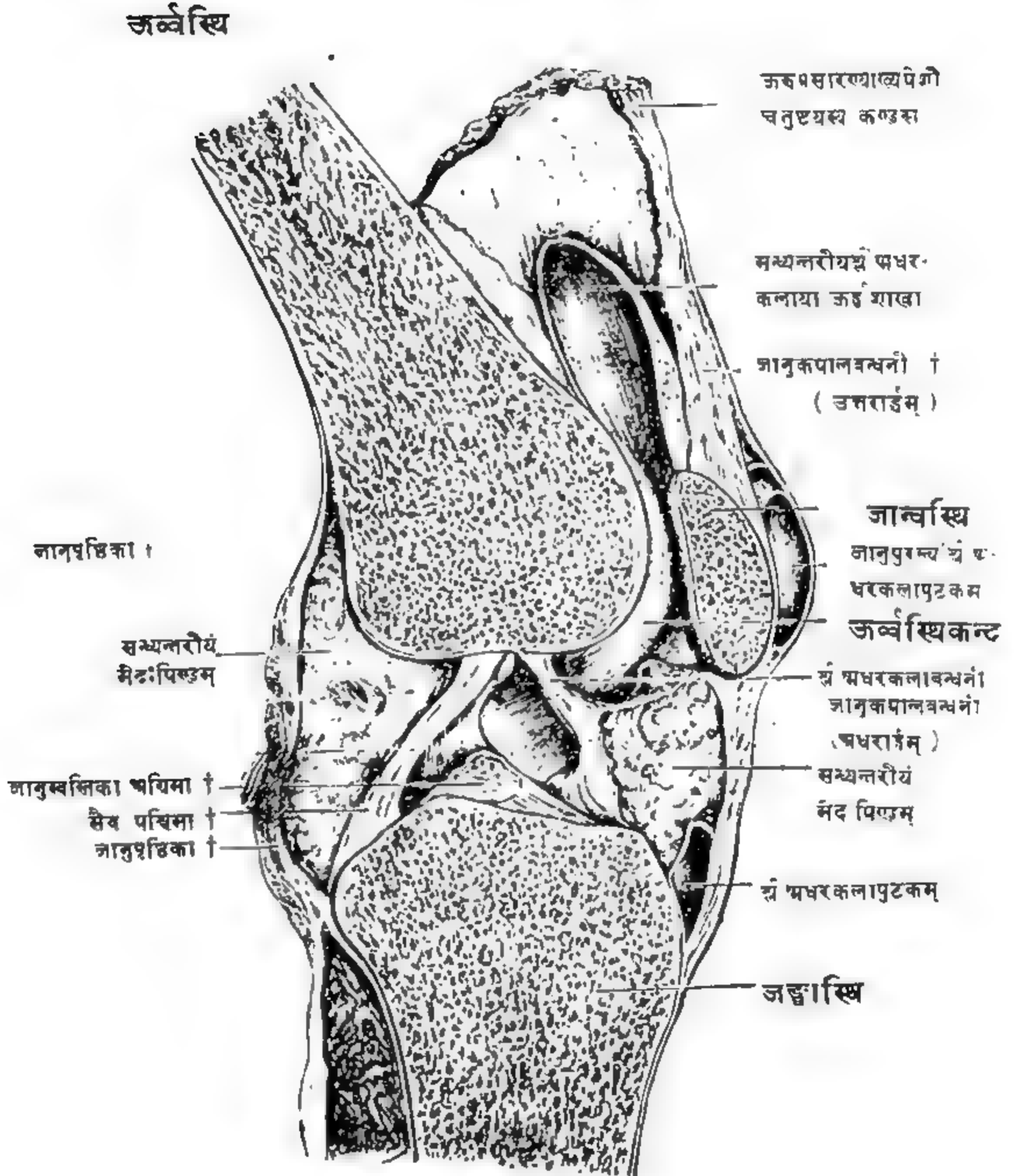
स्नायुकोषान्तथात्र विरोधतो द्रष्टव्या वङ्गणसन्ध्यान्तरीया नाम दृढा स्नायुरज्जुः
 --सा वङ्गणोदूखलमध्यस्थाद्गभीरकोटरादुद्भूय जर्बस्थिमुखस्थे गर्ते सम्बद्धा
 सन्धिदार्यकरा ।

अथ जानुसन्धिः ।

जानुसन्धिं नाम ऊरु-जानु-जङ्घास्थ्यां सन्धिर्द्विधा सम्बद्धोऽपि चेष्टावान् ।
 तत्र जानुकपालस्य ऊरुजङ्घास्थिभ्यां सन्धिः प्रतराख्यः, ऊरुजङ्घास्थ्याः सन्धिः पुनः
 कोराख्यः । अनुजङ्घास्थ्यस्तु जानुसन्धौ न प्रविशः ।

[६० चित्रम्—जानुसन्धिः ।

(सन्धिशायमूर्द्धाधरच्छेदेन दर्शितः)

[† एतद्विज्ञं स्नायुबोधकम्]

तत्र ऊर्ध्वजानुजङ्घास्थ्यां त्रयाणामपि संवेष्टनः प्रतनुरपि दृढप्रायः स्नायुकोषः एक एव । तद्दृढीकरणार्थं चतस्रः स्नायवः सन्धिवाह्याः । तदयथा—

(१) पुरोगा—जानुकपालबन्धनौ नाम, सेयं जानुकपालपरिधेः सम्भूता । तस्या अधराद्धं जङ्घास्थुः ऊर्ध्वप्रान्तपुरस्तलस्थेऽर्बुदे सम्बद्धम् उत्तराद्धं पुनरूर्ध्वगतया ऊरुप्रसारण्याख्यपेशीचतुष्टयस्य सम्मिलितकण्ठरयाऽऽभिन्नं सायु-
कोषगात्रप्रतिबद्धम् ।

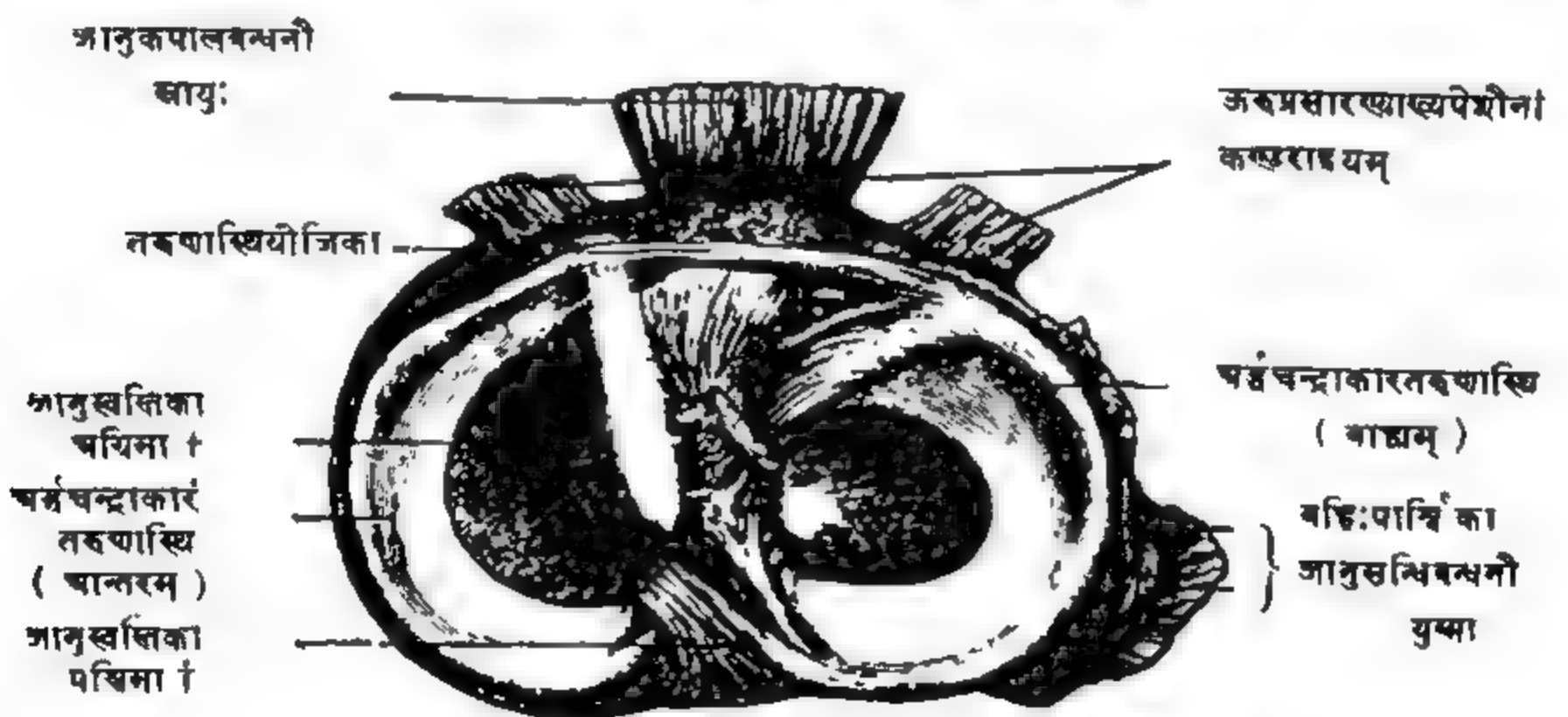
(२) पश्चिमगा—जानुपृष्ठिका नाम ऊर्ध्वस्थो महाबुद्दयस्य पृष्ठतः जङ्घास्थु ऊर्ध्वप्रान्तपृष्ठान्तं सन्नद्धा कलाकल्याण्यपेश्याः कण्ठरान्तेन दृढसम्बद्धा ।

(३) अन्तःपार्श्विका नाम—ऊर्ध्वस्थ आन्तरमहाबुद्दपाशात् जङ्घास्थु आन्तरोत्सेधपार्श्वान्तं सन्नद्धा ।

(४) बहिःपार्श्विका—नाम सायुरुर्ध्वस्थो बाह्यमहाबुद्दपाशादनुजङ्घास्थु ऊर्ध्वप्रान्ते संसक्ता । सा युग्मा—दीर्घा ह्रस्वा चेति ।

अपराद्यात्र दृश्यन्ते जानुसन्ध्यन्तः सायवः पञ्च, द्वे च तरुणास्थिनी अर्धचन्द्रा-
कारे योजकरज्जुसम्बद्धे । तत्र तरुणास्थिनी जङ्घास्थिशिरःस्थितेन द्विमुखेन कण्टकेन
सम्बद्धप्रान्ते । सायुपञ्चकन्तु यथा—

[६१ चित्रम्—जानुसन्धेरभ्यन्तरं पूर्वापरच्छेदेन दर्शितम्]

हे जानुस्रस्त्रिकाख्ये—अग्रिमा पश्चिमा चेति ; तं जङ्घास्थिशीर्षस्थहिमृग-
कण्टकोपकण्ठात् समुत्थाय क्रमाद् ऊर्ध्वस्थिवाह्यान्तःकन्दयोः सम्बद्धे ।

तिस्रः श्लेषधरकलाबन्धन्यश्च—एका त्रिकोणाकारा पुरोगा. द्वे पक्षति
प्राये पृष्ठतः अर्द्धचन्द्राकारतरुणास्थिप्रान्तेषु संसृक्ते ।

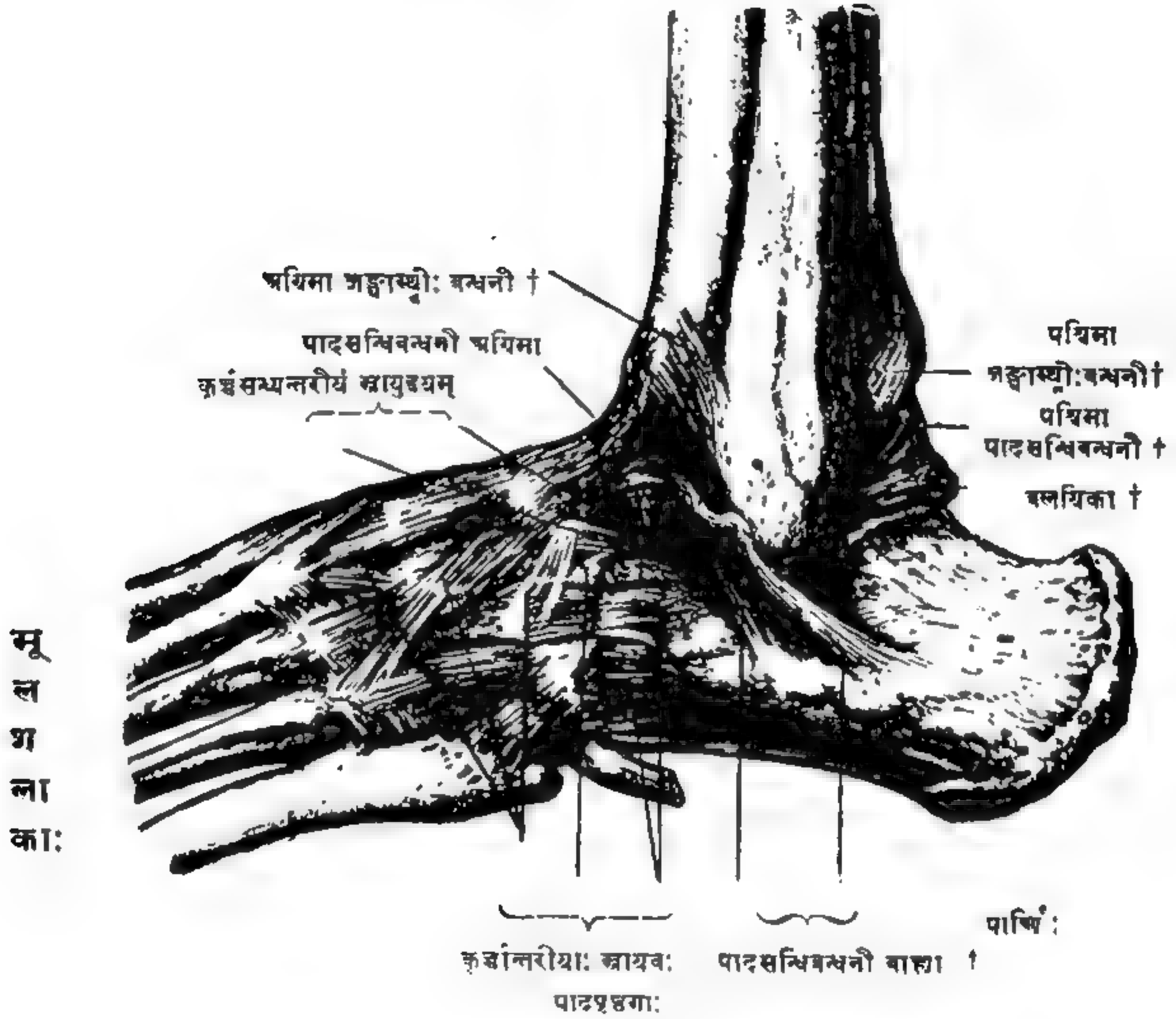
श्लेषधरा कला तु जानुसन्धौ द्विविधा एका सम्यन्तरीया महोर्द्ध-
शाखावती विशाला च उक्तस्रायुतयनिबद्धा, द्वे च सन्धिवाह्ये कलापुटके इति ।
तत्र सन्धिवाह्यमेकं कलापुटकं त्वग्जानुकपालयोरन्तरालस्थं त्वाचम्, अपरं
जानुकपालबन्धन्याः स्राटुरज्ज्वाः पश्चिमस्थं कण्डरानुगमिति । सम्यन्तश्चात्र
पुरस्तात् पृष्ठतश्च श्लेषधरकलाच्छत्रं मेदःपिण्डद्वयं द्रष्टव्यम् ।

चेष्टा तु जानुसन्धौ द्विविधैव, सङ्कोचः प्रसारश्चेति । तत्र सङ्कोचः पुष्कलः,
प्रसारस्तु दण्डीभावान्त इति विशेषः ।

अथ जङ्घान्तरीयसन्धयः ।

जङ्घानुजङ्घास्थ्योः परस्परसम्भानं तावत् त्रिषु प्रदेशेषु—ऊर्ध्व-
मधो मध्ये चेति । तत्र ऊर्ध्वसम्भाने सन्धीयते अनुजङ्घास्थू ऊर्ध्वप्रान्तः
जङ्घास्थू ऊर्ध्वप्रान्तस्थेन बाह्योत्सेधेन पश्चिमतः । सन्धिश्चायं प्रतराख्यः सर्वथा
जानुसन्धिवहिर्भूतश्च तदेतदस्य दैसादृश्यं कूर्परसम्भानात् । तथाप्यत्र स्रायुद्वयं
दीर्घं ऋक्षञ्च जानुसन्धेर्बहिःपार्श्विकाख्यम् ऊर्ध्वस्थिसंसृक्तं तत्सन्धिदाह्यायेति
विशेषः । तत्सन्धायिन्यश्चापराः स्रायवस्त्रिस्तः—अग्रिमा पश्चिमा कोषाकारा चेति ।
अधःसम्भानं तावत् कोराख्यं—तद्धि जङ्घास्थू अधःप्रान्तबहिःसीमस्थे
कोरत्रिकोणप्रदेशे सन्धीयते अनुजङ्घास्थ्योऽधःप्रान्तो बहिर्गुल्फनिष्पादकः ; तत्र च
सन्धायिन्यः स्रायवश्चतस्रः—अग्रिमा, पश्चिमा, वलयिका, सम्यन्तरीया चेति ।
एवंसंहिताभ्याञ्च जङ्घानुजङ्घास्थिभ्यां सन्धीयते कूर्चशिरः—सोऽयं गुल्फसन्धिः
पादसन्धिर्वा अनुपदं व्याख्येयः । जङ्घानुजङ्घास्थ्योरधःसन्धिवन्धन्यः स्रायवश्च तिस्र-
एव । अग्रिमा पश्चिमा सम्यन्तरीया चेति—स्वनामव्याख्याता । मध्यसम्भानन्तु
जङ्घानुजङ्घास्थ्योर्दृढकलयैव ।

[६२ चित्रम्—जङ्घास्थिनी)

अथ गुल्फसन्धिः ।

गुल्फसन्धिः पादसन्धिर्वा नाम जङ्घास्थ्योरधःप्रान्तयोः कूर्चशिरसा
सन्धिः खल्लकोराख्यः । तत्र हि जङ्घास्थिद्वयाधःप्रान्तस्थं खल्लवत्कोरं स्यात्कमा-
श्रित्य विवर्तते समग्रः पादः पुरःपश्चादन्तर्वहिष्य कूर्चशिरोव्यवधानेन । अत
एवास्य पादसन्धिरित्यपि संज्ञा ।

गुल्फसन्धिसम्बन्धन्यः स्नायवस्तु चतस्रः, तद्यथा --

अग्रिमा - जङ्घाधःप्रान्तस्य कूर्चशिरसश्च पुरःपरिध्योः सम्बद्धा ।

पश्चिमा - प्रतनुगुच्छमयो तयोरेव पश्चिमपरिध्योः सम्बद्धा ।

अन्तःपार्श्विका गुल्फत्रिकोणिका वा नाम । सेयं जङ्घाधःप्रान्तीयादन्त-

गुल्फाखाभागात् सम्भूय नौनिभकूर्चशिरःपार्श्विसंज्ञस्य कूर्चास्थितयस्य

अन्तःसीम्नि सन्नद्धा ।

बहिःपार्श्विका - अनुजङ्घाधःप्रान्ताद्बहिर्गङ्गाखात् सम्भूय कूर्चशिरः-
पार्श्विसंज्ञस्य कूर्चास्थितयस्य बहिःसीम्नि सन्नद्धा ।

अथ पादकूर्चान्तरीयसन्धयः ।

पादकूर्चास्थ्यां सन्धानप्रकारास्तावत् वर्णितपूर्वाः । तत्सन्धायिन्यः
स्नायवः पुनर्बहवः, तासां परस्परानुप्रवेशात् स्नायुजालगवाक्षितो दृढसन्धाना-
देकीभूत इव च दृश्यते पादकूर्चास्थिसमुदायः करकूर्चास्थिवत् । तथाच प्रतिपाद-
मेकैकं कूर्चास्थीत्येके ।

तासाञ्च स्नायूनां मध्ये इमास्तावत् विशेषतो लक्षणीयाः—

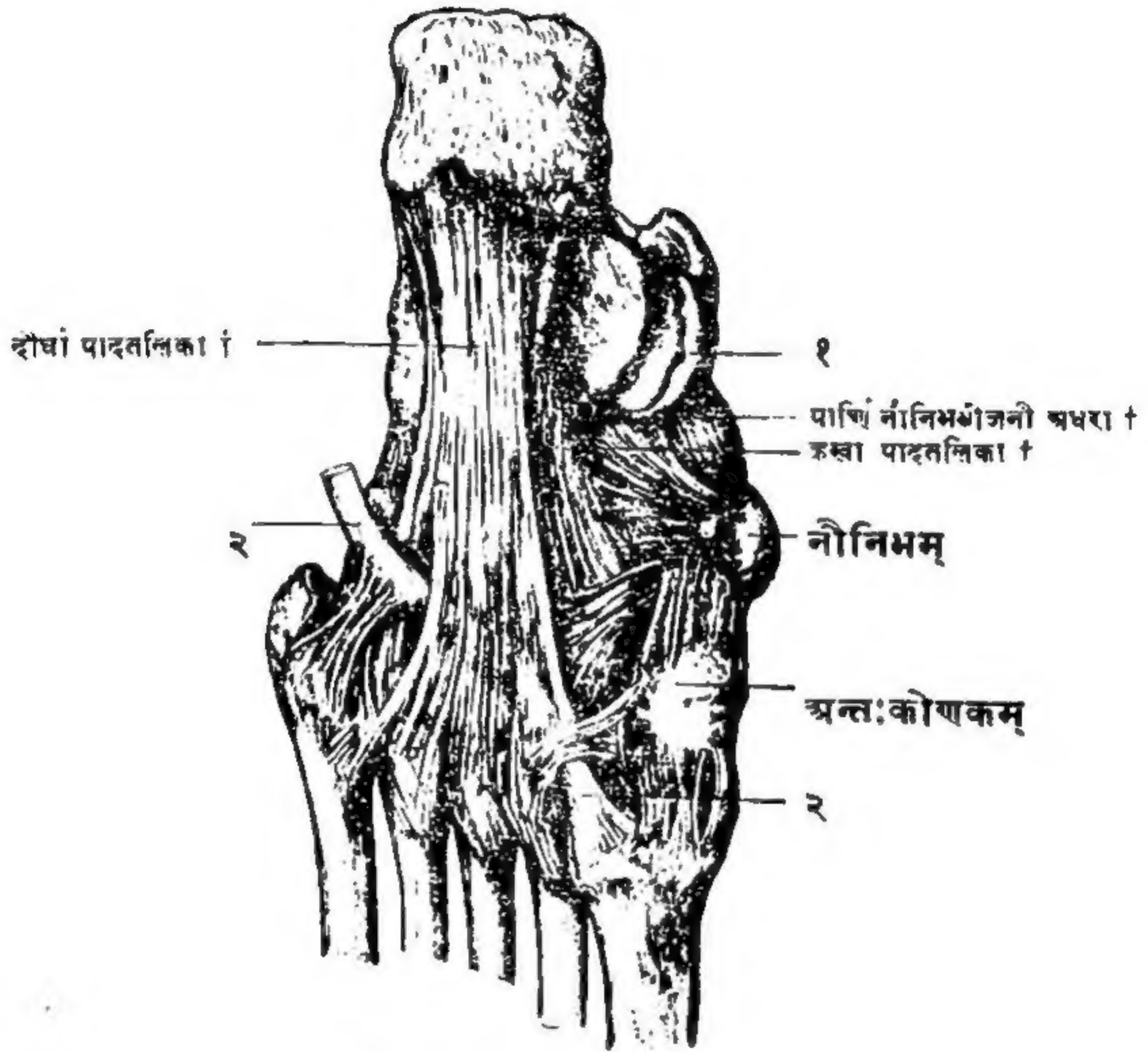
(१) पार्श्विकूर्चशिरसोः सन्धायिन्यस्तिष्ठः - अन्तःपार्श्विका, बहिःपार्श्विका,
पश्चिमा चेति ।

(२) घनपार्श्वयोः सम्बन्धन्यचतस्रः—इं पादतलिके—दीर्घा क्रस्वा चेति,
हे च पादपृष्ठिके इति । तत्र दीर्घा पादतलिका संसृज्यते दीर्घायाः पादविवर्त्त-
न्याख्यपेश्याः कण्ठरान्तेन ।

(३) नौनिभपार्श्वयोः सन्धायिन्यो द्वे—उत्तरा अधरा चेति ।

[६३ चित्रम्—पादतलस्थाः स्नायवः]

पार्णिः

मूलशलाकाः

[† एतच्चित्रं स्नायुनिधकम्]

[१ कूर्चशिरमोऽधस्तलस्था सीता दोघां इत्येतद्विचित्रं स्नायुनिधकम् । २, २, दोघांयाः पादविवर्तन्यायपेय्याः कण्डुरान्तः] ।

(४) नौनिभकूर्चशिरमोः सम्बन्धन्यस्तिष्ठः—पादतलगा, पादपृष्ठगा, सम्बन्धन्तरीया चेति ।

(५) कोणकाख्यानं त्रयाणां परस्परसम्बन्धन्यस्तिष्ठति स्तथैव ।

(६) घनवहिःकोणकयोः सम्बन्धन्यस्तिष्ठति स्तथैवेति ।

अथ पादतलसन्धयः ।

पादतलस्य तावत् पश्चार्द्धमाश्रित्य स्थिताः सन्धयः कूर्चान्तरीयसन्धिवर्णनेन वर्णितपूर्वाः । तत्पूर्वार्द्धसन्धयस्तु पादमूलशलाकामन्धयः कोराख्याः । सन्धानञ्च तासां त्रेधा द्रष्टव्यम्—पुरस्तात् पादाङ्गुलिपश्चिमनलकैः, पश्चात् कोणकत्रयेण घनाखेत्रेण च कूर्चास्थ्या, मूलपार्श्वतः परस्परञ्चेति । तत्सन्धानप्रकारास्तु वर्णितपूर्वाः ।

तत्र पुरस्तात् पादाङ्गुलिपश्चिमनलकैः सन्धयस्तु अङ्गुलिसन्धिवत्, पश्चात् कूर्चास्थिभिः सन्धयस्तु त्रिविधाभिः स्नायुभिः प्रतिबद्धाः—पादतलगाभिश्च पाद-
पृष्ठगाभिश्च सन्ध्यन्तरीयाभिश्चेति ।

मूलशलाकानां परस्परसन्धयस्तु अङ्गुष्ठवर्जमपरासामिव मूलतः । तत्रापि त्रिविधाः स्नायवः पूर्ववत्, अग्रतस्तु मूलशलाकानामन्तरालस्थाः दृढस्नायवः शलाकान्तरीयाः नाम । तत्र शलाकानां परस्परस्पर्शाभावेऽपि ताभिः परस्पर-
सम्बद्धानि दृश्यन्ते मूलशलाकाग्राणि ।

अथ पादाङ्गुलिसन्धयः ।

पादाङ्गुलिसन्धयश्च कराङ्गुलिसन्धिवत् पादाङ्गुलिनलकानां चतुर्दशानां चतुर्दश,—एकैकस्यामङ्गुल्यां त्रयस्त्रयो द्वावङ्गुष्ठे चेति । ते च कोराख्याः ।

स्नायवश्च तत्र कराङ्गुलिसन्धिवत् ।

चेष्टास्तु पादाङ्गुलिषु स्वल्पतराः सङ्कोचप्रसारान्तःकर्षणबहिःकर्षणरूपा-
यतस्तः । पादाङ्गुष्ठस्य पुनः कराङ्गुष्ठवत् नास्ति जपादिसामर्थ्यमिति विशेषः ।

तदेतत् सन्धिसंज्ञायुखण्डं समाप्तम् ।

इति

श्रीमन्नारायणकरुणावतारश्रीकृष्णचैतन्यतनयीकृत-

धन्यजनिश्रीमद्रघुनन्दनवंशावतंसस्य

निखिलराठाभूमिसौरभप्रभवश्रीखण्डपुरादिवास्तव्यस्य

विद्याकल्पद्रुमेत्यन्वर्थनाम-सम्बतन्त्रस्वतन्त्र-

विश्वनाथोपमविश्वनाथकविराजात्मजस्य

समस्तभारतभिषक्सम्मेलनलब्धं-

'वैद्यावतंस'पदवीकस्य

विद्यानिधिकविभूषणकविराजादि-

नानोपाधिकस्य

श्रीमद्गणनाथसेनभिषजःकृतौ

प्रत्यक्षशरीरे

अस्थिसन्धिस्त्रायुवर्णनीयो नाम

प्रथमो भागः

समाप्तः ।

॥ श्रीकृष्णचरणार्पणमस्तु ॥

